

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

**ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН
ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ФАХОВИЙ ЖУРНАЛ**

Випуск № 3 (17)

**м. Київ
2017**

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 3 (17) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2017. – 150 с.

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), А.Ф. Малород (комп'ютерна коректура),

С.В. Нікітіна (верстка)

Згідно з рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України електронний науковий фаховий журнал «Військово-історичний меридіан» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (наказ № 793 від 4 липня 2014 р.)

Затверджено до друку вченою радою Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, протокол № 5 від 15 вересня 2017 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 8 від 3 жовтня 2017 р.

© Національний музей історії України
у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс
© Автори статей

ЗМІСТ

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Олена ДЕНИСЕНКО

МУЗЕЙНА СПРАВА В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ (1918 р.):
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ ДИСКУРС 5

Андрій ЛОЗИНСЬКИЙ

РОЛЬ І МІСЦЕ АВІАЦІЇ У СТРУКТУРІ ЗБРОЙНИХ СИЛ
АВСТРО-УГОРСЬКОЇ МОНАРХІЇ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ
ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 14

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

Віталій ГОРОБЕЦЬ

ЧЕРВОНИЙ СЛІД В УПА
(до 75-річчя утворення Української повстанської армії) 25

ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ СУЧАСНОСТІ

Олександр КАЛІНІЧЕНКО

СТЕЖЕННЯ ЗА АВІАНОСНО-УДАРНИМ З'ЄДНАННЯМ ВМС США
З АВМА «ЕНТЕРПРАЙЗ» ПІД ЧАС НАВЧАНЬ «*FleetEx*»
АТОМАРИНАМИ К-42 (пр.627А 26 дивізії 4 флотилії) та
К-305 (пр.671 ртм 45 дивізії 2 флотилії) ТОФ 38

ДО ІСТОРІЇ СУЧАСНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ВІЙН

Ольга ГАПЕЄВА

ЗМІСТ ІНФОРМАЦІЙНИХ КАМПАНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ
ПРОТИ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ 55

Микола ТУРАНСЬКИЙ

ПРОПАГАНДИСТСЬКА КАМПАНІЯ РОСІЇ У ПІДГОТОВЦІ
ДО АНЕКСІЇ КРИМСЬКОГО ПІВОСТРОВА 67

МУЗЕЙНЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Володимир РУГАЛЬ

ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ ФОНД ЗАГИБЛИХ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
В НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ 81

ОСОБЛИВОСТІ МУЗЕЙНОГО НАУКОВОГО КОМПЛЕКТУВАННЯ

Тетяна СТІХАРСЬКА

МУЗЕЙНИЙ ПРОЕКТ «ПЕРША СВІТОВА. УКРАЇНСЬКИЙ ФАКТОР». ПЕРШІ КРОКИ 103

Світлана ДАЦЕНКО

МАРШРУТАМИ ПЕРЕСЕЛЕНЬ. ЗА МАТЕРІАЛАМИ МУЗЕЙНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ ТЕРЕНАМИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ 113

ІЗ ПРАКТИКИ МУЗЕЙНОЇ РЕСТАВРАЦІЇ

Ірина РУДЕНКО

КЛЕЙ У РЕСТАВРАЦІЇ. ЗА І ПРОТИ 125

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Володимир СІМПЕРОВИЧ

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА: ВІДНОСИНИ НА ДЕРЖАВНОМУ ТА ІНДИВІДУАЛЬНОМУ РІВНІ» (5 – 7 жовтня 2017 р., м. Київ) 132

У ПРОСТОРАХ МУЗЕЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Володимир ТРЕТЯК, Надія СМОЛЯРЧУК

ДО ПИТАНЬ ЕКСПОЗИТАРНОЇ РОБОТИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ З НАГОДИ ВІДЗНАЧЕННЯ 75-ї РІЧНИЦІ СТВОРЕННЯ УПА 136

Богдан ГАЛЬЧИНСЬКИЙ

МУЛЬТИМЕДІЙНИЙ ПРОЕКТ «МАРТИРОЛОГ ЗАГИБЛИХ У БОЯХ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ І ТЕРИТОРІАЛЬНУ ЦІЛІСНІСТЬ УКРАЇНИ НА СХІДНИХ ТЕРЕНАХ» 140

РЕЦЕНЗІЇ

Павло ГАЙ-НИЖНИК

РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ «ЗА КРАЙ І ВОЛЮ, ЗА НАЦІЇ ДОЛЮ!»: ДОСЛІДЖЕННЯ, ДОКУМЕНТИ, СВДЧЕННЯ 143

ЮВІЛЕЇ

Олександр ЛИСЕНКО

ЮВІЛЕЙ ДОСЛІДНИКА ВІЙСЬКОВОГО МИНУЛОГО УКРАЇНИ 146

НАШІ АВТОРИ 149

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 94(477) "18":008(2017)

© Олена ДЕНИСЕНКО

МУЗЕЙНА СПРАВА В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ (1918 р.): ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ ДИСКУРС

На основі архівних документів розглядаються зрушення, що відбувалися в культурному житті України в період національно-визвольних змагань. Висвітлюється музейна справа в період гетьманату Павла Скоропадського в контексті створення державних структур, розробка програми будівництва центральних і місцевих музеїв, осередків краєзнавчих музеїв у регіонах. Автор досліджує створення музеїв Всеукраїнського масштабу в Києві впродовж 1918 р., акцентує увагу на їхній специфіці і соціальних функціях. У статті визначені основні тенденції в розвитку сучасного музею воєнно-історичного профілю.

Ключові слова: пам'ятка, збереження, Українська революція, Українська держава, гетьманат Павла Скоропадського, музей, музеологія.

У сучасних умовах становлення і розвитку незалежної Української держави гетьманат Павла Скоропадського як державотворчий проект доби Української революції 1917 – 1921 рр. залишається об'єктом дослідницьких інтересів учених. У надзвичайно короткий термін у складних умовах австро-німецької окупації, попри небажання соціалістичних партій брати участь у конструктивній співпраці з урядом, гетьманат збагатив українське державотворення цінним і повчальним досвідом. Сучасний вітчизняний історіографічний процес відзначається контрверсійністю оцінок діяльності гетьмана і загалом гетьманату [1; 9 – 27]. Більшість дослідників констатують факт проведення зваженої національної політики в галузі культурного будівництва, охорони і збереження історико-культурної спадщини, розбудови музейної галузі [2].

Становлення музейництва було викликано низкою факторів, пов'язаних з економічним і духовним розвитком суспільства, науковими дослідженнями, об'єктивною соціальною потребою у створенні інституцій поліфункціонального характеру з метою накопичення, збереження, дослідження і популяризації культурних і наукових надбань.

На початку ХХ ст. в Україні діяло 36 музеїв, а разом із музеями при навчальних закладах їхня кількість сягала 100 [3; 23]. До 1917 р. класифікація музеїв була умовною, тому що для профілів музеїв була характерна невизначеність, пов'язана з безсистемним комплектуванням збірок. Музейні заклади різнилися як за предметно-видовим складом матеріалів, так і за належністю та підпорядкуванням різним установам, навчальним закладам, громадським об'єднанням, приватним особам, оскільки державної музейної мережі не було. Переважно музеї відкривали у великих містах і функціонували вони завдяки самовідданій праці музейних ентузіастів – М. Біляшівського, К. Мощенка, В. Модзолевського, Ю. Сіцінського, Д. Щербаківського, Д. Яворницького, меценатів – О. Бобринського, О. Поля, В.Тарнавського, Богдана і Варвари Ханенків, Ф. Штейнгеля та інших подвижників, діяльності ряду наукових, культурно-освітніх товариств, статистичних комітетів, учених архівних комісій, навчальних закладів. За змістовно-тематичним характером матеріалів вони поділялися на археологічні, історичні, природничі, художні.

У статті розглядаються процеси, що відбувалися в культурному житті України, зокрема позитивний досвід музейного будівництва за доби гетьманату Павла Скоропадського.

Питання освіти і культури в Українській Державі належали до компетенції новоствореної державної структури – Головного управління мистецтва та національної культури (ГУМНК), очолюваного українським громадським і культурним діячем П.Я. Дорошенком. Перебуваючи у відомстві Міністерства народної освіти та мистецтв, Управління було цілком автономним у своїй діяльності і мало власний бюджет на підготовку і реалізацію різних проектів, зокрема і в музейній сфері. До складу Управління входили шість відділів. У відділі охорони пам'яток старовини і мистецтв на чолі з фундатором музейної справи в Україні М.Ф. Біляшівським діяла секція музеїв. У компетенції музейної секції знаходилось широке коло питань – створення нових центральних і місцевих музеїв, надання їм фінансової і науково-методичної допомоги, забезпечення відповідними кадрами, приміщеннями, розробка програми діяльності музеїв. Разом із тим на музейні заклади покладалась охорона і збереження нерухомих пам'яток [4; 10, 3]. Розробка теоретичних підвалин у музейництві, визначення пріоритетних напрямів у розвитку музейної справи, заснування музеїв національного спрямування, створення координаційного державного органу в музейній галузі мали сприяти вирішенню цих питань.

Важливою ділянкою у розбудові музейної справи була підготовка і втілення в життя науково обґрунтованої програми музейних закладів із залученням науковців, а також музейних аматорів. Програма музейного будівництва була підготовлена М. Біляшівським і представлена генеральному секретарю народної освіти І. Стешенкові у вересні 1917 р. У ній наголошувалося на визначенні музеїв як наукових центрів, які мали приділяти значну увагу дослідницькій роботі – збору, комплектуванню, опису пам'яток, публікаціям у вигляді путівників та

музейних колекцій, просвітницькій діяльності – формуванню експозиції і проведенню екскурсій, лекцій. Оскільки важливою особливістю українського музейництва був його зв'язок із національно-культурним рухом, рівнем і потребами розвитку вітчизняної науки, музейним закладам мали бути притаманні національні риси. Саме тоді виникла ідея створення Національного музею на базі Київського художньо-промислового і наукового музею, який у роки Української революції де-факто був визнаний національним (нині – Національний музей історії України). Подвижники музейної справи, отримавши державну підтримку, поставили за мету створення національних музеїв історичного, етнографічного та художнього профілів [5; 14]. За ініціативи М. Біляшівського був розпочатий збір матеріалів з українського мистецтва, які разом із предметами мистецького відділу Національного музею стали основою картинної галереї (нині – Національний художній музей України). У перспективі планувалося створення мистецько-промислового, етнографічного музею з експозицією під відкритим небом у Маріїнському парку, яка в мініатюрі мала нагадувати сучасний Національний музей народної архітектури та побуту України [6; 4, 4 зв.].

Значна кількість матеріалів про життя і творчість Т.Г. Шевченка, зібраних М. Біляшівським, склали основу Шевченківського відділу в Національному музеї, які разом з шевченківськими збірками Чернігівського музею, а також матеріалами приватних колекцій мали започаткувати Всеукраїнський музей – Шевченківський (нині – Національний музей Т. Шевченка) або Пам'ятковий, присвячений Кобзареві та іншим видатним українським діячам [7; 1,2].

15 червня 1918 р. з цікавою ініціативою створення Музею-пантеону «Український некрополь», який мав увічнити пам'ять про всіх героїв України, борців за її незалежність, виступив професор Київського університету Ю. Кулаковський. Основу музейної експозиції мали скласти матеріали, присвячені визначним українським діячам – від давніх часів до 1918 р. Громадські організації висловили низку пропозицій щодо охорони могил гетьманів України, останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського. У червні 1918 р. була прийнята ухвала всенародного українського віче про створення Комітету національної гідності, основною метою якого було вирішення питання про перенесення останків великих синів українського народу до Києва. Зокрема, йшлося про поховання І. Мазепи в Софійському соборі, реставрацію і визнання національною власністю палацу гетьмана України К. Розумовського в Батурині [8]. Ідея створення національного пантеону стає на порядку денному щоразу на хвилі національного відродження, у складних умовах формування політичної нації, коли важливо звертатися до національних традицій, увічнення пам'яті про українських діячів, які виявили жертвовність і героїзм у боротьбі за свободу і незалежність України. Пантеон видатних діячів національної історії міг би стати одним із найдієвіших засобів формування національної свідомості та історичної пам'яті громадян.

У дев'яності роки минулого століття Спілка письменників України і Всеукраїнська спілка краєзнавців виступили з ініціативою створити Національний пантеон видатних українських діячів і розмістити його на місці зруйнованого за радянських часів некрополя «Аскольдова могила» або на Щекавицькій горі, де похований літописний князь Олег, а згодом був магістратський цвинтар [9; 105, 106]. Такий пантеон визначних діячів української історії бажано об'єднати з «Територією гідності» на Хрещатику і Музеєм Героїв Небесної сотні, які загинули під час Революції Гідності в 2013 – 2014 рр. [10; 199]. У процесі створення слід передбачити перенесення праху визначних людей, що покояться на різних цвинтарях, встановлення поруч з похованнями їхніх скульптурних зображень. Окремі монументи були б кенотафами, оскільки могили І. Мазепи, П. Орлика, П. Сагайдачного не збереглися [11, 133]. Пантеон одразу став би візиткою Києва, місцем екскурсійного паломництва.

Усі центральні музеї передбачалося розмістити в центральній частині Києва – Національний музей (приміщення міського музею, пізніше – Маріїнський палац), Етнографічний музей, картинна галерея (у збудованих приміщеннях), Шевченківський музей – на Петровській алеї поряд із пам'ятником Т.Г. Шевченку, який планували встановити в кінці Петровської алеї на схилах Дніпра.

Весною 1918 р. після об'єднання Музеїв війни і революції та військово-історичного в Києві був створений Український державний військово-історичний музей. У квітні 1918 р. Міністерство народної освіти і мистецтва надало новому музейному закладу фінансову допомогу, а для розміщення його експозиції виділило лівий флігель Маріїнського палацу [12; 2]. Але влітку 1918 р. над музейними збірками був учинений акт вандалізму. Після відмови директора Музею звільнити приміщення на вимогу військового міністерства озброєні офіцери увірвались у Музей і почали викидати експонати на вулицю, де вони потрапили під зливу. Дії військових викликали обурення з боку широкої наукової і культурної громадськості. Різку оцінку отримало повідомлення про обставини знищення Військового музею на засіданні Культурної комісії при Українській мирній делегації на переговорах із РСФРР. В ухваленій резолюції зазначалось, що подібні вчинки не лише шкодять національно-культурному будівництву в Україні, а й підривають її авторитет на міжнародній арені [13; 19 – 20; 202].

Не менш категоричним в оцінці дій військового відомства був М. Біляшівський. Про це дізнаємося з листа до полковника Аркаса, який за дорученням генштабу розслідував цей інцидент. Завідувач відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва в листі від 29 червня 1918 р. писав: «В той час, коли кругом ідуть розмови про охорону і придбання пам'яток, яких у нас збереглося дуже мало, готовий музей, старанно зібраний, вандалськи нищиться. Не можна було припуститися, що подібне могло статися серед навіть малокультурного громадянства» [14; 3]. Третього липня 1918 р. ця жахлива акція стала предметом обговорення на засіданні Ради Міністрів Української Держави. І хоча для

виконавців, які цілеспрямовано нищили пам'ятки української історії, усе скінчилося практично без будь-яких наслідків, ця подія стала приводом для вирішення нагальних проблем у галузі музейного будівництва та пам'яткоохоронної роботи взагалі. Це стосувалося забезпечення музейних установ відповідними приміщеннями, підготовки кадрів для музеїв і в цілому проведення широкого комплексу пам'яткоохоронних заходів у центрі і на місцях.

У березні 1918 р. з пропозицією про заснування Центрального кустарного музею (нині – Музей українського народного декоративного мистецтва) на основі магазину кустарних виробів виступив відділ художньої промисловості. У розробці статуту і програми майбутнього музейного закладу взяли участь провідні музейні працівники, компетентні представники в галузі кустарної промисловості, і влітку 1918 р. документи були представлені на обговорення широкого загалу. Згідно зі статутом Музей створювався для збереження і популяризації народної художньої творчості, виховання молоді на кращих зразках українського народного мистецтва. Музей планувався не лише як художньо-історичний заклад, де мали експонуватися вироби майстрів народних промислів, кращі зразки народної художньої творчості, а й як своєрідна виставка досягнень українських народних митців і мав служити їхньому взаємозбагаченню, сприяти розвитку народних художніх промислів [15; 27,28, 29 зв.].

Організація музеїв різного профілю давала змогу диференційовано підходити до комплектування фондів, формування експозицій, підбору кадрів. Наукова діяльність музеїв із виявлення і збору пам'яток, облік і реєстрація, підготовка каталогів, створення належних умов для зберігання експонатів, проведення реставраційних робіт дозволяло зберегти від втрати великий масив речових і писемних пам'яток. Культурно-просвітницька діяльність музейних закладів через проведення лекцій і екскурсій, влаштування виставок ознайомлювала широкий загал з історичним минулим, національними реліквіями, досягненнями українського народу в галузі науки, культури, народного господарства.

У 1918 р. виникла ідея створення Музею з природно-історичним, сільсько-господарським, промисловим і суспільно-економічним відділами. Оскільки охорона пам'яток старовини і мистецтва розглядалися у нерозривному зв'язку з розвитком народного господарства, культури і науки, створення Всеукраїнського музею такого спрямування вважалося цілком реальним. Уперше ідея створення торгово-промислового музею у Києві була ініційована Товариством природознавства у 90-х рр. ХІХ ст. У 1913 р. ідея почала поступово втілюватися в життя, але початок Першої світової війни завадив її реалізації повною мірою. За часів гетьманату Павла Скоропадського до ідеї створення Музею повернулися знову. У квітні було започатковано Товариство «Український народний музей в Києві», яке ініціювало 27 травня 1918 р. організацію комісії зі створення Музею, підготовку відповідних засадничих документів. Головним завданням майбутнього музею було ознайомлення відвідувачів із природними багатствами, розвитком науки, народного господарства України, яка поступово входила у світове

співтовариство. Це мало викликати зацікавлення зарубіжних партнерів у встановленні контактів з українськими підприємствами, створенні можливостей для залучення іноземних інвестицій в економіку. Після ознайомлення з досвідом функціонування промислових виставок в Італії, Німеччині, Франції Міністерство торгівлі і промисловості влітку 1918 р. створило Виставковий комітет з питань влаштування виставки промислових товарів у Києві. З 6 жовтня 1918 р. при міністерстві була відкрита постійна виставка, яка з 15 листопада діяла за зразком музейного закладу [16; 2, 2 зв; 2; 3]. В експозиції були представлені кращі зразки промислових і сільськогосподарських підприємств України і країн Четверного Союзу, з якими згідно з Брестським мирним договором Україна підписала торговельні угоди. На виставці експонувалися матеріали про кліматичні, природно-географічні, історико-культурні багатства України.

Завдяки співпраці державних органів, приватній ініціативі окремих осіб та численних наукових, культурно-освітніх товариств, комітетів, комісій у 1918 р. почала реалізовуватися програма розбудови музейної справи, яка передбачала створення всеукраїнських національних музеїв. На базі Київського художньо-промислового і наукового музею був відкритий Український музей, який де-факто був визнаний національним, картинна галерея, Український музей народного мистецтва, функціонувала виставка промислових товарів і художніх виробів. Після об'єднання музеїв війни і революції розпочав діяльність Український державний військово-історичний музей, до якого увійшла збірка матеріалів першого воєнно-історичного музею загальноукраїнського значення, створеного Київським відділом Російського воєнно-історичного товариства [17; 258]. Проекти заснування інших музейних закладів були реалізовані в 20 – 30-х рр. ХХ ст. з втіленням у життя ідеї організації Всеукраїнського державного культурно-історичного заповідника «Всеукраїнське музейне містечко».

Крім підготовки програм і створення національних музеїв всеукраїнського масштабу, важливе значення надавалось діяльності місцевих музеїв – губернських, окружних, повітових, крайових, які стали основою місцевих краєзнавчих осередків в умовах національно-культурного відродження [18; 17 – 18]. Вітчизняне музейництво розглядалося як важлива справа в системі національно-культурного відродження, музеї мали стати науково-дослідницькими, пам'яткоохоронними і просвітницькими інституціями в суспільстві.

Дослідження нетривалого періоду 1917 – 1921 рр. в умовах століть бездержавності мало надзвичайно важливе значення для історичної легітимації сучасної держави. Це був час появи самобутніх і непересічних постатей, розбудови української національної культури, початків музейної справи. Формування програмних засад у музейництві, розширення музейної мережі в Україні, поступовий процес українізації музейних закладів шляхом створення відділів з історії і культури українського народу, створення Національного музею в Києві свідчать про поглиблення процесу розвитку музейництва в зазначений період [19; 12]. Наукові розробки видатного наукового і громадського діяча,

одного з фундаторів українського музейництва М.Біляшівського, стали вагомим внеском у становлення теоретичних засад вітчизняної музеології, що не втратили свого значення і для сьогодення [20; 126].

У сучасних умовах музей розглядається як більш широка інституція, яка є не лише «місцем пам'яті», де зберігаються й експонуються артефакти, проводиться екскурсійно-лекційна робота. Музей – це соціальний інститут із поліфункціональним механізмом взаємодії зі спільнотою із залученням сучасних інноваційних технологій, які дають змогу музейні колекції і виставки інтегрувати в процес комунікації, значно розширюють коло відвідувачів проведенням різних програм, організацією шкіл для різних вікових категорій, лекторіїв, днів відкритих дверей.

Серед провідних музеїв в Україні важливе місце посідає Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, фонди якого охоплюють пам'ятки військової і воєнної історії Другої світової війни, військову техніку та спорядження. Водночас у Музеї проводяться постійні виставки, різноманітні заходи, які презентують історичні події в Україні впродовж усього її історичного розвитку і воєнної історії зокрема. Український фактор – основна концепція як експозиції, так і освітньо-комунікативної діяльності колективу науковців Меморіального комплексу, що є внеском у розвиток теоретичних підвалин у музейництві, започаткованих у період визвольних змагань. В умовах агресії з боку сусідньої «братньої» держави в Музеї значна увага приділяється проведенню заходів щодо увічнення пам'яті сучасних героїв війни на Сході України – під Іловайськом і Дебальцевим, Донецьким аеропортом і Пісками, Авдіївкою і Щастям, які стали місцями кровопролитних боїв і величезних втрат, а водночас символами мужності й жертвності воїнів Збройних сил України, Національної гвардії, добровольчих батальйонів і волонтерів у боротьбі за незалежність і територіальну цілісність України.

Упродовж останніх трьох років співробітники Музею зібрали понад 4 тис. артефактів на території Донецької і Луганської областей, презентували музейні виставкові проекти, присвячені подіям на Сході країни: «Іловайськ. Рік потому...», «Аеропорт крізь об'єктив Сергія Лойка», «Війна очима ТСН», «Батальйони нескорених», «Аеропорт...Пекельна смуга», «Бойове українське козацтво в АТО», «Ключові плацдарми Донбасу», «Народний Герой України», «Військово-польовий АРТ», «Український Схід». Понад 1 млн 120 тис. киян і гостей міста відвідали їх, і інтерес до них не вщухає.

Фотовиставка «Україна: 2014 – 2016. Війна і мир» діє не тільки в Україні, а й за кордоном – інформує європейську спільноту про події під час Революції Гідності і в ході війни на Сході України. Широке коло цікавих фотографій представив на виставці «Олександр Клименко. З фронтового альбому» один із провідних журналістів газети «Голос України», де зафіксовані буденні і героїчні моменти фронтового життя на Сході.

15 вересня 2017 р. під склепінням Московської брами, де проходила стара Наводницька дорога до Москви і був в'їзд до Печерської фортеці XVIII ст.,

відкритий новий музейний мультимедійний проект «Мартиролог загиблих за незалежність та територіальну цілісність України на східних теренах», який містить 3159 прізвищ та 3044 портрети загиблих з усіх силових відомств України, волонтерів та громадських активістів, життя яких забрала війна. Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс увічнює пам'ять і про оборонну війну на Сході України проти російської агресії, а в майбутньому може стати Меморіалом усіх українських героїв, які виявили жертвовність і героїзм у боротьбі за свободу і незалежність України [21].

Джерела та література:

1. Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. – К., 2008, С. 9 – 27.
2. Маньковська Р. Музеї України у суспільно-історичних викликах ХХ – початку ХХІ століть. – Львів: Простір – М., 2016. – 408 с.; Нестуля О.О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (Доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). – Київ; Полтава, 1994. – 238 с.; Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. – К., 2007. – 335 с.; Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. – К., 2011 – 335 с.; Реєнт О.П., Рубльов О.С. Українські визвольні змагання. 1917 – 1921 рр. – Т.10. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 342 с.; Федорова Л.З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні 1870-і – 1910-і рр. – К., 2011. – 370 с.
3. Історико-культурна спадщина України: Проблеми дослідження та збереження. – К., 1998. – 398 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2457, Оп.1, Спр.3. – Арк. 10; Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 1194.
5. Біляшівський М. Наші національні скарби. – К., 1918.
6. ЦДАВО України. – Ф. 1064, Оп. 1, Спр. 186.
7. ЦДАВО України. – Ф. 2581, Оп. 1, Спр. 210.
8. Відродження. – 1918. – Ч. 70. – 23 червня.
9. Тронько П. Краєзнавство у відродженні духовності. – К., 1994. – 270 с.
10. Денисенко Г., Денисенко О. Меморіальний простір у формуванні історичної пам'яті / Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. – К., 2016. – Вип. 21.
11. Гирич І. «Історичний шлях» у київських монументах: спадок минулого і сьогочасні проблеми. Пам'ятки України. Історія та культура. – 2007. – №1.
12. Рукописний фонд Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України (далі РФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України). – Ф. 13, Оп. 5, Од. зб. 308.
13. Эрнст Ф. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г. – К., 1918; Наше минуле. – 1918. – № 1 – 2.
14. РФ ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України. – Ф. 13, Оп. 5, Од. зб. 308.
15. ЦДАВО України. – Ф. 2201, Оп. 3, Спр. 51.
16. ЦДАВО України. – Ф. 2201, Оп. 1, Спр. 347; Ф.2457. Оп. 1, Спр. 29.
17. Федорова Л.З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні 1870-і – 1910-і рр. – К., 2011. – 373 с.; Федорова Л.З історії музеїв Києва ХІХ – на початку ХХ ст. / Краєзнавство. – 2011. – № 1.

18. Разгон Предварительный музейный съезд. Итоги развития музейного дела в России / Музей и власть. – Ч.1, М., 1991.
19. Біляшівський М. Наші національні скарби. – К., 1918.
20. Дідух Л. Микола Біляшівський і розвиток місцевих музеїв в Україні / Краєзнавство. – 2008. – № 1 – 4.
21. Режим доступу: www.warmuseum.kiev.ua

© Елена ДЕНИСЕНКО

МУЗЕЙНОЕ ДЕЛО В УКРАИНСКОЙ ДЕРЖАВЕ (1918 г.): ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННЫЙ ДИСКУРС

На основании архивных источников рассматриваются изменения, которые происходили в культурной жизни в Украине в период национально-освободительного движения. Рассматривается музейное дело в период гетьманата Павла Скоропадского в контексте создания государственных структур, разработка программы строительства центральных и местных музеев, основы краеведческих музеев в регионах. Автор исследует создание музеев Всеукраинского масштаба в Киеве в течение 1918 г., акцентирует внимание на их специфике и социальных функциях. В статье обозначены основные тенденции в развитии современного музея военно-исторического профиля.

Ключевые слова: *памятник, хранение, Украинская революция, Украинская Держава, гетьманат Павла Скоропадского, музей, музеология.*

© Helena DENYSENKO

THE MUSEUM SCIENCE IN UKRAINIAN STATE (1918): HISTORY AND MODERN DISCURSE

On the base of the documental materials the author makes research the changes in the cultural life in Ukraine in the period of the Ukrainian Revolution (1917 – 1921). The creation of museums in the period of getmanat of Pavel Skoropadskiy in the context of creation of the state structures, preparation of program of the formation central and local museums is analyzed in the article. The author clarifies the making and development the national museums in Kyiv and local museums in regions, topics of museum classification, specifics and social functions. The study of the main principles of funds and exposition formation of museums are highlighted in the article. The main trends of modern museology in the system of humanitarian science and the role of the National Museum of the History Ukraine in the Second World War, activity and the different forms of communication scientists of Museum are explored.

Keywords: *monument, preservation, Ukrainian Revolution, getmanat of Pavel Skoropadskiy, Ukrainian State, museum, museology.*

УДК 94:355.354(436) "190/1918"

© Андрій ЛОЗИНСЬКИЙ

РОЛЬ І МІСЦЕ АВІАЦІЇ У СТРУКТУРІ ЗБРОЙНИХ СИЛ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ МОНАРХІЇ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті здійснено аналіз ролі і значення авіації у структурі Збройних сил Австро-Угорської монархії напередодні та в роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.). Розкрито плани австро-угорського уряду щодо діяльності відомства повітряного сполучення. Розглянуто специфіку формування винищувальної, бомбардувальної, розвідувальної авіації, оснащення її літальними апаратами. Висвітлено професійні якості офіцерів-українців – перших бойових військових авіаторів. Установлено, що розбудова військової авіації напередодні та в роки Першої світової війни стала потужним стимулом до розвитку авіаційної техніки в Габсбурзькій монархії.

Ключові слова: Австро-Угорщина, Перша світова війна, аеростати, дирижаблі, повітряна куля, літак, військова авіація, бомбардувальник, винищувач, розвідник, авіабудівні фірми, офіцери-українці.

У сучасній історичній науці дослідники часто фокусують увагу на монархії Габсбургів як на позитивній моделі наднаціональної організації. Особливої актуальності це набуло в умовах розширення Європейського Союзу і НАТО на початку ХХІ ст. Питання вступу України до цих міжнародних структур висвітлює багато важливих проблем не лише економічного, а й військового характеру. За таких умов доцільно вивчати досвід історичного минулого, зокрема організації Збройних сил Австро-Угорщини, студіювати форми і методи австро-угорського військового управління напередодні та під час глобального збройного конфлікту, що розвивався в Європі в 1914 – 1918 рр., а також визначити роль і місце авіації у військовій структурі, дослідити процес її становлення, кількість літаків та іншої авіаційної техніки, їх військову боездатність.

Розбудова військової авіації напередодні та в роки Першої світової війни стала потужним стимулом до розвитку авіатехніки. Саме тоді формувалася розвідувальна, бомбардувальна, винищувальна та штурмова військова авіація, з'явилися багатомоторні аероплани. Авіація широко застосовувалася в багатьох наступальних і оборонних військових операціях на фронтах війни [11].

Свою думку щодо різних аспектів досліджуваної проблеми висловили українські та зарубіжні науковці, зокрема Дмитро Адаменко, Ігор Піддубний, Андрій Харук, Ярослав Янчак, Борис Шапошніков, Ернст Пітер, Крістофер Чент, Ервін Хаюк, Вальтер Шредер, Бернхард Тотшінгер та ін. [1; 8; 13; 18; 16; 26; 22; 23; 4]. Окремі аспекти пропонованої теми знайшли певне відображення в зарубіжних військово-історичних довідниках, мемуаристиці, узагальнюючих і вузькопрофільних публікаціях із проблем історії Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) та низки подій, пов'язаних із національно-визвольною боротьбою українців у 1917 – 1921 рр. [5; 25; 27; 3; 6; 10; 7; 30; 28; 9; 12; 17; 24]. Також із деякими спеціальними студіюваннями, присвяченими історії авіації австро-угорських Збройних сил, можна ознайомитися на спеціальних веб-сторінках у всесвітній мережі Інтернет [14; 20; 21; 29]. Проте окремого дослідження, яке б висвітлювало розвиток австро-угорської військової авіації напередодні та в роки Першої світової війни, немає.

Беручи до уваги недостатність вивчення розглядуваної проблеми, у пропонованій статті передбачено детальніше розкрити роль і значення авіації у структурі Збройних сил Австро-Угорської монархії напередодні та в роки Першої світової війни.

Австрійський уряд для військових потреб уперше задіяв аеростати (літальні апарати, підйомна сила яких створюється легшим за повітря газом (водень, гелій, світільний газ), що міститься в оболонці аеростата) ще у 1849 р., коли Венеція перебувала в облозі. Під час австро-пруської війни 1866 р. дирижаблі планували використати під час оборони Відня. Надалі військове керівництво приділяло значну увагу повітряним засобам у майбутніх війнах.

У 1888 р. у Відні з'явилося спеціальне відомство повітряного сполучення, яке очолив один із піонерів австрійського повітроплавання Віктор Зільберер (1846 – 1924 рр., журналіст, письменник, організатор спортивних змагань, здійснив близько 150 польотів на власній повітряній кулі «Vindobona»). За його ініціативи офіцери із спеціальною освітою ознайомлювалися з авіаційною справою у Берліні, Парижі та Лондоні. Під керівництвом В. Зільберера в 1890 р. в австрійській столиці організовується військовий аероклуб, викладачами якого стали вісім офіцерів. Там були підготовлені відповідні приміщення, а з Ганновера доставлена повітряна куля. Першими слухачами курсів стали офіцери Генерального штабу Збройних сил Австро-Угорщини. У 1895 р. віденський аероклуб був реорганізований у Цісарсько-королівське Військово-аеронавтичне управління (k. u. k. Militär-Aeronautischen Anstalt), що займалося військовим використанням аеростатів. Цього ж року повітряну кулю вперше застосували на військових маневрах, а також установили із захисною метою в гарнізонах Перемишля і Кракова (Галичина). На початку ХХ ст. повітряну кулю модернізували, її почали наповнювати воднем. З цією метою був сконструйований спеціальний апарат, а також переносні газові контейнери. Це дало можливість ширше застосовувати повітряну кулю для ведення військової розвідки [14].

У 1909 р. на озброєння армії надійшов німецький дирижабль «Parseval». Спочатку навички управління ним австрійські офіцери здобували в Німеччині, зокрема під час маневрів німецької армії. Після того як Відень закупив ще два дирижаблі, а четвертий отримав у подарунок, Військово-аеронавтичне управління перейменували у Відділення дирижаблів при австро-угорській армії, що складалося з двох частин – практичної і технічної. Напередодні Першої світової війни в Австро-Угорщині функціонувало спеціальне летовище, де на озброєнні перебувало 12 повітряних куль, з яких вісім призначалися для майбутньої війни з Росією, а чотири зосереджувалися на Балканському напрямі. Проте ці засоби ведення воєнних дій переважно залежали від природних умов – вітру і погоди. Весною 1914 р. один дирижабль розбився внаслідок зіткнення з літаком [26, 107].

Новим явищем у транспортному сполученні на початку ХХ ст. став літак. Досить швидко ним зацікавилися військові спеціалісти. Уже в 1907 р. офіцери і військові техніки створили комітет сприяння моторним польотам. Дехто з офіцерів придбав власним коштом аероплани, освоював їх техніку, модернізував конструкцію. У 1909 р. вперше були проведені показові військові польоти. На початку 1910 р. начальник Генерального штабу Збройних сил Австро-Угорщини (1906 – 1916 рр.) Франц Конрад фон Гьотцендорф (1852 – 1925 рр.) висловив ідею створити військово-повітряний флот. З цією метою передбачалося закупити 200 літаків і підготувати 400 пілотів. Однак уряд зволікав і не поспішав виділяти потрібного фінансування. Військове міністерство закупило лише три апарати австрійської конструкції, найкращим з яких виявився літак «Lohner» віденської фірми Якоба Лонера («Jacob Lohner & Co»). Він міг кілька годин перебувати в повітрі, його можна було за вісім хвилин розібрати і за півгодини зібрати до бойової готовності. Крім того, на озброєнні перебували літаки «Etrich Taube» австрійського винахідника Іго Етріха, на яких навчали пілотів. У жовтні 1911 р. виконувачем обов'язків командира Цісарсько-королівського відділення літаків (к. и. k. Luftschifferabteilung) був призначений хорват майор Мілан Еміль Узелац (1867 – 1954 рр., у 1912 – 1918 рр. командувач військово-повітряних сил Австро-Угорщини) [14].

Однак начальник Генерального штабу Ф. Конрад фон Гьотцендорф наполегливо домагався реалізації своєї ідеї, і у 1912 р. просив виділити 8 млн крон для закупівлі 240 літаків – мінімальної кількості для Збройних сил. Зрештою, у 1912 р. австрійський уряд спрямував 2 млн крон на задоволення потреб військової авіації. З'явилися нові авіашколи, де навчали вже унтер-офіцерів (сержантів). Напередодні Першої світової війни в Австро-Угорщині функціонувало 85 аеродромів, на яких налічувалося приблизно по 40 навчальних і військових літаків та майже 50 цивільних, переважно німецького виробництва [30, 477]. У світову війну Австро-Угорська монархія вступила як авіаційна держава, оскільки її армія мала на озброєнні різні види літаків: винищувачі, бомбардувальники, розвідувальні. Уся авіація ділилася на загін пілотів, льотні роти з командою (106 осіб) і повітроплавні загони. Зокрема, напередодні війни 11-та рота розміщувалась

у Львові, а під час війни 20-та, 27-ма, 31-ша та 43-тя роти знаходились у Володимирі-Волинському, Золочеві, Чернівцях та Ковелі [29]. Водночас варто зауважити, що противники з Антанти мали значно потужніші військово-повітряні сили. Так, напередодні війни на озброєнні Франції було понад 450 літаків і 23 дирижаблі, а царська Росія мала близько 200 літаків і 9 дирижаблів [16, 119]. Проте Відень намагався наздогнати їх, зокрема влітку 1917 р. на озброєнні австро-угорської армії перебувало вже близько 1000 літаків, з яких боєздатними були лише близько 65 % аеропланів [21].

Першим винищувачем, що надійшов на озброєння австро-угорської армії, став літак «Hansa-Brandenburg», спроектований німецьким інженером-авіаконструктором Ернстом Хейнкелем. Серійний випуск цього біплана із змішаною обшивкою (фюзеляж – фанерні листи, решта – полотно) тривав від вересня 1916 р. до лютого 1917 р. на віденському авіазаводі «Phönix Flugzeugwerke A.G.». Усього було випущено 95 літаків у двох модифікаціях. Від осені 1916 р. до весни 1917 р. «Hansa-Brandenburg» був основним винищувачем австро-угорських військово-повітряних сил, застосовувався на італійському та російсько-румунському фронтах [20].

Перший винищувач власної конструкції спроектував головний інженер віденської авіабудівної фірми «Aviatik GmbH» (філіал однойменної німецької фірми) Юліус фон Берг. Його «Aviatik» піднявся в повітря у січні 1917 р. Цей літак відрізнявся від інших аеропланів простотою і технологічністю конструкції, що давало змогу організувати виробництво на невеликих підприємствах. Серійне виробництво тривало від лютого 1917 р. до жовтня 1918 р. За цей час було виготовлено близько 740 моделей повітряного судна. Літаки «Aviatik» широко застосовували від осені 1917 р. на італійському, російсько-румунському і македонському фронтах [21].

Цілковито дерев'яним аеропланом із так званою змінною геометрією був винищувач-розвідник «Knoller», розроблений однойменною австрійською авіабудівною фірмою. Як винищувач, він літав з одним пілотом, а під час виконання розвідувальних завдань – з двома. Серійне виробництво літака розпочали в 1917 р. Усього було побудовано близько 200 моделей цієї конструкції [1].

Схожістю відзначався винищувач «Öeffag», спроектований на віденській авіабудівній фірмі «Österreichische Flugzeugfabrik A.G.». За основу винищувача були взяті інженерно-конструкторські параметри німецького літака «Albatros». Основні їхні відмінності полягали в типі силової установки, формі носової частини фюзеляжу та озброєнні. Улітку 1917 р. бойові машини вирушили на фронт. Завдяки потужнішим моторам австрійський «Öeffag» перевершував за льотними характеристиками свого німецького попередника і вважався кращим винищувачем в Австро-Угорщині. Ці повітряні судна застосовувалися від літа 1917 р. і до закінчення війни на італійському фронті [20].

Одномісний винищувач «Phönix», сконструйований улітку 1917 р., був досконалішою модифікацією від німецького літака «Hansa-Brandenburg». Він відрізнявся

нявся ефективнішими крилами, поліпшеною конструкцією і потужнішим двигуном. Випробування засвідчили, що винищувач був швидкісним, однак досить важким в управлінні. З огляду на невідкладну потребу у винищувачах літак був упроваджений у виробництво. Пізніше робилися спроби поліпшення маневреності й льотних характеристик, унаслідок чого з'явилися інші його моделі. Кілька літаків цього типу було переобладнано для фоторозвідки [21].

Єдиний серійний бомбардувальник, що випускався в Австро-Угорщині, мав німецьке походження. Наприкінці 1915 р. Е. Хейнкель спроектував двомоторний бомбардувальний літак «Hansa-Brandenburg». На початку 1916 р. літак пройшов випробування й одразу ж зацікавив австро-угорське військово-командування, у якого вже були налагоджені зв'язки з німецькими військово-промисловими колами, де австрійці незадовго до цього придбали ліцензію на виготовлення винищувача «Hansa-Brandenburg», а також ліцензії на виробництво інших літальних апаратів, що не пішли в серійне виробництво. Восени 1916 р. на угорському авіазаводі «Ungarische Flugzeugwerke A.G.» («UFAG») у Будапешті почалося ліцензійне виготовлення бомбардувальника «Hansa-Brandenburg G-I». Його конструкція складалася з дерев'яного фюзеляжу з фанерною обшивкою, біпланової коробки з елеронами на верхньому крилі та характерними «заваленими» усередину стійками. Пілот і стрілець розміщувалися в загальній кабіні з великим овальним вирізом. У носовій кабіні сидів третій член екіпажу – стрілець-бомбардир. У січні – лютому 1917 р. літаки надійшли на озброєння однієї з бомбардувальних ескадр на італійсько-австрійському фронті. Військове замовлення становило 39 апаратів, з яких 12 змонтували в Угорщині. Освоєння машини супроводжувалося численними проблемами, в результаті чого впродовж трьох місяців фронтової служби ці літаки здійснили всього один успішний бойовий виліт. У квітні 1917 р. всі літаки «Hansa-Brandenburg G-I» здали на бази зберігання [1]. Улітку 1917 р. австрійці дістали можливість ознайомитися з льотно-технічними характеристиками нового німецького бомбардувальника «Gotha-IV». Оскільки його показники були помітно вищими, ніж у «Hansa-Brandenburg», випуск попередньої машини згорнули, а натомість придбали три десятки нових літальних апаратів. Весною 1918 р. «Hansa-Brandenburg G-I» розконсервували і спробували використовувати як нічні бомбардувальники, однак успіху не вдалося досягти. І тому до кінця війни ці літаки використовували лише в навчальних підрозділах [20].

На початковому етапі Першої світової війни віденська авіабудівна фірма «Aviatik GmbH» випускала двомісні розвідники В-II і В-III на основі німецького літака «Aviatik». На початку 1917 р. головний конструктор цього підприємства Ю. фон Берг спроектував багатоцільовий аероплан «Aviatik Berg». Випробування пройшли загалом успішно. Льотчики позитивно оцінювали швидкісні характеристики машини. Цю конструкцію визнали за вдалий проект і запустили у виробництво відразу на кількох заводах. Загалом було виготовлено понад 500 моделей повітряного судна. Літак «Aviatik Berg» активно застосовувався в

1917 – 1918 рр. на італійсько-австрійському фронті. У березні 1918 р. з'явилася одномісна фоторозвідувальна модифікація літака без озброєння (комплектувалася фотокамерами і радіостанцією) [1].

У січні 1915 р. угорська авіаційна фірма «Ungarische Lloyd Flugzeug- und Motorenfabrik» у Будапешті розгорнула серійний випуск двомісного багатоцільового розвідника «Lloyd». Оснащений потужним мотором (145 кінських сил; на інших тодішніх військових літаках переважно стояли двигуни в 100 – 120 кінських сил), він вдало поєднував новітню інженерно-конструкторську думку з простотою управління. Завдяки цьому аероплан «Lloyd» мав широке розвідувальне застосування на сербському і східному фронтах. Єдиним недоліком вважалася відсутність озброєння. Цю проблему конструктори усунули в черговій модифікації (1916 р.), установивши кулемет. Новий «Lloyd» найкраще можна було використати для ведення бойових дій у горах, оскільки він швидко злітав із короткої дистанції та стійко тримався в повітрі під час вітру. Переважна більшість цих літаків застосовувалася на італійському фронті, частина машин потрапила і на румунський театр бойових дій. Інформації про кількість виготовлених літаків не збереглося [21].

У 1913 р. в авіаційній фірмі «Jacob Lohner & Co» у Відні був розроблений двомісний розвідник «В» із мотором «Austro-Daimler» (на той час уже відомої автомобільної фірми Йозефа Біренца, Готтліба Даймлера й Едуарда Фішера) у 120 кінських сил та оригінальними стрілоподібними крилами, що підвищували стійкість машини. Наступного року він надійшов на озброєння під назвою В-І. На початковому етапі Першої світової війни характеристики літака цілком задовольняли військовиків, і він з успіхом застосовувався на сербсько-австрійському та російсько-австрійському фронтах. Так, апарати цього типу здійснювали зв'язок із гарнізоном обложеної російськими військами фортеці Перемишль у Галичині. У 1915 – 1916 рр. сімейство «Lohner» поповнила низка подальших модифікацій, що також випускалися серійно й перебували на озброєнні. Ці літаки активно застосовувалися на всіх фронтах, де брали участь австро-угорські повітряні сили. Крім розвідувальних польотів, на рахунок машин було чимало бомбардувань міст і військових об'єктів у Північній Італії, Румунії та Західній Україні. Зокрема, на таких літальних апаратах воювали й офіцери-українці – перші військові авіатори Австро-Угорської монархії. Так, бойові польоти до окупованого Львова здійснював січовий стрілець, поручник (лейтенант) Петро Франко (1890 – 1941 рр., народився в с. Нагуєвичі Дрогобицького повіту на Львівщині; син Івана Франка), який напередодні Першої світової війни закінчив льотну школу поблизу Сараєва (Боснія і Герцеговина) [15]. Уродженець с. Мацьковичі (біля Перемишля) Кость Посіко загинув у повітряному бою над Моравією в 1915 р., а виходець із с. Берегомет Кіцманського повіту на Буковині поручник Євген Лупул загинув у 1918 р. від вибуху бомби, яку мав узяти на борт аероплана перед бойовим вильотом, та ін. [2, 230; 19].

Весною 1916 р. Е. Хейнкель спроектував двомісний розвідник-біплан «Hansa-Brandenburg СС/К», що викликав зацікавлення австро-угорської авіапромисловості. Відразу дві фірми – австрійська «Phönix Flugzeugwerke A.G.» та угорська «Ungarische Flugzeugwerke A.G.» («UFAG») купили ліцензії на випуск літака. Обидві авіабудівні фірми частково змінили проект. У результаті світ побачили два дуже схожі літаки з одним і тим самим мотором, що відрізнялися лише в деталях. За оцінками пілотів, обидва апарати були загалом майже рівноцінні і схожі за льотними характеристиками. Австрійська модель вважалася стійкішою, простішою в пілотуванні і краще набирала висоту, а угорська мала вищу швидкість, кращу маневреність і більш корисне навантаження. Так і не визначивши, який літак кращий, австро-угорське військове командування наприкінці 1917 р. розпорядилося почати одночасний випуск обох машин. А далі вирішили здійснювати складання тієї моделі літака, яка краще зарекомендує себе в бойових діях на фронті. Новітні аероплани почали надходити на італійсько-австрійський фронт весною 1918 р. Австрійські моделі застосовували переважно для фоторозвідки, а угорські слугували як універсальні бойові машини, вилітали на розвідку, повітряні бої і бомбардування ворожих позицій. На цей факт зважили в Генеральному штабі Збройних сил Австро-Угорщини, і влітку 1918 р., після того як було складено 110 одиниць, випуск австрійської моделі припинився. Тоді ж віденський завод авіабудівної фірми «Phönix Flugzeugwerke A.G.» приступив до виготовлення угорської моделі «Hansa-Brandenburg СС/К». До кінця війни на ньому встигли скомплектувати лише 50 зразків. Ще 150 літаків виготовив завод «UFAG» у Будапешті [20].

Отже, літак на початку ХХ ст. став новим явищем у Збройних силах Австро-Угорщини. Якщо спочатку військовослужбовці освоювали лише його технічні характеристики, здійснювали показові польоти, то вже з другого десятиріччя почали втілювати в життя ідею створення військово-повітряного флоту. На озброєнні були літаки німецького, австрійського та угорського виробництва. У роки Першої світової війни їх використовували і з розвідувальною метою, і для ведення воєнних дій. Отже, уже на початку ХХ ст. в Габсбурзькій монархії доволі успішно розвивалася військова авіація, склад якої постійно поповнювався новітніми на той час літаками. Усе це робило Австро-Угорщину могутньою військовою державою. Перспективним напрямом досліджень із пропонованої проблеми можна вважати питання про роль, значення та участь військовослужбовців-українців у структурі військово-повітряних сил Австро-Угорської монархії напередодні та під час глобального збройного конфлікту, що розвивався в Європі у 1914 – 1918 рр.

Джерела та література:

1. Адаменко Д. Боевые самолеты, производившиеся в Австро-Венгрии / Дмитрий Адаменко // Интернет-проект «История государства Габсбургов» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ah.milua.org/boevye-samolety-proizvodivshiesya-v-avstro-vengrii#more-2370> – Перегляд: 17.07.2017.
2. Бардахівський М. Село з Надсяння. Надання, пошук, збирання спогадів та світлин родини: Бардахівські, Грицевичі, Кучерепи, Богіри, Новаки / Мирослав Бардахівський, Роман Грицевич; післямова Володимир Середа. – Львів: [б. в.], 2016. – 376 с.
3. Земик Р. Децо про літунство УГА / Р. Земик // Український скиталець. – 1922. – Ч. 13. – С. 9 – 11; Ч. 14. – С. 3 – 6; Ч. 15. – С. 4 – 5.
4. Історичний нарис авіаційної думки та практичного розвою літакобудування на Тернопіллі // Вісник Львівського товариства «Тернопільщина». – Львів: ЗУКЦ, 2005. – С. 20 – 33.
5. Кондратьев В. Фронтовые самолеты Первой мировой войны: В 2-х ч. / Вячеслав Кондратьев. – М.: ИД «Техника – молодежи», 1998. – Ч. 2: Разведчики и легкие бомбардировщики Германии и Австро-Венгрии. – 48 с.; Кондратьев В. Бомбардировщики Первой мировой войны / Вячеслав Кондратьев. – М.: ИД «Техника – молодежи», 1999. – 48 с.; Кондратьев В. Истребители Первой мировой войны: В 2-х ч. / Вячеслав Кондратьев. – Ч. 2: Самолеты Германии, Австро-Венгрии, Дании, Швеции. – М.: ИД «Техника – молодежи», 2007. – 78 с.
6. Лемківський І. Летунство УГА / І. Лемківський // Літопис Червоної Калини (Львів). – 1938. – Ч. 11. – С. 7 – 10; Ч. 12. – С. 15 – 17.
7. Мараєва В.В. Мемуари як джерело вивчення історії військової авіації України доби національно-визвольних змагань (1917 – 1920 рр.) / В.В. Мараєва // Збірник наук. праць Науково-дослідного ін-ту Українознавства / За заг. ред. П.П. Кононенка. – К.: НДІ Українознавства, 2006. – Т. XII. – С. 319 – 329.
8. Піддубний І.А. Оснащення авіаційних підрозділів Росії та Австро-Угорщини та застосування авіації в бойових діях на Буковині у роки Першої світової війни / І.А. Піддубний // Історична панорама: Збірник наукових статей. – Чернівці: Рута, 2004. – Вип. II. – С. 81 – 97; Піддубний І.А. Історія авіації на Буковині (1910 – 1945 рр.): Ілюстрований нарис / І.А. Піддубний. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 112 с.; Піддубний І. Пілотів готували у Чернівецькому університеті... / Ігор Піддубний // Доба – громадсько-політичний тижневик (Чернівці). – 2004. – 14 травня. – № 19 (391) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.doba.cv.ua/index.php?page=release&k=391&all=35#ros> – Перегляд: 20.07.2017.
9. Тинченко Я.Ю. Герої українського неба: Пілоти Визвольної війни 1917 – 1920 рр. / Я.Ю. Тинченко. – К.: Темпора, 2010. – 192 с.
10. Франко П. Летунський відділ УГА / Петро Франко // Календар Червоної Калини на 1924 рік. – Львів, 1923. – С. 129 – 131; Літопис Червоної Калини (Львів). – 1937. – Ч. 10. – С. 3 – 5; Ч. 11. – С. 9 – 12.
11. Харук А. Вони підкорили небо / Андрій Харук // Український тиждень № 32 (249) від 9 серпня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/57515> – Перегляд: 20.07.2017.
12. Харук А. Крила України: Військово-повітряні сили України, 1917 – 1920 рр. / Андрій Харук. – К.: Темпора, 2008. – 96 с.; 25. Харук А. Авиация Украинской Галицкой армии / Андрей Харук // История Авиации (Москва). – 2002. – № 6. – С. 8 – 15.

13. Харук А. Бомбардировщики Первой Мировой войны. Более 60 типов воздушных кораблей / Андрей Харук. – М. : Яуза; Эксмо, 2014. – 208 с.; Харук А. Истребители Первой Мировой войны. Более 100 типов боевых самолетов / Андрей Харук. – М.: Яуза, 2014. – 306 с.
14. Цісарсько-королівські повітряні сили (Австро-Угорщина) // Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Цісарсько-королівські_повітряні_сили_\(Австро-Угорщина\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Цісарсько-королівські_повітряні_сили_(Австро-Угорщина)) – Перегляд: 28.07.2017.
15. Черкаська Г. Співзасновник Пласту, авіатор УГА, син Франка – Петро / Ганна Черкаська // Агенція інформації та аналітики «Гал-інфо». – 2017. – 21 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://galinfo.com.ua/news/spivzasnovnyk_plastu_aviator_uga_syn_franka_petro_262652.html – Перегляд: 21.07.2017.
16. Шапошников Б.М. Мозг армии. В 3-х кн. / Б.М. Шапошников. – М.-Л.: Воениздат, 1927. – Кн. 1. – 147 с.
17. Янчак Я. З історії авіації УГА / Ярослав Янчак. – Львів : Ліга-Прес, 2004. – 44 с.
18. Янчак Я. Крила над Галичиною. Нариси з історії повітроплавання та авіації у Галичині кінця XVIII – початку XX ст. / Ярослав Янчак, Андрій Козицький. – Львів: Априорі, 2012. – 224 с.
19. Яровий М. Перший льотчик імперії похований у Берегометі / Михайло Яровий // Доба – громадсько-політичний тижневик (Чернівці). – 2004. – 5 березня. – № 9 (381) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.doba.cv.ua/index.php?page=release&k=381&all=22#pos> – Перегляд: 21.07.2017.
20. An Illustrated History Of World War One – Austrian Aviation 1914-1918 (Історія авіації Першої світової війни – Австрійська авіація 1914-1918) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://wwiaviation.com/austria_dev.html – Перегляд: 25.07.2017.
21. Century of Flight: Aircraft of World War One – Austro-Hungary (Століття польотів: Літаки Першої світової війни – Австро-Угорщина) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.century-of-flight.net/Aviation%20history/photo_albums/timeline/ww1_austro.htm – Перегляд: 24.07.2017.
22. Chant C. Austro-Hungarian aces of World War I / Christopher Chant. – Oxford: Osprey Publishing, 2002. – 96 p.
23. Hauke E. Die Flugzeuge der k.u.k. Luftfahrtruppe und Seeflieger, 1914-1918 / Erwin Hauke, Walter Schroeder, Bernhard Tötschinger. – Graz : H. Weishaupt, 1997. – 224 s.
24. Kopański T. Lotnictwo polskie w kampanii polsko-ukraińskiej 1918-1919 / Tadeusz Kopański // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1990. – № 1-2. – S. 139 – 158.
25. Norman F. Above the war fronts: The British two-seater bomber pilot and observer aces, the British two-seater fighter observer aces, and the Belgian, Italian, Austro-Hungarian and Russian fighter aces, 1914-1918: Vol. 4 of Fighting Airmen of WWI Series: Vol. 4 of Air aces of WWI / Franks Norman, Guest Russell, Alegi Gregory. – London : Grub Street, 1997. – 218 p.
26. Peter E. Die k. u. k. Luftschiffer- und Fliegertruppe Österreich-Ungarn 1794-1919 / Ernst Peter. – Stuttgart : Motorbuch Verlag, 1984. – 260 s.
27. Schnuetzer I. Teorya i konstrukcyja aeroplanów / Ionasz Schnuetzer; z przedmową M.T. Hubera. – Lwów: nakładem księgarni L. Chmielewskiego, 1910. – 98 s. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://winntbg.bg.agh.edu.pl/skrypty3/0433/> – Перегляд: 22.07.2017.
28. Tarkowski K. Polskie Lotnictwo wojskowe w 1918 r. / Krzysztof Tarkowski // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1991. – № 2. – S. 37 – 46.
29. The Aerodrome – Aircraft of Austria-Hungary (Аеродром – Літаки Австро-Угорщини) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.theaerodrome.com/aircraft/austrhun/index.php> – Перегляд: 26.07.2017.

30. Wandruszka A. *Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Bd. V: Die bewaffnete Macht / Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch.* – Wien: VÖAW, 1987. – 868 s.

© **Андрей ЛОЗИНСКИЙ**

РОЛЬ И МЕСТО АВИАЦИИ В СТРУКТУРЕ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ АВСТРО-ВЕНГЕРСКОЙ МОНАРХИИ НАКАНУНЕ И В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье проведен анализ роли и значения авиации в структуре Вооруженных сил Австро-Венгерской монархии накануне и в годы Первой мировой войны (1914 – 1918 гг.). Раскрыты планы австро-венгерского правительства для обеспечения деятельности ведомства воздушного сообщения. Рассмотрена специфика формирования истребительной, бомбардировочной, разведывательной авиации, оснащение ее летательными аппаратами. Освещены профессиональные качества офицеров-украинцев – первых боевых военных авиаторов. Установлено, что функционирование военной авиации накануне и в годы Первой мировой войны стало мощным стимулом для развития авиационной техники в Габсбургской монархии.

Ключевые слова: *Австро-Венгрия, Первая мировая война, аэростаты, дирижабли, воздушный шар, самолет, военная авиация, бомбардировщик, истребитель, разведчик, авиастроительные фирмы, офицеры-украинцы.*

© **Andrii LOZYNSKYI**

ROLE AND PLACE OF AVIATION IN THE ARMED FORCES STRUCTURE OF AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY BEFORE AND DURING FIRST WORLD WAR

On the eve of the First World War, 85 airfields operated in Austria-Hungary, which contained about 40 training and military aircraft, mostly German-made. All aviation was divided into a wing of pilots, flying companies with a team of 106 people and aeronautical units. In particular, on the eve of the war, the 11th Company was stationed in Lviv, and during the war, the 20th, 27th, 31st and 43rd companies were in Volodymyr-Volyn, Zolochiv, Chernivtsi and Kovel. In the summer of 1917, about 1,000 planes were operational within the Austro-Hungarian army, of which only about 65 % of the airplanes were capable of fighting.

During First World War, fighter, bomber and reconnaissance aircraft operated in the armed forces. In particular, the following types of airplanes can be distinguished: a fighter with a mixed lining (fuselage – veneer sheets, the rest being canvas); «Hansa-Brandenburg» (a draft of the German aircraft designer Ernst Heinkel, produced at the Vienna Aircraft

Plant «Phönix Flugzeugwerke A.G.»); fighter «Aviatik» (project of the chief designer of the Viennese aircraft building company «Aviatik GmbH» (branch of the German company of the same name owned by Julius von Berg); the «Öeffag» fighter (a project by the Austrian Aircraft Building Company «Österreichische Flugzeugfabrik A.G.» based on the German «Albatros» aircraft); wooden scout fighter «Knoller» (project of the same name of the Austrian firm); two-engine bomber «Hansa-Brandenburg G-I» (a wooden fuselage with a plywood panel, a project by E. Heinkel, produced at Hungarian Aircraft Plant «Ungarische Flugzeugwerke A.G.» in Budapest); two-seater «B-II» and «B-III» scouts (based on the German aircraft «Aviatik», manufactured by the Vienna «Aviatik GmbH»); «Aviatik Berg» multipurpose airplane (project of J. von Berg); Double «Lloyd» multipurpose scout (produced by «Hungarian Lloyd Flugzeug und Motorenfabrik» Hungarian Aircraft Company in Budapest); Double Spy «B-I» with the motor «Austro-Daimler» (project developer of the Viennese aviation company «Jacob Lohner & Co»); «Hansa-Brandenburg CC/K» biplane (project of E. Heinkel, produced by two companies – Austrian «Phönix Flugzeugwerke A.G.» and Hungarian «Ungarische Flugzeugwerke A.G.»), etc.

These planes were used on all fronts where the Austro-Hungarian air forces fought. In addition to reconnaissance flights, the aircraft conducted numerous bombing of cities and military facilities in Romania, northern Italy, western Ukraine. In particular, aircraft of this type maintained contact with the garrison of a fortress of Przemysl in Galicia, besieged by Russian troops. Ukrainian officers, the first military aviators of the Austro-Hungarian monarchy, fought on similar planes. Thus, combat missions to the occupied city were completed by a Sich Rifleman, lieutenant Petro Franko (born in Nahuyevychi, a village in Drohobych district, Lviv region, son of Ivan Franko), who, before First World War, graduated from flight school near Sarajevo (Bosnia and Herzegovina). A native of Maćkowice (near Przemysl) Kost Posiko died in an air fight over Moravia in 1915 and a native of Beregomet, a village in Kitsmansky County in Bukovina lieutenant Eugene Lupul was killed in 1918 by a bomb that he had taken on board of the airplane before a mission.

Thus, right before First World War, military aircraft developed quite successfully in the Habsburg monarchy, their fleet constantly replenished with the state-of-the-art (at that time) airplanes. The development of military aircraft during the war years became a powerful incentive for the development of aircraft. Aviation became part of many offensive and defensive military operations of the Austro-Hungarian armed forces on the fronts of the war.

Key words: *Austro-Hungary, First World War, aerostats, airships, hot air balloon, plane, Air Force, bomber, fighter jet, scout, aircraft companies, Ukrainian officers.*

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

УДК 355.425.4:94(477)"194/195"

© Віталій ГОРОБЕЦЬ

ЧЕРВОНИЙ СЛІД В УПА (до 75-річчя утворення Української повстанської армії)

У статті зроблена спроба проаналізувати участь бійців Червоної армії в рядах Української повстанської армії. На основі узагальнених статистичних даних на прикладі однієї із воєнних округ зроблено висновок, що у 1943 – 1944 рр. у повстанських загонах перебувало близько 15% колишніх червоноармійців. Висвітлюється роль офіцерів радянської армії в організації польових шкіл УПА та вишкільного процесу. На конкретних прикладах продемонстровано репресивні практики радянських органів влади щодо сімей, члени яких служили як в радянських збройних силах, так і у загонах УПА.

Ключові слова: Українська повстанська армія, Червона армія, польова школа УПА, виправно-трудоий табір, стратегії виживання.

Повернення минулого в Україну, завантажену трагізмом ХХ століття, – болюча тема. Тому сьогодні відкрите концептуальне питання: наскільки можливо в сучасній Україні побудувати правдиву чи об'єктивну модель історичної пам'яті про минувшину, зокрема про Другу світову війну, таку модель, де було б місце не тільки воїнам Червоної армії, а й учасникам національно-визвольного руху.

«Радянські» документи підтверджують, що в сталінських партизанських загонах і у частинах Червоної армії небезуспішно діяла агентура УПА. Ми не можемо оцінити загальну кількість червоноармійців, які перейшли на бік українських повстанців, але наявні відомості щодо окремих воєнних округ. Упевні й червоноармійці хоча й були по різні сторони барикад, проте нерідко виявляли приклади взаєморозуміння і навіть співпраці. А в західноукраїнських родинх бувало траплялося так, що батько чи син служив у Червоній армії, а інший член родини воював у лавах повстанців. Отже, напрям цієї роботи – спроба проаналізувати на матеріалах фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні та архівних документах тему участі колишніх червоноармійців у лавах повстанців або долі людей, у яких члени однієї родини служили як у радянських збройних силах, так і у загонах УПА, тобто люди волею долі були розділені по обидва боки окопів. Свій серед чужих чи чужий серед своїх – вічне питання

невільного роз'єднання, стратегії виживання в екстремальних умовах. Колабораціоніст чи пристосуванець? Герой чи зрадник? Про червоний слід в УПА поговоримо за допомогою свідчень.

У фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України зберігаються статистичні матеріали, що дають змогу визначити кількісні показники колишніх червоноармійців у лавах Української повстанської армії. Ідеться про так звані «евденційні картки» – облікові або анкетні картки на 1444 воїнів УПА-Північ Воєнної округи «Богун», що упорядковані в алфавітному порядку і сформовані у 8 архівних справ [31]. Цей масив відомостей достатньо репрезентативний, оскільки охоплює особисті дані на 14 – 18% вояків, зважаючи на те, що кількісний склад УПА-Північ на межі 1943 – 1944 рр. (без підпілля ОУН та самооборонних куцзових відділів) становив 8 – 10 тис. осіб у бойових загонах.

1419 карток вояків УПА належали українцям. Ця кількість лягла в основу нашого аналізу. Почасті українцями ідентифікували себе й ті, що народилися на території Росії чи Молдови, як-от: Петро Колесник (псевдо «Бурлак») з Краснодарського краю, Павло Киселик (псевдо «Активний») з Кишинева та інші [32, 109, 138]. 208 осіб, що були зараховані до повстанських загонів, раніше служили в Червоній армії. Це становить 15% із генеральної сукупності.

Аналіз почерків та зміст написаної інформації вказує, що анкети заповнювали не особисто претенденти, а, ймовірно, писарі й/або командири відділів. У восьмій графі евденційної картки «Служба в чужих арміях, військова спеціальність» колишня приналежність до радянських збройних сил записувалася найчастіше як «совіцка армія», «в совіцкому [війську]», «більшовицька армія». Нерідко було уточнення стосовно роду військ: «в піхоті», «кавалерист / кіннотник», «артилерист», «в авіачасті». Водночас немає жодного випадку назви конкретної військової частини, навіть на рівні полку чи дивізії.

92 червоноармійці вступили в УПА, безпосередньо дезертирувавши з німецької служби. На думку І.К. Патриляка, мотиви приєднання були різними: ідейні переконання, намагання вирватися від німців, вбачаючи в УПА можливість повернення додому, а то й переходу до радянських партизанів [17, 209]. Загалом, втечі поліції до упівців наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. були поширеним явищем. Колишні шуцмани втікали до усіх партизанських армій, що діяли на українській території. Військовий досвід цієї групи упівців в анкетах представлено найчастіше так: «в совітській піхоті 2 роки, в німецькій поліції – 2,5 роки». Зафіксовані 2 випадки служби в SD та 3 – у Вермахті після Червоної армії.

Масив статистичних даних про вояків УПА переконливо доводить, що під час вступу до лісової армії не було сліпої конвертації звань і посад, а відбір здійснювався на основі особистих якостей. Так, у графі «опінія зверхників» безпосередній командир старшого сержанта Червоної армії Михайла Каптура («Гамалія») зазначив, що його підлеглий «не консеквентний, не відповідає степені сержанта» [32, 165]. До М. Каптура ставилися особливо пильно, оскільки йому визначили нову посаду інструктора.

Створення бойових підрозділів повноцінної армії неможливе без підготовки власних офіцерських кадрів. В УПА повсякчас були проблеми з власними військовими спеціалістами. Командирів-українців, які служили в польській армії, офіцерів збройних сил ЗУНР і УНР майже не було. Навіть доступні кадри, як правило, до складних умов новітньої мобільної партизанської війни уже за віком не підходили і в технічно модернізованому війську не служили.

Для розв'язання проблеми підготовки командирських чинів були покликані старшинські та підстаршинські школи. Військові школи лісової армії потерпали від дефіциту промислових товарів та засобів для навчання, не мали досконалої методики навчання і відчували нестачу інструкторів та викладачів. Особисті свідчення повстанців – учасників бойових дій, мемуарна література та наукові праці підтверджують, що значна кількість інструкторсько-викладацького складу шкіл УПА складалася із завербованих колишніх офіцерів Червоної армії, які у перші місяці німецько-радянської війни залишились у тилу німецьких військ або втекли з німецького полону. Багато з них були справді відповідальними ідейними людьми. Водночас досить великий відсоток долучився до лав УПА, щоб спокійно перечекати важкі часи.

Одним із найвідоміших викладачів у повстанському середовищі був Микола Симоненко («Берега») – колишній науковий співробітник одного з інститутів АН УРСР, старший лейтенант Червоної армії [10, 189]. Весною 1943 р. вступив до лав УПА. Із серпня 1943 р. був інструктором тактики мінування та підривної роботи в старшинській школі УПА «Дружинники» (ВО «Заграва», УПА-Північ). Мав звання поручника [4, 138].

Василь Сколоздра (на еміграції жив як Василь Ніновський) (1919 р. н.) у спогадах згадував свого колегу по викладацькій роботі «Берега», зазначивши його нетутешнє походження та колишній військовий досвід у радянських збройних силах: «...інструкторами школи були наддніпрянець «Берега»¹, інженер та колишній старшина ЧА, який викладав телефонічний і радіозв'язок тощо, а інший наддніпрянець [імовірно, також колишній червоноармієць. – Г.В.], інженер (псевдонім, мабуть, «Габ») учив мінування та саперського діла; М. Дуда й я провадили загальний військовий вишкіл – впоряд, зброєзнавство, внутрішню службу, топографію» [20, 150; 11, 71].

На початку 1944 р. Микола Симоненко разом із старшинською школою переходить у Карпати². Із квітня 1944 р. призначений інструктором новоствореної старшинської школи «Олені», що базувалася поблизу Долини на Бойківщині [4, 51]. Вершиною своєї роботи по вишколу, узагальненням свого багатого практичного та теоретичного досвіду став підручник «Бойовий правильник партизанки», підготовлений у листопаді–грудні 1944 р., за який наприкінці 1944 р. Головний військовий штаб УПА підвищив «Берега» до сотника з датою старшинства від 1 листопада 1944 р. [21, 86].

¹ Ідеться про старшого лейтенанта Миколу Симоненка, викладача старшинської школи «Дружинники» ВО «Заграва»; був схоплений НКВД у грудні 1944 р.

² Імовірно, йдеться про старшинську школу «Лісові чорти», яка діяла з вересня 1943 р. до березня 1944 р.

25 грудня 1944 р. під час облави військ НКВД поблизу м. Золочів на Львівщині М. Симоненко був важко поранений. Потрапив у полон. Засуджений, покарання відбував у таборах ГУЛАГу в Комі АРСР [4, 51].

На Поліссі серед організаторів вишкільних закладів УПА вирізнявся Петро Максимчук («Чутка», «Мамон»). У 1941 р. – старший лейтенант Червоної армії, а з березня 1943 р. – інструктор в одній із підстаршинських шкіл УПА-Північ. Протокол допиту колишнього курсанта польової школи УПА Групи «Турів» О.П. Савосюка («Громовий») від 20 вересня 1945 р. проливає світло на окремі деталі біографії «Чутки». Олексій Савосюк засвідчив, що після його мобілізації в «школу сотенних УПА» [так у тексті. – Г.В.] 15 серпня 1943 р., яка дислокувалася у Скулинських лісах на північний схід від Ковеля, Петро Максименко був викладачем. А в жовтні 1943 р., коли до школи провели новий набір чисельністю близько 50 новобранців, він фігурує уже начальником школи [5, 60 – 62].

Наприкінці листопада 1943 р. командир Воєнної округи «Турів» Юрій Стельмащук («Рудий») провів реорганізацію підрозділів, і П.Максимчук очолив вишкільний відділ штабу Групи «Турів». До його обов'язків входило координування й загальне керівництво екзаменаційними комісіями підстаршинських груп [5, 28 – 34]. Упродовж серпня–грудня 1944 р. «Мамон» обіймає посаду вишкільного референта Воєнної округи «Завихост» та З'єднання груп «33» [5, 53 – 56 зв.].

З матеріалів кримінальної справи Миколи Павловича, що зберігається в Галузевому державному архіві СБУ, впливає, що Петро Максимчук почав розробляти навчальну програму для нової підстаршинської школи ВО «Завихост», але не завершив її у зв'язку із загибеллю. Микола Харитонович Павлович також колишній червоноармієць, народився в с. Седлище (нині Старовижівський район) на Волині, працював землевпорядником на території Західної Білорусії та в Польщі. У червні 1941 р. М.Павловича мобілізували до Червоної армії та відправили на фронт. У бою під Ковелем він був поранений, лишився на окупованій німцями території. 26 березня 1943 р. під псевдонімом «Яворенко» вступив до лав УПА, де перебував упродовж двох років. Виконував обов'язки викладача підстаршинської школи та заступника коменданта школи, а потім заступника командира та заступника начальника штабу північної групи «Турів», заступника та начальника штабу з'єднання «Завихост», готував керівні кадри, складав інструкції, вербував молодь в УПА [14, 13 – 19].

6 вересня 1945 р. на допиті в обласному відділенні НКВД у Луцьку М.Х. Павлович заявив: «...Програму для підстаршинської школи мені довелося розробляти самому, оскільки «Чутка», начальник навчального відділу, в перших числах грудня 1944 р. поблизу с. Карасин Камінь-Каширського району був убитий військами НКВД». За його словами, програма була завершена до кінця 1944 р., розрахована на 370–400 годин і містила такі предмети, як бойовий статут піхоти, стройовий статут, внутрішня служба, стрілецька справа, хімічна підготовка, топографія [5, 35 – 49 зв.]. Імовірно, використовуючи напрацювання «Чутки»,

«Яворенко» уклав ще методичний конспект для інструкторів та методичні рекомендації для командира групи, які були представлені особисто «Дубовому» (Іван Литвинчук, командир ВО «Завихост» / З'єднання груп «33») [14, 91].

4 листопада 1945 р. Військовий трибунал НКВД засудив М.Павловича як дезертира Червоної армії «за зраду батьківщини» до розстрілу. А 53 роки по тому військова прокуратура Західного регіону України у висновку по цій кримінальній справі визнала колишнього повстанця «Яворенка» «обґрунтовано засудженим <...> та невідлягаючим реабілітації» [5, 208].

Серед «східняків», які розпочинали свою військову кар'єру в Червоній армії, а завершували (почасти не менш блискуче) у складі підрозділів УПА, вирізняються три особи, відомі під псевдонімами «Сірий», «Лісовий» та «Степовий». Траєкторія їхнього життєвого шляху доволі схожа. Народилися на Східній Україні, початок німецько-радянської війни зустріли у званні старших лейтенантів. Далі був драматичний відступ їхніх частин та підрозділів, полон, втеча й вступ до лісової армії. Усі троє були інструкторами у польових школах УПА й дослужилися до чину сотника (відповідав радянському військовому званню капітана).

Іван Дмитрович Кулик «Сірий» народився у с. Грабове Шахтарського району Донецької області. Восени 1943 р. зусиллями Українського центрального комітету звільнений з німецького полону, далі приєднався до УПА. Після відповідної перевірки по лінії служби безпеки ОУН радянського офіцера Івана Кулика залучили до викладання в підстаршинській школі УПА в Космачі. Косівський надрайонний провідник СБ ОУН Володимир Яким'юк («Аскольд») високо оцінював підготовку Івана Кулика та знання ним військових дисциплін: «Довший час був у підпіллі з «Сірим» <...> відчувалося, що ця людина пройшла добрий вишкіл в армії; дуже добре знав географію, у нас вів курси топографії» [4, 35]. У 1944 р. І. Кулик очолював сотню в 21-му Тактичному відтинку «Гуцульщина» Воєнної округи «Карпати-Говерла». З 1950 р. призначений окружним провідником Коломийського проводу ОУН, підвищений до сотника [20, 176].

Колишні офіцери Червоної армії «Лісовий» і «Степовий» знали один одного особисто [3, 621]. Однолітки Андрій Злобін із Дніпропетровщини і Тарасенко (ім'я невідоме) з Чернігівщини познайомилися у старшинській школі УПА «Грегіт», куди їх призначили восени 1944 р. як інструкторів. Вони готували командний склад для куренів Групи «Говерла» (Воєнна округа 4, УПА-Захід). На той час Тарасенко уже мав значний викладацький досвід у військовій школі Червоної армії та старшинській школі УПА «Олені», перший випуск якої був присвячений пам'яті героя бою під Крутами Григорія Піпського (так звана «школа ім. Г. Піпського») [4, 31–32]. У жовтні 1944 р. обоє були призначенні курінними: А.Злобін («Лісовий») – куреня «Карпатський», а Тарасенко («Степовий») – новоствореного куреня «Перемога» [21, 54; 35, 169].

Після реорганізації структур УПА-Захід у першій половині 1945 р. Тарасенко став першим командиром Тактичного відтинку–21 «Гуцульщина» [2, 182].

У зв'язку зі станом здоров'я (хворів на тиф) у січні 1945 р. склав повноваження й став організовувати підстаршинську школу, що дислокувалася на Косівщині [18, 94].

«Степовий» загинув 20 квітня 1945 р. у бою з НКВД, за кілька днів до цього від тифу помер «Лісовий», а «Сірий» убитий 2 жовтня 1951 р. у криївці під час бою з опергрупою МГБ.

Навести певну статистику українців – офіцерів радянських Збройних сил, що у роки національно-визвольних змагань долучилися до вишколу кадрів УПА, непросто. Це питання потребує спеціального дослідження. Утім, можна з високою долею вірогідності стверджувати, що усі старшинські (офіцерські) школи й майже кожна підстаршинська школа послуговувалися навиками цих «радянських спеціалістів». Петро Мірчук справедливо зауважував, що факт великої кількості в складі викладачів наддніпрянців, колишніх командирів Червоної армії, «не випадковий і загалом відповідав станові всього старшинського складу УПА» [15, 212].

Усе ж певні кількісні рамки окреслити можливо. Наприкінці 2016 р. Івано-Франківський музей визвольної боротьби ім. Степана Бандери презентував довідкове видання «Вояки Української Повстанської Армії, родом з Наддніпрянської України», в якому на основі обширної історіографії та археографічних видань останніх років було зібрано 700 біографій. 209 персоналій автори-упорядники (Я.В. Коретчук, С.Д. Каспрук та ін.) визначили як колишніх червоноармійців, з них 12 офіцерів (6%) були інструкторами в школах УПА. І.К. Патриляк представив іншу сторону вишкільного процесу. Вчений проаналізував попередній військовий досвід курсантів старшинських шкіл УПА й визначив, що близько 6% із генеральної сукупності служили у Червоній армії [17, 155]. Враховуючи фрагментарні статистичні дані курсів командирських шкіл УПА, з певною умовністю можна стверджувати, що в 1943 – 1944 рр. відносна кількість їх курсантсько-інструкторського складу, що раніше служили в радянській регулярній армії, становила не більш ніж 6% від загального числа.

Наявні джерела свідчать, що серед інструкторсько-викладацького складу польових шкіл УПА та повстанських командирів колишні офіцери Червоної армії були представлені максимум до майора. Наприклад, у першій старшинській школі УПА «Дружинники» тактику й інженерну підготовку викладав старший офіцер під псевдонімом «Бондаренко» (прізвище та ім'я невідомі). Майора Червоної армії «Бондаренка» у спогадах згадував Юрій Ступницький³ та Максим Скорупський⁴ [22, 53; 19, 142]. Під час наукового відрядження працівників Національного музею історії України у Другій світовій війні до Тернопільської області в березні 2017 р. вояк УПА М.М. Кліщ в усній розмові також пригадав інструктора «Бондаренка», який теж був колишнім майором Червоної армії. Миколу Кліща у квітні 1944 р. направили на підготовку до підстаршинської школи, що

³ Юрій Ступницький – учасник бойових дій, син організатора вишкільних закладів, начальник штабу УПА-Північ генерал-хорунжого УПА Леоніда Ступницького («Гончаренка»).

⁴ Скорупський Максим («Макс») – курінний УПА-Південь на Кременеччині.

базувалася поблизу х. Кам'янка (нині Рогатинський район, Івано-Франківська область). «Там було близько 10–12 хат із господарськими будівлями. У stodолі на першому обійсті розмістилася підстаршинська школа <...> Бойову тактику викладав східняк, майор [Червоної армії. – Г.В.] “Бондаренко”, спокійний, поважний, віком десь під 40 років, гарно розмовляв українською» – так Микола Миколайович описує свої враження від зустрічі з інструктором у рукописних матеріалах, переданих у фонди музею [1]. Після вишколу Микола Кліщ («Яр», «Мирон») – ройовий сотні «Рубачі» Бережанського куреня Подільської Воєнної округи-3 «Лисоня» УПА-Захід.

Інший задокументований випадок служби старшого офіцера Червоної армії, але вже як польового командира повстанців, стосується спецоперації підрозділів УПА Воєнної округи «Богун» під командуванням Петра Олійника «Енея» – нападу на німецький шталаг-360 у передмісті Дубно на Рівненщині, що відбувся 3 жовтня 1943 р. Унаслідок повстанської атаки з нацистського полону було визволено близько 5 тис. радянських військовополонених. Частина врятованих червоноармійців вступила в УПА, інші розійшлися по навколишніх селах та хуторах.

19 березня 1944 р. заступник начальника Управління контррозвідки «СМЕРШ» 1-го Українського фронту генерал-майор Белянов доповідав секретарю ЦК КП(б)У Хрущову, що в управління з повинною з'явився Михайло Дмитрович Конотоп (1919 р. н.). З 1939 до лютого 1942 рр. – рядовий Червоної армії, родом із Луганщини. Він розповів, що після визволення з табору військовополонених його розмістили в сотню «Докса», дали псевдо «Потап». «Наша сотня входила в курінь, яким командував майор, його завжди називали “друзе майор”; він також із колишніх військовополонених Червоної армії, був у німецькому полоні разом із нами в м. Дубно <...> уродженець Дніпропетровської області, мав псевдо Чучупака», – заявив під час допиту М.П. Конотоп [33, 173 – 174].

Випадки, коли члени однієї родини були розмежовані й проливали кров, перебуваючи у лавах ворогуючих армій у роки Другої світової війни, були непоодинокими. Особливо це стосується бездержавних народів, які проживали на так званих «кривавих землях». Ця вдала метафора Тімоті Снайдера, що виникла як алузія на уривок з «Реквієму» Анни Ахматової, чудово підкреслює драму українських родин, де батько і син, брат із братом воювали в протиборчих таборах. До речі, первісним наміром Снайдера було написати книжку «Brotherlands» – тобто території, де членів однієї родини могли розділити національні поділи [12]. За участь одного члена сім'ї в українському національно-визвольному русі радянська каральна машина виселяла, позбавляла пенсій і пільг решту членів родини, незважаючи на те, що інший воював у лавах Червоної армії.

У фондах Національного музею історії України у Другій світовій війні зберігаються матеріали багатодітної родини Гордійчуків із с. Корнин на Рівненщині. Старший із дев'яти дітей Микола (1919 р. н.) у 1944 р. закінчив військові курси при польській військовій частині у складі радянських Збройних сил, отримав звання підпоручика (лейтенанта). Перебуваючи на посаді командира танка, загинув на

початку травня 1945 р. під Берліном. Його брат Олександр (1925 р. н.) закінчив 7 класів сільської школи, у 1942 р. вступив до ОУН, а через рік пройшов старшинський вишкіл в УПА. Улітку 1943 р. ройовий у ВО «Тютюнник» УПА-Північ. Брав участь у нападах на німецькі тилові та окупаційні частини в районі с. Антопіль Рівненської області, а також на інших територіях дислокації свого підрозділу – Гощанський, Здолбунівський, Острозький райони Рівненської області. У 1947 р. завдяки підробленим документам легалізувався у цивільному житті – повернувся у с. Корнин, працював на Здолбунівському пункті заготзерна, тримаючи зв'язок із підпіллям [24]. Однак у червні 1947 р. був заарештований органами НКВД та засуджений на 25 років. Упродовж 1948 – 1958 рр. – політв'язень п'яти виправних трудових таборів Казахстану та Сибіру [25]. Матір О.С. Гордійчука разом із дітьми виселили в м. Омськ.

Ще більш строкатими були життєві траєкторії братів Опаранюків, які жили в с. Ставки поблизу Рівного. Їхній досвід нагадує літературний образ героїв роману «Вершники» Юрія Яновського⁵, але не періоду національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр., а в ході Другої світової війни [36]. Володимир Опаранюк (1913 – 1974 рр.) проходив строкову військову службу в польській армії, у 1941 р. мобілізований до лав Червоної армії, потрапив у німецький полон, але повернувся додому. Після вигнання нацистів із Західної України у 1944 р. вдруге приміряв червоноармійський однострій. Зота Опаранюка (1917 – 1944 рр.) мобілізували до лав польської армії з перших днів Другої світової війни. Як і старший брат, він розділив долю німецького військовополоненого й також повернувся додому. У 1943 р. вступив до УПА, відомий як «Слободян» при відділі зв'язку і розвідки в курені «Славка» ВО «Турів» УПА-Північ. Деякий час був сотенним, загинув у квітні 1944 р. у бою з військами НКВД під Гурбами.

Наймолодший Іван Опаранюк до повстанського руху приєднався у 1944 р., вступивши в юнацьку сітку ОУН. Перебуваючи на легальному становищі, інформував підпілля про дислокацію, переміщення та чисельність радянських військ. Упродовж 1947–1948 рр. очолював групу (8 осіб), що виконувала завдання «Чорногуза» і «Гаю»⁶. У вересні 1948 р. заарештований у м. Рівне (мав при собі нелегальну літературу). Засуджений до 25 років виправно-трудова таборів із конфіскацією майна. Під час відбування покарання в с-щі Спаськ (відділення Карлагу в Карагандинській області Казахстану) І.Опаранюк познайомився з Кирилом Осьмаком, колишнім Головою Української Головної Визвольної Ради [9]. Щоденники, світлини, документи та особисті речі періоду табірних поневірянь Іван Пилипович передав до Національного музею [23].

У різних воюючих таборах опинялися батьки і сини. У родині Гойсаків глава сім'ї Петро Михайлович – учасник Другої світової війни у складі польської (1939 р.) та Червоної армії (1944 – 1945 рр.), загинув 16 квітня 1945 р. у перший

⁵ Йдеться про першу новелу в романі Ю.Яновського «Вершники» – «Подвійне коло», в основу сюжету якої покладено братовбивчий конфлікт сім'ї Половців.

⁶ «Чорногуз» – Юрій Беднарчик, Корецький надрайонний провідник ОУН. Ім'я і посада «Гаю» невідомі.

день проведення Берлінської стратегічної наступальної операції [8]. Похований у братській могилі поблизу залізничної станції Райтвайн (нім. Reitwein, Бранденбург), сповіщення про загибель зберігається у фондозбірні музею [30, 587]. Син, Михайло Гойсак, обрав шлях українського повстанця. У 1943 р. вступив в ОУН, з 1945 р. – зв'язковий Дашавського самооборонного кущового відділу Стрийського надрайону Дрогобицької округи ЗУЗ. Заарештований у січні 1946 р. Засуджений до 10 років ВТТ ГУЛАГу. З листопада 1954 р. – спецпоселенець у Магаданській області. Повернувшись додому в 1956 р., зіткнувся з питанням приписки та тривалого пошуку роботи [7].

Степан Бабій у 17 років став членом ОУН, а в 20 – вояком УПА. Його вітчим Микола Максимів – червоноармієць, мобілізований у 1941 р. Матеріали С.М. Бабія («Голуба»), який із жовтня 1944 р. воював у складі куреня Михайла Сенюка «Літуна» Військової округи – 4 «Говерла» УПА-Захід, представлені в документально-реліквійній експозиції «За край, за волю, за нації долю!», яку створено до 75-ї річниці Української повстанської армії в Національному музеї історії України у Другій світовій війні [6; 27].

Упродовж повоєнного десятиліття Відділ по персональному обліку втрат сержантів і солдатів Радянської армії Міністерства оборони СРСР проводив роботу щодо уточнення даних загиблих червоноармійців. Документація районних військкоматів західноукраїнських областей, що містить внутрішню переписку з Відділом обліку втрат, міжвідомчу – з НКГБ-МГБ-КГБ, а також зовнішню кореспонденцію (запити громадян), дає змогу реконструювати долі окремих сімей, у яких рідні опинилися по різні боки воєнного протистояння. Найбільш вичерпно такий актовий матеріал представлено в архівних справах Яворівського, Івано-Франківського, Краковецького, Сокальського та Великомоствіського районних військкоматів Львівської області другої половини 40-х – першої половини 50-х рр. У 2006 р. Міністерство оборони України підтримало ідею керівництва НМІУДСВ про передачу документів з обліку людських військових втрат, масив яких знаходився в обласних та районних військкоматах, на довічне зберігання у фондозбірні музею [13, 7 – 26].

Ось кілька прикладів зруйнованих українських сімей каральною машиною СРСР. 14 квітня 1956 р. Відділ МО СРСР по персональному обліку втрат зробив запит на ім'я Сокальського районного військового комісара про причини переселення Катерини Лизунець з с. Перв'ятичі на Львівщині в Молотовську область. Крім того, московські співробітники просили перевірити наявність у місцевих контрольних органах компрометуючих свідчень на сина Катерини Миколаївни – К.П. Лизунця, якого вона розшукувала [28, 56–56 зв.]. 18-річний Костянтин Петрович Лизунець був мобілізований до лав Червоної армії 7 серпня 1944 р., додому не повернувся. В іменних списках безповоротних втрат, складених Сокальським райвійськкоматом у 1947 р., зазначено, що рядовий К.П. Лизунець – стрілець 207 гв. сп 70 гв. сд 38 А 4 Українського фронту був убитий у березні 1945 р., однак «похоронку» сім'я не отримала [34, 14].

З матеріалів справи випливає, що батька і матір фронтовика виселили до Уралу «за участь в банді ОУН» дочки Марії Лизунець [28, 57].

Схожа історія сталася із родиною Гоїв. Старшого сина Павла (1919 р. н.) у 1946 р. Військовий трибунал військ МВД за участь у повстанському русі засудив до 10 років таборів ГУЛАГу. Матір, Гой Параску Гаврилівну, вислали на спецпоселення в Кемеровську область. А молодший син Петро (1926 р. н.) зник безвісти в січні 1945 р. через 4 місяці після мобілізації [28, 40 – 43, 81 – 85]. Участь у бойових діях у складі радянських Збройних сил батьків або дітей не було жодною індульгенцією для решти членів родини, якщо виявлялося, що хтось із них був причетний до УПА чи ОУН.

Іноді розшуки загиблих рідних військовиків-червоноармійців були продиктовані елементарним виживанням. У 1956 р. Судово-вишньанський райвійськкомат зробив запит у Відділ обліку втрат МО СРСР про надання інформації стосовно зниклого безвісти рядового Антона Михайловича Солтиса, стрільця 206 сп 8 ск 26 А Південно-Західного фронту. Родина не мала точних відомостей про долю сина, оскільки у сповіщенні про загибель фігурувала фраза «зник без вісти в жовтні 1944 р.», а однополчани стверджували, що Антона Солтиса вбили 25 червня 1941 р. під Самбором на Львівщині. Рідні загиблого фронтовика А.М. Солтиса – батько, мати та сестра впродовж 9 років (1947 – 1956 рр.) відбували покарання в Кемеровській області в Сибіру, звинувачені як «бандпосібники». Повернувшись додому, одинока Єва Солтис (чоловік помер у 1947 р. під час етапування) просила «не відмовити і допомогти матері радянського воїна», призначивши пенсію [29, 157 – 164].

Сам факт спроби людського співіснування повстанців і червоноармійців був поразкою радянської системи. Радянська пропаганда не шкодувала сил, аби змалювати повстанців у якнайтемніших кольорах. Як тільки-но Червона армія зустрілася з живими повстанцями, пропаганда переставала діяти – такий сильний був контраст.

Побіжний огляд участі колишніх червоноармійців у загонах УПА чи на рівні загальної статистики, чи у польових школах повстанців, чи навіть у драматичних родинних колізіях підважує основи одного з найбільш фундаментальних міфів радянської та пострадянської доби – міфу про так звану Велику Вітчизняну війну. У цьому міфі немає страждань інших народів, крім «радянського», а смерті людей діляться на «значимі» і «незначимі», на «наші» і «не наші». Цей міф забирає у людей усе людське, він не бере до уваги побутову (ширше – соціо-гуманітарну) сторону війни, де мали місце мародерство, дезертирство, доноси, загороджувальні загопи, різноманітні стратегії виживання.

Життєві траєкторії багатьох червоноармійців, що в новому статусі воювали «проти німецьких та московських наїзників»⁷, свідчать про виражену мімікрію військовиків [26]. Жодна воююча сторона не гарантувала захисту та виживання в екстремальних умовах. За певних обставин такий захист під час війни могла

⁷ З листівки «За що бореться Українська Повстанча Армія». 1944 р.

забезпечити зброю у власних руках. Не випадково, що в біографіях багатьох повстанців поряд зі службою в радянських Збройних силах є досвід служби в польській армії та німецьких воєнізованих формуваннях. Видається, що це один із яскравих історичних симптомів бездержавного народу на «кривавих землях» у період Другої світової війни.

Джерела та література:

1. *Акт приймання – передавання № 170055 від 29.03.2017 р. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (НМІУДСВ).*
2. *Альманах Станіславівської землі: Збірник матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини. – Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1975. – 856 с.*
3. *Андрусак М. Брати вогню. – Коломия: ВПТ «Вік», 2005. – 896 с.*
4. *Вояки Української Повстанської Армії, родом з Наддніпрянської України: Книга 1. / Упоряд. Я.В. Коретчук, С.Д. Каспрук та ін. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2016. – 176 с.*
5. *Галузевий державний архів Служби Безпеки України. – Ф. 5. Справи оперативного обліку КГБ УРСР. – Спр. 67433. Дело по обвинению Павлович Николая Харитоновича, Павлович-Бабинец, Ивана Ивановича, Лиховского Петра Александровича.*
6. *Генеральний каталог. – Бабій С.М. // Фонди НМІУДСВ.*
7. *Генеральний каталог. – Гойсак М.П. // Фонди НМІУДСВ.*
8. *Генеральний каталог. – Гойсак П.М. // Фонди НМІУДСВ.*
9. *Генеральний каталог. – Опаранюк І.П. // Фонди НМІУДСВ.*
10. *Гіммельрайх К. Спомини командира відділу особливого призначення «УПА-Схід» / Літопис УПА. – Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1987. – Т. 15. – 270 с.*
11. *Грабенко В. В рядах УПА на Костопільщині. Спомини з 1944 року. // Літопис УПА. – Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1984. – Том 5. Волинь і Полісся. Німецька окупація. Книга третя: Спомини учасників. – С. 68 – 95.*
12. *Грицак Я. Чому Волинські акції 1943 року такі були геноцидом і що з цього випливає. // Волинь 1943: сімдесята річниця злочину. – К., 2013. – 39 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/docs/monografiyi/39-wolyn.pdf>. – Перегляд: 30.08.2017.*
13. *Легасова Л. Документи з обігу людських військових втрат України у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах як музейний предмет та об'єкт наукових досліджень. // Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення. – К.: Аеростат, 2013. – 348 с.*
14. *Літопис УПА. Нова серія. Т. 15: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1945–1954. / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; Видавництво «Літопис УПА» та ін. – Київ-Торонто, 2011. – Кн. 2. – 840 с.*
15. *Мірчук П. Українська Повстанська Армія, 1942-1952: Документи і матеріали. – Львів: Товариство української мови ім. Тараса Шевченка «Просвіта», 1991. – 448 с.*
16. *П.Хмара сотник УПА. В огні повстання. УПА на відтинку Чорного Лісу 1943 – 1945. / Упоряд. С.Лесів, Я.Коретчук. – Б. м.: Вид-во УПА «Гуцульщина», 1949. – 271 с.*
17. *Патриляк І.К. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939 – 1960-х рр. / Центр дослідження визвольного руху. – Львів: Часопис, 2012. – 512 с.*

18. *Ремесло повстанця. Збірник праць підполковника УПА Степана Фрасуляка – «Хмеля».* / Ред. і упоряд. Р.Забілий. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2007. – 424 с.
19. *Скорупський М. Туди, де бій за волю.* – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1992. – 352 с.
20. *Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943 – 49. Довідник / П. Содоль.* – Нью-Йорк: Пролог, 1994. – 199 с.
21. *Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943 – 49. Довідник II / П. Содоль.* – Нью-Йорк: Пролог, 1995. – 295 с.
22. *Ступницький Ю. Спогади про пережите.* – Київ – Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 2000. – 128 с.
23. *Фонди НМІУДСВ. – КН-235707 – 235712. – Ф-31123 – 31128; КН-235721. – Ф-31131; КН-235714 – 235717. – Д-46713 – 46716; КН-235718. – РТ-3437.*
24. *Фонди НМІУДСВ. – КН-235723. – Ф-31132; КН-235724. – Ф-31133.*
25. *Фонди НМІУДСВ. – КН-235730/1. – Ф-46717/1; КН-235730/2. – Ф-46717/2; КН-235731. – Ф-467118; КН-235732. – Ф-46719.*
26. *Фонди НМІУДСВ. – КН-247320. – Д-55552.*
27. *Фонди НМІУДСВ. – КН-266668–266673. – РТ-3811–3816; КН-266681. – РШ-1342.*
28. *Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5203-07.*
29. *Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5206-41.*
30. *Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5209-7. Стрийський ОМВК Львівської області – Спр. 2.*
31. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 3833 Краєвий провід (Керівництво) Організації українських націоналістів на Західно-українських землях. – Оп. 1. – Спр. 49 – 56. Анкети військовиків української повстанської армії.*
32. *ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 51.*
33. *Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 23. – Спр. 930.*
34. *Центральний архив Министерства обороны Российской Федерации. – Ф. 58. – Оп. 977520. – Д. 746.*
35. *Шанковський Л. Тринадцять літ... Дії УПА й збройного підпілля ОУН на терені Військової округи 4 «Говерля» в 1943 – 1956 рр. // Альманах Станіславівської землі: Збірник матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини. – Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1975. – С. 63 – 193.*
36. *Яновський Ю. Вершники. / Роман.* – К.: Держ. вид-во худ. літератури, 1964. – 128 с.

© **Виталий ГОРОБЕЦ**

КРАСНЫЙ СЛЕД В УПА (к 75-летию образования Украинской повстанческой армии)

В статье сделана попытка проанализировать участие бойцов Красной армии в рядах Украинской повстанческой армии. На основе обобщенных статистических данных на примере одной из военных округ сделан вывод, что в период 1943 – 1944 гг. в повстанческих отрядах находилось около 15% бывших красноармейцев. Освещается роль офицеров советской армии в организации полевых школ УПА и воинского учебного процесса. На конкретных примерах продемонстрировано репрессивные практики советских органов власти, направленные против семей, члены которых служили как в советских вооруженных силах, так и в отрядах УПА.

Ключевые слова: Украинская повстанческая армия, Красная армия, полевая школа УПА, исправительно-трудовой лагерь, стратегии выживания.

© **Vitalii HOROBETS**

THE RED MARK IN THE UPA (to the 75th anniversary of the formation of the Ukrainian Insurgent Army)

The article attempts to analyze the participation of Red Army soldiers in the ranks of the Ukrainian Insurgent Army. On the basis of generalized statistical data, on the example of one of the military districts, it was concluded that there were about 15% of former Red Army soldiers in the insurgent forces in 1943-1944. It highlights the role of the officers of the Soviet Army in organizing UPA field schools and the school process. Specific examples show the repressive practices of the Soviet authorities to the families whose members served both in the Soviet Armed Forces and in the UPA troops.

Key words: the Ukrainian Insurgent Army, the Red Army, UPA field school, corrective-labor camp, survival strategies.

ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ СУЧАСНОСТІ

УДК 355.462.7 (450) «1982-1983» (09)

© Олександр КАЛІНІЧЕНКО

СТЕЖЕННЯ ЗА АВІАНОСНО-УДАРНИМ З'ЄДНАННЯМ ВМС США З АВМА «ЕНТЕРПРАЙЗ» ПІД ЧАС НАВЧАНЬ «FLEETEX» АТОМАРИНАМИ К-42 (пр.627А 26 дивізії 4 флотилії) ТА К-305 (пр.671 ртм 45 дивізії 2 флотилії) ТОФ

1981 – 1985 рр. в новітній історії стали третім і останнім піком «холодної війни» (1946 – 1989) між двома супердержавами – США та СРСР. Саме в ці роки встановився паритет між протиборчими сторонами, до якого йшли кілька десятиліть. Для підводного човна К-42 ці роки стали своєрідним рубіконом, який істотно змінив її долю. Авторське висвітлення протиавіаносних дій ПЧ К-42 не буде вичерпним, якщо не представити спогади інших учасників цих подій не лише на командному пункті ТОФ, а й у висвітлених доступних джерелах колишнього противника. Також доцільно порівняти тотожні дії атомарин різних поколінь проти одного супротивника.

Ключові слова: підводний човен, авіаносець, військово-морські навчання «Флитекс».

Актуальність праці пов'язана з тим, що напередодні російської агресії в Криму ВМФ СРСР та ВМС КНР відпрацьовували взаємодію в Середземному морі у складі міжнаціонального різнорідного угруповання із залученням російського авіаносця «Адмірал Кузнецов». І якщо в 2014 р. це було вперше на ТВД, то на Тихому океані ця співпраця дістала постійну прописку. Варто наголосити, що ВМС України також мають досвід співробітництва з флотом НАТО, зокрема відпрацьовують протичовнові операції. Нарощення підводних сил Російської Федерації на Чорному морі висуває перед українськими військовими моряками чергове завдання, пов'язане з осмисленням попереднього досвіду українців-підводників у цій царині.

Такий досвід акумулюється не лише у відповідних керівних настановах на кшталт ТРПЛ-78, а й у численних мемуарах носіїв досвіду конфронтації під час «холодної війни». Третім піком протиборства стали 1981 – 1985 рр. Маючи власний практичний досвід, автор обмежив свій інтерес Тихоокеанським ТВД, де нині зосереджені протиріччя трьох ядерних підводних флотів світу

(США, КНР та РФ). З тактичного погляду, зважаючи на сучасний стан ВМС України, автор зосередив увагу на історії атомного протидивізіону підводних човнів з авіаносцями. Своїми спогадами з цього питання поділилися підводники-мемуаристи: віце-адмірал О.В. Конєв («Перший атомоход Тихоокеанського флоту К-45»), контр-адмірالی А.С. Берзін («Холодна війна»), В.Я. Дудко, В.А. Карєв, Ю.В. Кирилов, капітани 1 рангу В.К. Бондаренко, І.Г. Галутва, А.Ф. Копйов, В.В. Коротких («Історія АПЧ К-122»), Ю.В.Сувалов («Нотатки старого підводника»), А.І. Храптович («На зламі епох (нотатки підводника)»), А.П. Сафронов («Щаслива К-14»), капітани 2 рангу Д.А. Ліфінський, В.В. Трошин («Улюбленці Богині»), старший мічман О.Ф. Терещенко («Чорний принц») [9; 3; 11]. Однак вищенаведена мемуаристика наводить ті чи інші цікаві автобіографічні дані, але не містить порівнянь із тотожними діями інших підводних човнів.

Метою пропонованої публікації є введення в науковий обіг українських дослідників історії військово-морського флоту власних вражень та спостережень, свідком яких був автор, а також викладення одних і тих самих обставин із різних ракурсів. Окрім того, здійснена спроба порівняти протиавіаносні дії (зокрема, стеження) двох атомоходів, різних не лише за тактико-технічними параметрами, а й «почерком підводного плавання», який був, незважаючи на одні й ті самі керівні документи, об'єктивно неоднаковим не тільки між командами, а й суттєво відрізнявся своєю «школою» у флотиліях та дивізіях принаймні Тихоокеанського флоту.

У праці використані хронологічний та порівняльний методи історичного дослідження.

Апробація дослідження пройшла шлях від власних спогадів, через пошук інших свідків, до аналізу подібних явищ, свідченням чого є авторські публікації [4 – 8].

«Ростовський комсомолец» – такою була назва великого атомного торпедного підводного човна К-42. Восени 1982 р. він вийшов по тривозі на рубіж переходу до Сангарської протоки (Японське море).

Човен був «нафарширований» новою технікою, для випробування якої його й використовували на суднобудівному заводі «Звезда» у Великому Камені (Приморський край). Однак після втрат, яких зазнала 26-та дивізія підводних човнів Тихоокеанського флоту в мирний час (зокрема, «підпалення» активної зони

на К-66 після її автономки до в'єтнамським берегів навесні 1979 р., масштабної пожежі на К-122 влітку 1980 р. на бойовій службі у Філіппінському морі та зіткнення К-45 з рибальським судном у 1981 р.), К-42 разом з однотипними камчатськими човнами проекту 627А (К-14, К-115 і К-133) влилася до складу 26-ї дивізії 4-ї флотилії ТОФ.

Отже, з новим командиром – Євгеном Івановичем Травіним – наш човен рушив назустріч 77-му авіаносному ударному з'єднанню ВМС США, щоб спокутувати справою свою так звану «провину» перед політбюро ЦК КПРС під час «автономки» 1981 р. в Охотському морі. А поспішати змушувала обстановка. «Ймовірний противник» з'явився несподівано для командування ТОФ. У заводі в бухті Оселедцевих (Камчатка) командир ракетної бойової частини підводного човна 675МК пр. вирішив перевірити узгодження антени «Косатка» космічної системи цілевказівки МКРЦ «Легенда» з ракетним комплексом «Базальт». Раптом на екрані з'явилася швидкохідна групова ціль, яка йшла від Алеутських островів у напрямі Камчатки. Його доповідь пішла «по команді» і викликала сміх: мовляв, цього не може бути! Але, про всяк випадок, у заданий район полетів літак-розвідник ТУ-95РЦ. Коли ж із розвідника надійшло підтвердження, що атомний авіаносець «Enterprise» і авіаносець «Midway» у супроводі охорони двох десятків бойових кораблів уже підходять до рубежу підйому штурмової авіації, у штабі ТОФ збентежилися. Через сорок років американці повторили маневр японського флоту, який таємно спрямував свої авіаносці на Перл-Харбор. У війну це закінчилося втратою бойового ядра американського флоту на Тихому океані (саме така версія набула поширення в той час серед підводників-тихоокеанців).

Кількома скупими рядками в історії авіаносців ВМС США позначена ця подія: «February 2, 1982. USS Enterprise departed Puget Sound Naval Shipyard for sea trials after an extended three-year overhaul. CVN 65 returned to NAS Alameda Feb. 13. September 1, USS Enterprise departed home for a scheduled western Pacific deployment. September 13, The aircraft carrier pulled into Pearl Harbor for a four-day port call after conducting a joint Ship ASW Readines Evaluation Measuring (SHAREM) and Air Readines Evaluation Measuring (AIREM) exercise, Sept. 7-12» [10].

Інше американське джерело докладніше описує осінні події 1982 р. (переклад мій. – О.К.): «АВМА «Ентерпрайз» відплив із ВМБ Аламеда (Alameda) на своє десяте розгортання (бойовий цикл) 1 вересня 1982 р. На шляху до гавайських вод упродовж 7 – 12 вересня він відпрацював разом із кораблями охорони спільні протичовнові (SHAREM 48) та спільні протиповітряні (AIREM X-ray) вправи, прийнявши на борт 8 – 9 вересня адмірала С.Р. Фолі. Після візиту до Перл-Харбора (13 – 16 вересня 1982 р.) АВМА «Ентерпрайз» виходив уранці 17 числа на «декілька днів польотів». Його літаки використали можливість бойового застосування широкого спектру боєприпасів – як практичних, так і інертних, зокрема й «Гарпун» AGM-84А. На підході до Гавайських островів його льотні екіпажі виявили вітрильник у біді і здійснили 19 вересня успішну пошуково-рятувальну операцію. Плаваючи в північній частині Тихого океану (NorPas),

АВМА «Ентерпрайз» (Enterprise) провів разом з АВМ «Мідуей» (Midway) операцію «Свободу морям» (Freedom of the seas). До 23 вересня 1982 р. ці дві авіаносні групи (CVBG) оперували в районі, розташованому майже в центрі з координатами 51°N, 171°E, приблизно за 300 миль на південний схід від важливих радянських об'єктів у Петропавловську-Камчатському – основній базі підводних сил Радянського Союзу на Тихоокеанському флоті.

АВМА «Ентерпрайз» виявився «предметом екстенсивного радянського повітряного, надводного та підводного спостереження». Зокрема, було відзначено «безпрецедентне» використання бомбардувальників «Backfire» (Ту-22МЗ. – О.К.), які масовано були застосовані 30 вересня та 2 жовтня, щоб «розгромити» обидві авіаносні групи. Напруженість між двома наддержавами забезпечувала як можливості для перевірки рішучості іншої сторони, так і військово-морську компетенцію, а літаки обох авіаносців проводили імітовані подвійні координовані удари своїх авіакрил, які були надзвичайно реальними за обставин. Так, 23 вересня 1982 р. вертоліт СН-46 бортовий №-74 (Sideflare 74), що летів від універсального транспорту постачання «Sacramento», впав у море через нестачу пального. АВМА «Ентерпрайз» узяв командування пошуково-рятувальною операцією (SAR). Завдяки оперативним діям Центру управління повітряним рухом авіаносця, рятувальна ланка HS-6 вертольота підняла всіх членів екіпажу з холодної води північної частини Тихого океану. Крім того, пару палубних винищувачів «Tomcat» з авіаескадрильї VF-213 було переадресовано до Адака (штат Аляска) через зменшення стелі видимості в зоні польотів. Наступного дня обидва F-14 повернулися на АВМА «Ентерпрайз», вважаючи, що це перший випадок, коли F-14 приземлився/вилетів з Адака.

30 вересня 1982 р. АУГ (CVBG) «Ентерпрайз» увійшла до складу 7-го флоту, виходячи з АУГ/CVBG «Midway» на південний схід від Курильських островів і увійшовши в Японське море 3 жовтня через Сангарську протоку, між островами Хоккайдо і Хонсю (Японія). Віце-адмірал М.С. Голкомб, командувач 7-го флоту (Com7thFlet), відвідав корабель 5 жовтня.

CRAE Fleetex 83-1 були чотириденними двосторонніми бойовими навчаннями між «Enterprise» і «Midway», при цьому своїми літаками проводили міні-альфа-удари. Через чотири дні АУС вийшла з Японського моря через протоку Цусима. 12 жовтня 1982 р. корабель відвідала міжнародна група генералів на чолі з командувачем британським генералом сером Джоном Арчером» [11].

Обстановку на командному пункті Тихоокеанського флоту у вересні 1982 р. контр-адмірал В.А.Карєв, який на той час служив у розвідувальному управлінні Тихоокеанського флоту, описує так: «9 вересня в понеділок авіаносець «Мідуей» у складі авіаносної групи вийшов із бази в Йокосука (Японія), де був виявлений нашим розвідувальним кораблем «Курсограф». Однак відірвався від стеження і за останньою доповіддю «Курсографу» відбув у південно-західному напрямі в сторону Малаккської протоки. 11 вересня 1982 р., п'ятниця, останні дані розвідки ТОФ. Авіаносна ударна група на чолі з атомним

авіаносцем «Ентерпрайз», зробивши перехід із Сан-Дієго в Перл-Харбор і провівши дозаправку кораблів охорони, стала розгортатися в північно-західному напрямі в бік Камчатки (що взагалі незвично, але на це не звернули особливої уваги). Дані по АУГ підтверджуються космічною та береговою радіорозвідкою і нашим розвідувальним кораблем, що вів розвідку в районі Гаваїв. Другу добу авіаносець «Мідуей» у радіозв'язку не відзначається. Космічна розвідка його також не відстежувала. Дзвінок додому від оперативного чергового розвідки ТОФ: «Вас терміново разом із начальником 1-ї групи інформаційного центру розвідки ТОФ Чудіним викликає начальник розвідки ТОФ контр-адмірал Максименко Юрій Спиридонович. Негайно прибути в штаб ТОФ!» Прибули в кабінет начальника розвідки. «Де «Мідуей»? Другу добу ми не знаємо, де він? Негайно проаналізуйте всі відомості і доповісте мені через годину». Засіли в кабінеті 1-ї групи аналізу поточної обстановки інформаційного центру розвідки ТОФ. У той час я виконував обов'язки заступника начальника інформцентру розвідки ТОФ, а Чудін – начальника 1-ї групи. Переглянули всі донесення від частин і кораблів, дані космічної розвідки. Нічого іншого не могли припустити: авіаносець «Мідуей» відбув або в Індійський океан, або в Філіппінське море на навчання. На тому заспокоїлися.

12 вересня, неділя. Уранці за наказом Головного штабу ВМФ з аеродрому Єлізово (Камчатка) на розвідку АУГ «Ентерпрайз» вилітають два літаки-розвідники ТУ-16Р 169-го змішаного авіаполку ВПС ТОФ. За їхні доповіді були перехоплені винищувачами палубної морської авіації. І ще один прокол. У доповіді вони не вказують типи винищувачів, які їх супроводжували. Як потім з'ясувалося зі знімків, вони були перехоплені винищувачами F-4 «Фантом», які залишилися тільки на авіаносці «Мідуей». Решта авіаносців була переоснащена новими винищувачами F-14 «Томкет». Отож ми не знали, де знаходиться АУГ «Мідуей». І тільки в другій половині дня неділі надійшла доповідь від нашого берегового радіозагону на Камчатці, що наші пости відзначають роботу кораблів на частотах внутрішньоескадреного зв'язку АУГ «Мідуей». Це був шок. Результати радіопелегування показали, що знову сформоване авіаносне ударне з'єднання («Ентерпрайз» і «Мідуей») у складі понад 30 кораблів маневрує за 300 миль на південний схід від Петропавловська-Камчатського і проводить польоти палубної авіації на відстані 150 км від нашого узбережжя. Термінова доповідь в Головний штаб ВМФ. Головнокомандувач ВМФ адмірал флоту Радянського Союзу С.Г. Горшков терміново ухвалює рішення: негайно відправити на стеження за АУС сторожовий корабель «Вартовий» («Сторожевой»), три багатоцільові атомні підводні човни проекту 671 РТМ, організувати безперервну повітряну розвідку, привести в повну готовність всю морську ракетноносу авіацію ТОФ, установити тісний контакт із системою ППО на Далекому Сході, привести в повну бойову готовність всі частини і кораблі розвідки ТОФ. У відповідь на такі агресивні дії американців підготувати до вильоту камчатську авіадивізію морської ракетноносу авіації (в готовності), у понеділок позначити авіаційно-ракетний удар по

авіаносному з'єднанню. Одночасно готувалися до удару і багатоцільові атомні підводні човни з крилатими ракетами.

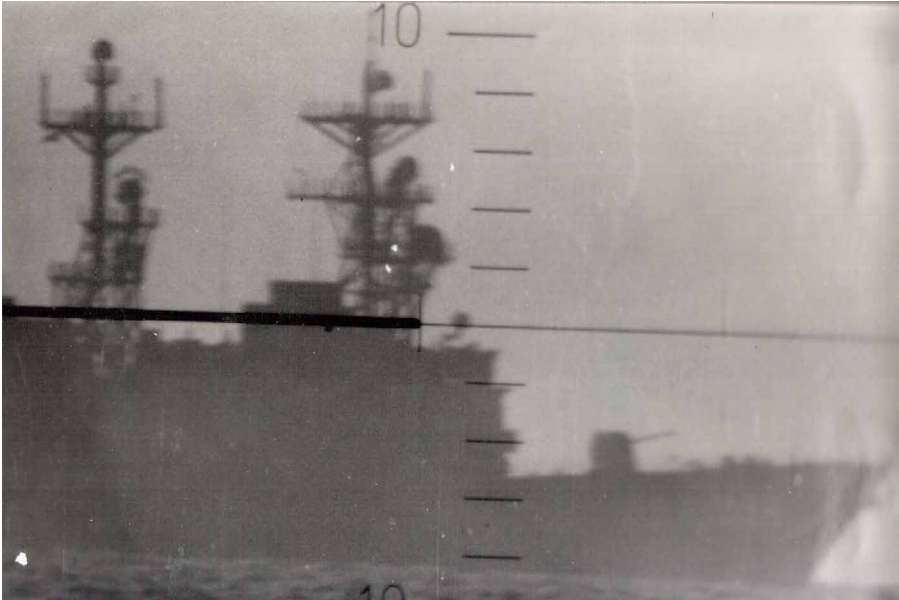
13 вересня, понеділок. Розвідці ТОФ належить виявити місцезнаходження АУС і навести авіадивізію морської ракетноносії авіації. Але в цей час на кораблях авіаносного з'єднання США був уведений режим радіомовчання. Вимкнені всі радіолокаційні станції. Ми уважно вивчаємо дані оптико-електронної космічної розвідки. Немає достовірних відомостей про місцезнаходження авіаносців. Проте виліт авіації МРА з Камчатки відбувся. У порожнє місце. Тільки через добу, у вівторок 14 вересня, ми дізнаємося за даними постів ППО на Курильських островах, що авіаносне ударне з'єднання маневрує на сході від острова Парамушир (Курильські острови), проводячи польоти палубної авіації. Потім удалося навести сторожовий корабель «Вартовий» («Сторожевой») на авіаносці... У кінцевому підсумку авіаносне ударне з'єднання США пройшло на схід від Курильських островів, виявляючи можливості радянської ППО з охорони своїх кордонів. Апофеозом цього переходу стало порушення повітряного простору СРСР поблизу Малої Курильської гряди (острови Танфільєва, Анчучіна, Юрій, Полонського, Зелений, Шикотан) літаками палубної авіації з авіаносців. З'ясувалося, що наша «всепогодна» винищувальна авіація, представлена застарілими винищувачами МіГ-19 і МіГ-21, не здатна протистояти американським палубним «фантомам» і «інтродерам». Погода перешкоджала їхньому застосуванню.

Після цього чергового плювка в наш бік авіаносне з'єднання («Ентерпрайз», «Мідуей») через протоку Цугару (Сангарська. – О.К.) увійшло в Японське море. Тут його, звичайно, чекала армада протидіючих сил: окрема приморська авіадивізія морської ракетноносії авіації, дивізія багатоцільових атомних підводних човнів, важкі авіанесучі крейсери «Мінськ» і «Новоросійськ»*, важкий атомний ракетний крейсер «Фрунзе»*. Відпрацювавши удари палубної морської авіації по узбережжю Примор'я, авіаносне з'єднання благополучно вийшло через Корейську протоку з Японського в Жовте море. На цьому закінчилися військово-морські навчання ТОФ США «Флітекс-82» (переклад мій. – О.К.) [9].

У Примор'ї непроханих гостей, які хвацько прогарцювали через операційні зони Камчатської та Сахалінської військових флотилій різнорідних сил, зустрічали вже підготовленими. Різнорідне угруповання носіїв крилатих ракет «Базальт» зайняло свої позиції в Японському морі. З повітря умовного удару по противнику була готова завдати приморська авіадивізія морських ракетноносії, на озброєнні якої, на відміну від камчатських Ту-16, вже були Ту-22М3. Безпосередньо стежити за супротивником доручили сторожовому кораблю 1135 пр. і нашому підводному човну.

На рубежі перехоплення ми перебували вже третю добу, коли на пошуковій радіотехнічній станції «Накат-М» з'явилися сигнали американських корабельних РЛС. Пеленг змінювався на N. Доповівши на флотський командний пункт, наш підводний човен почав переслідування. Незабаром на тракті шумопеленгування гідроакустичного комплексу МГК-400 з'явилися характерні позначки трьох цілей,

але командир групи гідроакустиків старший лейтенант Яранцев авіаносця серед них не виявив. У відсіках пролунав сигнал «Бойова тривога! Торпедна атака!», і командир почав маневрувати на зближення. Після закінчення умовної торпедної атаки приступили до фотозйомки «супостата» через перископ. Ними виявилися два есмінці – типів «Spruance» і «Charles F.Adams», а також фрегат типу «Кнох».

Спостереження
за есмінцем типу
«Spruance» через
перископ

Тривале «висіння» під перископом не минуло дарма – нас виявили. Супротивник підняв у повітря корабельні вертольоти системи LAMPS, і ролі помінялися. У фільмі «Командир щасливої «Щуки» головний герой висловив слушну думку: «Головне для підводників – вчасно змитися». Отож «змивалися» ми впродовж 16 годин – до тих пір, поки, нарешті, не припинилися співучі удари корабельних гідролокаторів по міцному корпусу, а в ефірі вже не спостерігалася робота ні корабельних, ні вертолітних станцій. У сутінках знову вийшли на гідроакустичний контакт. Здавалося, море гуркотіло. Це вже був великий «гусак». Ним виявився авіаносець «Midway». Донесення пішло на командний пункт флоту. Виконали навчальну торпедну атаку, а раптові сутінки перешкодили якісному фотографуванню супостата. Але ось отримано наказ: «Залишити «Midway», слідувати на S із завданням пошуку та перехоплення атомного авіаносця «Enterprise»». Ось тут у пригоді стала кмітливість командира бойової частини зв'язку Сергія Кривомазова. Перед виходом у море він «випадково» дізнався в корабельних льотчиків ТАКР «Мінськ», на яких частотах вони будуть працювати. Спливши на перископну глибину і ведучи радіорозвідку, ми, таким чином, перехоплювали донесення палубних літаків Як-38 і, не чекаючи наведення з командного пункту ТОФ, корегували свій курс перехоплення. (У 1979 р. ПЧА «К-122», перебуваючи на бойовій службі в Південно-Китайському морі, упустила АВМ «Constellation» тільки тому, що інтервал наведення досягав шести годин. Восени 1985 р. командир ПЧА «К-151» Ю. Сувалов, не зумівши налагодити взаєморозуміння з льотчиками змішаного авіаполку в Камрані, в тому ж морі також залишився «сліпим і глухим» на розтерзання сил ПЧВ АУС ВМС США).

CVN-65 «Enterprise» в супроводі п'яти кораблів ближньої охорони ми зустріли на світанку наступної доби**. Провівши навчальні торпедні атаки, зайняли позицію стеження, яке ускладнювалося тим, що кожні дві години підводний човен повинен був спливати під перископ на сеанс радіозв'язку (програму зв'язку командний пункт флоту змінив на двогодинну). А це, у свою чергу, означало, що екіпаж практично весь час перебував на бойових постах по бойовій тривозі. Довго так тривати не могло, тому, щоб якось зберегти працездатність, дозволили позмінно відпочивати безпосередньо на бойових постах. У нашого командира ПЧ капітана 2 рангу Є.І. Травіна зміни не було. Намагаючись зберегти сили Євгена Івановича, на своїй вахті я і вахтовий механік Микола Трушков готували човен до спливання самостійно, запрошуючи командира тільки до моменту спливання під перископ. Так само на своїй вахті робив і Сергій Кривомазов разом із командиром дивізіону живучості Дмитром Ліфінським.

Незабаром підійшли до кордону району, який був відведений нам штабом флоту, і змушені були припинити переслідування авіаносця. Для необізнаних поясню, що перетин кордону призначеного району ментально ставив підводний човен начебто «поза законом». Інші наші човни, що могли перебувати тут, мали відповідне сповіщення про операційні райони своїх підводних човнів і появу підводної цілі в своєму районі розглядали як імовірного ворога.

Однак розставання з «Enterprise» тривало недовго. «Відновити контакт, продовжити стеження в готовності до негайного знищення з отриманням бойового наказу» – така радіограма прийшла на «Ростовський комсомолец». Відповідно була змінена і «нарізка» нашого району дій. Відновили пошук і переслідування. На той час уже достатньо ухилилися на S-E, змінилася гідрологія моря. Станція МГ-23 «Береста» показувала гідрологічний розріз четвертого типу, де перший шар стрибка звуку залягав на глибині 25 м. І знову допомогло радіоперехоплення донесень корабельних штурмовиків Як-38, оскільки супротивник дотримувався режиму повного радіо- і радіотехнічного маскування. Відновивши контакт, ми швидко переконалися, що стеження за допомогою гідроакустичного комплексу в умовах, що склалися, неможливе.

Потрібно було придумати щось інше, і ми вирішили: йти «нахабно». Підводний човен підірнув під кораблі охорони і сплив під перископ всередині ордера, ближче до авіаносця. Ми припускали, що вся увага протичовнових кораблів була зосереджена на зовнішній стороні кільця охорони. До того ж, шуми авіаносця маскували нас, а перископ у безпосередній близькості від нього був малопомітним. Це було ризиковано, і виконати такий маневр міг тільки згуртований екіпаж, члени якого розуміли один одного з півслова й безпомилково виконували потрібні дії. Саме такими були підлеглі командира електромеханічної бойової частини капітана 2 рангу Анатолія Марченка, командира турбінної групи капітан-лейтенанта Петра Ісайченка, старшини команди електриків мічмана Пердерія; акустики, метристи, радисти і планшетисти БІП (бойовий інформаційний пост) Сергія Кривомазова, які забезпечили цей маневр.

Тепер ми перебували всередині ордера. Уже давно було сфотографоване все, що становило хоч який-небудь інтерес. Гідролокатори супротивника працювали в звичайному пошуковому режимі. Авіаносець готувався до підйому літаків, і поки маневрував на малих швидкостях, бурун від нашого перископа був малопомітний, та й ніч була на нашу користь. На головному командному пункті підводного човна вже звикли до цього незвичайного стану, і командир електронавігаційної групи лейтенант Кустов через перископ «Оріон» почав «брати зірки» для визначення нашого місця, оскільки навігаційний комплекс «Сигма» потребував корекції зчислення. Недоліком підводних човнів проекту 627А була та обставина, що не було двох окремих перископів, а також окремої астронавігаційної системи. Усі ці функції поєднував єдиний перископ «Оріон».

Самозаспокоєння змінилося тривогою, коли я, заступивши на вахту, вирішив перервати штурманські спостереження і оглянув горизонт: зліва 150°, в окулярі перископа загрозливо насувався темний силует авіаносця. Я взяв командира за плече, надаючи йому місце біля перископа, а Миколі Трушкову зробив відповідний знак. Ще не пролунала команда «Термінове занурення», як на БП-3 (бойовий пост) у цистерну швидкого занурення вже полилася вода, заганняючи човен на безпечну глибину.

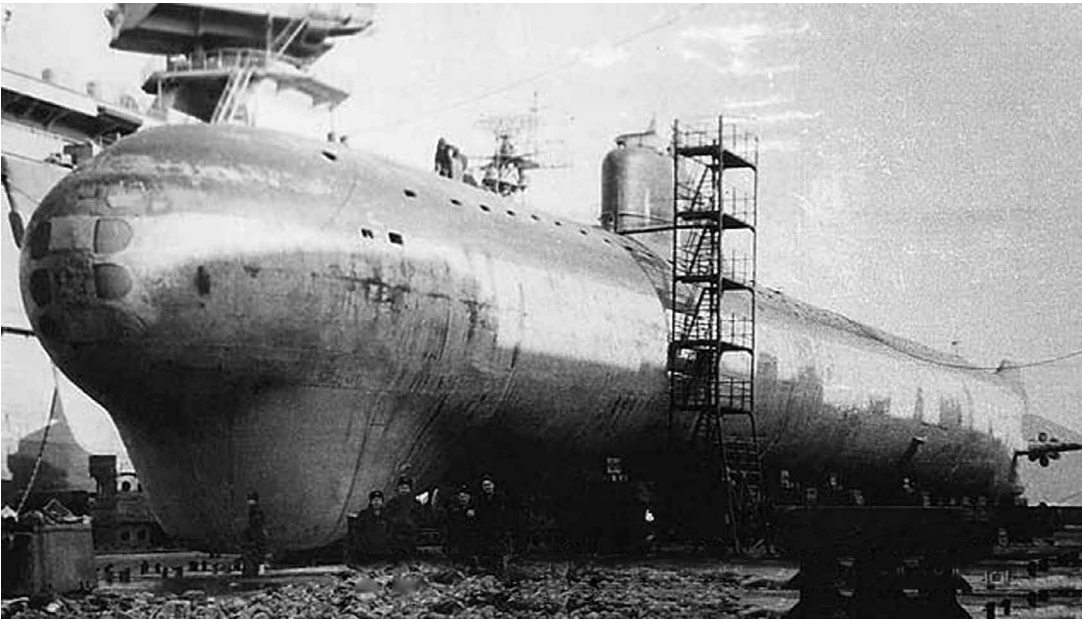
Провівши превентивний відрив від можливого стеження, зайняли позицію з іншого борту «Enterprise», оскільки кораблі ескорту теж були пов'язані в маневрі.

У перископі
CVN-65
«Enterprise»
перед нашим
розставанням

... Розсталися ми з американцями вранці, коли вони підняли свої протичовнові вертольоти.

К-42 у доці
(добре
видно
капсулу
МГК-400)

Наш екіпаж виконав поставлене завдання, спокутуваючи надуману чекістами «провину» попередніх керманічів перед політбюро ЦК КПРС, і підтвердив свій високий фаховий рівень, після чого командування вирішило, що «Ростовський комсомолец» можна посилати на бойову службу в зону відповідальності 17-ї оперативної ескадри ТОФ, штаб якої розміщувався у В'єтнамі, у бухті Камрань.

У квітні наступного року схоже завдання, але вже з трьома авіаносцями виконував атомний підводний човен К-305 пр. 671РТМ під командуванням капітана 2 рангу В.К. Бондаренка 45-ї камчатської дивізії. На відміну від нашого випадку, у В.К.Бондаренка під час походу старшим на борту був капітан 1 рангу В.Я. Дудко [2; 3]. Слово командиру (переклад мій. – О.К.): «3 квітня о 18:00 дістали наказ Ком. ТОФ почати пошук АМГ (авіаносної багатоцільової групи) «Ентерпрайз», яка вийшла з Йокосуки, і встановити за ним тривале стеження. Дані наведення були вказані. Також зазначалося, що на південь за 100 миль від «Ентерпрайзу» слідує АМГ «Мідуей». Тут потрібно дати невелике пояснення: під час виконання завдань бойової служби, після занурення, усі годинники на кораблі переводяться на московський час. ПЧА була переведена на чотиригодинну програму зв'язку. Перед виходом у море нам стало відомо: АВМА «Ентерпрайз» повертається з Індійського океану, де він ніс бойову службу. Я припустив, що АВМ «Мідуей» буде супроводжувати «Ентерпрайз» до 180 меридіану, після чого повернеться в базу. За даними своїх засобів (радіо та радіотехнічної розвідки) ми спостерігали активну роботу РЕЗ (радіоелектронних засобів) угруповання надводних кораблів у районі вмі Йокосука. Я вирішив: через протоку Буссоль вийти (з Охотського моря. – О.К.) у Тихий океан і, використовуючи дані наведення і дані власних засобів розвідки, вийти в упереджену точку АМГ. На другу добу, після отримання РДО про пошук АМГ «Ентерпрайз», ми отримали радіопеленг на працюючі РПДУ (радіопередаючі пристрої) кораблів ВМС США в мережі

крейсерсько-міноносної групи. Далі ми зрозуміли, що це і були кораблі КПУГ (корабельної пошуково-ударної групи). Через якийсь час збоку від можливого місця розташування угруповання кораблів виявили роботу трьох гідролокаторів, а на перископній глибині в цьому ж напрямі зафіксували роботу трьох РЛС. Зіставивши ці дані, дійшли висновку, що частотні характеристики ГЛЗ і параметри РЛС належать кораблям КПУГ ВМС США, есмінцям типу «Спрюенс». Картина дещо прояснилася щодо побудови похідного ордера АМГ. Командир цього з'єднання призначив позицію КПУГ із загрозливого напрямку, з якого могли діяти наші підводні човни, з боку Курильської гряди. Довелося зменшувати швидкість ходу, змінити курс і глибину, щоб пропустити КПУГ, після чого продовжити зближення з АМГ. О 03:00 4.04 на ГАК «СКАТ» була виявлена групова ціль, класифікована як загін бойових кораблів. Надалі я затвердив остаточну класифікацію – АМГ «Ентерпрайз», оскільки ми вже вели радіорозвідку у внутрішньо-ескадрених мережах АМГ і мали, завдяки ГАР, РТР і РР (гідроакустична, радіотехнічна і радіорозвідка), цілковиту картинку побудови похідного ордера. У процесі маневрування на зайняття позиції стеження було виявлено «вікно», вільне від кораблів охорони, на КУ = 140° – 180° лівого борту. У цьому секторі і була зайнята позиція на дистанції 30 кабельтов (5,5 км) від авіаносця, про що було зроблено донесення на КП флоту з використанням космічного каналу зв'язку. Від моменту отримання наказу на пошук і встановлення стеження на підводний човен не було передано жодного радіо з наведенням. Про початок стеження за «Ентерпрайз» я оголосив по корабельній трансляції по всьому кораблю, застерігши, що мають бути різкі зміни як щодо швидкості, так і щодо глибини. Крім того, я зосередив увагу особового складу корабля на пильному несенні вахти.

При спливанні під перископ було виявлено, що в цей час АМГ здійснював поповнення запасів траверзним способом на швидкості 12 вузлів – з правого борту АВМА знаходився транспорт забезпечення типу «Сакраменто», праворуч від нього прикриття цієї операції здійснював атомний крейсер УРО «Бейнбрідж», швидкість під час цієї операції була 12 вузлів. Одночасно пасивною РЛС підводного човна була виявлена робота двох РЛС: AN/BPS-9 (човнова. – О.К.) і AN/SPS-10 (корабельна. – О.К.) з одного напрямку, звідки прийшов наш підводний човен. Дійшли висновку, що в складі ордера АМГ діє багатоцільовий підводний човен із кораблем-ретранслятором, який ми постійно вели за даними РР також із загрозливого напрямку. Закінчивши поповнення запасів, АМГ почав маневр превентивного ухилення, збільшивши швидкість до 26 вузлів. Ухвалив рішення зануритися на глибину 200 метрів, зайти під авіаносець і разом із ним маневрувати. За цих умов кораблі безпосередньої охорони рухалися самостійно, а з кожного борту АВМА почали роботу по одному вертольоту з ОГАС, зміна яких проводилася через кожні дві години. Через деякий час АВМА різко змінив курс вліво на 90°. Цей маневр нам також був відомий. Він був розрахований на те, що наш підводний човен утратить контакт і пройде далі по передбачуваному курсу АВМА, де в засідці перебуватиме або підводний човен, або КПУГ зі складу

ордера. Але втратити контакт із такою ціллю, коли без акустиків було чути гул від працюючих чотирьох ліній валу, неможливо. Почали маневрувати для спливання під перископ. Саме тоді начальник радіотехнічної служби капітан-лейтенант Сергій Іванович ЧМИРЬ доповів мені, що між нами і авіаносцем маневрує якийсь корабель з характеристикою шумів, ідентичних до шумів авіаносця. Почавши маневрувати на спливання під перископ, контакт з АВМА був на кілька хвилин утрачений. У перископ було видно палубні вогні АВМА, що віддалявся, і відновлений г/а контакт. Занурившись, почали маневрувати на скорочення дистанції і зайняття своєї позиції. Через 2 години у мене виник сумнів щодо відстежуваної цілі, г/акустики також засумнівалися, оскільки шум мав кілька відмінностей від шуму перед спливанням на сеанс зв'язку. Спливши на перископну глибину, виявив, що ПЧА знаходиться в оточенні кораблів, що лежать у дрейфі, а з кораблем, який сприймали за АВМА, ведеться активний радіообмін. Стало зрозуміло, що під час прийому попереднього сеансу зв'язку АВМА пішов у бік, а замість нього встав корабель зі схожим шумовим портретом. Оцінивши обстановку і припустивши, що АВМА «Ентерпрайз» пішов до АМГ, «Мідуей» ухвалив рішення просуватися в тому ж напрямку. Спливши під перископ через 2 години для ведення радіо і радіотехнічної розвідки, виявили короткий радіосигнал у радіомережах АВМА «Ентерпрайз», радіопеленг збігався з розрахунковим місцем АМГ «Мідуей», що стало підтвердженням рішення. Ще через 2 години ПЧА зайняв позицію стеження всередині ближньої охорони АМГ «Мідуей». Тут само знаходився і АВМА «Ентерпрайз». Якось, виринувши на сеанс зв'язку, я виявив протичовновий вертоліт «Сі Кінг», практично прямо над собою. Куди він летів – незрозуміло, однак, виявивши перископ, завис. Маневр ухилення виконувати не став, тому що було ясно, що підводний човен виявлений, тим більше в мирний час. Так я вирішив. Звичайно, це було неграмотне рішення. Тут відіграв роль ще той факт, що американці вважали себе невразливими та єдиними господарями океану. Стеження тривало до 10 квітня.

Спливаючи на черговий сеанс зв'язку, я помітив на екрані телевізійної системи, як з правого нижнього кута екрана насувається якась чорна тінь. Можливо, це була акула або дельфін. Та в цей час заклацали стрілки приладів апаратури провідного кабелю, замиготіли лампочки червоного і зеленого кольорів, і я все зрозумів. Погляд на глибиномір – 30 метрів. У центральному – гробова тиша. Дав команду боцману на рівному кілі зануритися на глибину 40 метрів. Стало зрозуміло, що нагорі знаходиться залізо, тобто корабель. Спливши через 10 хвилин під перископ, на курсовому куті 150° лівого борту виявив есмінець типу «Спрюенс». Океан – штиль. Акустики нічого не бачили, поки не наділи навушників, на екрані ГАК – також нічого. Це приклад безшумного корабля. Виявилось, що штурман після приготування корабля до бою та походу забув зняти живлення з апаратури провідного кабелю, через що ми не потрапили під таранний удар. Карати не став.

Через три доби після початку спостереження я звернувся із запитом до начальника штабу ТОФ із проханням перевести на інший сеанс зв'язку, позаяк швидкості стеження великі, але найголовніше – виснажилися члени екіпажу, тому подальша робота (при першій програмі зв'язку) була небезпечна. На черговому сеансі зв'язку ПЧА був переведений на ощадливіший режим зв'язку. 10 квітня отримали телеграму за підписом Ком. ТОФ, у якій вказувалося, що від екіпажу підводного човна впродовж 8 годин немає повідомлень. Стеження припинити, донести місце і дії, зайняти район із координатами...

Стеження припинили, ПЧА зайняв призначений район і продовжував вести спостереження за противником із використанням своїх засобів радіо та радіотехнічної розвідки. З берега отримали радіо, у якому вказувалося, що назустріч «Ентерпрайзу» і «Мідуею» із західного узбережжя США прямує АМГ «Корал Сі». Зустріч мала відбутися в районі радіусом 90 миль із центром у точці з координатами Ш = .., Д = ... Проаналізувавши ситуацію, ми дійшли висновку, що, радше за все, АМГ «Корал Сі» прямує на заміну АМГ АВМА «Ентерпрайз». Через якийсь час даними радіотехнічної розвідки підводного човна було виявлено наявність кораблів АМГ «Корал Сі», про що було зроблено донесення на КП флоту. Через дві доби ПЧА К-305 був призначений новий район – на південь від острова Атту Алеутської гряди. Мені призначили район, у якому перебувала гідрофонна решітка системи «SOSUS». Зайнявши південну кромку призначеного району, ПЧА продовжував спостереження за угрупованням. З прибуттям у район буквально за кілька годин було виявлено гідрографічне судно, яке впродовж доби маневрувало від західної кромки мого району до східної. Маневрування мало вигляд шеврону з гострою стороною на південній кромці району. Коли стало зрозуміло, що американці сформували ударне авіаносне з'єднання у складі трьох авіаносців і більш ніж 28 кораблів різного типу й почали рух у напрямі півострова Камчатка, негайно відправили про це донесення на КП ТОФ... Через 8 годин після того, як АУС пройшов через район дії ПЧА, було отримано наказ – встановити за ним стеження. Було ухвалене рішення повним ходом, періодично з'являючись під перископ для ведення радіотехнічної розвідки, наздогнати угруповання.

За годину був виявлений шум групової цілі. Візуально спостерігався транспорт типу «Сакраменто» і поруч есмінець, який траверзним способом поповнював запаси на швидкості 12 вузлів. Ще за годину візуально в перископ був виявлений вертоліт «Сі Найт». Оскільки такі вертольоти базуються лише на авіаносцях і транспортах, що їх забезпечують, то позаяк транспорт опинився позаду нас, значить, він летів на якийсь один з авіаносців. Визначивши КУ вертольота, розрахували його курс, який збігався з радіотехнічними пеленгами на угруповання кораблів. Через 4 години АУС був виявлений, за ним встановлювалося стеження. Невдовзі розігрався шторм (7 балів), АУС зменшив швидкість до 6 вузлів. Під час шторму весь бойовий порядок АУС розсипався – кораблі штормували самостійно. Але незважаючи на це, візуально стежив за польотами палубної авіації. У ході спостереження було виявлено, що в складі АМГ «Корал Сі» знаходяться

кораблі споруди 40-х рр., що належать Канаді. Вони були озброєні старою гідро-акустичною апаратурою. В авіаносці дуже скрипіла одна лінія валу, що давало змогу здійснювати стеження на великих дистанціях і безпомилково підраховувати число обертів, а значить, знати точну швидкість. 17 квітня отримали наказ про припинення стеження і повернення в базу...» [1].

Аналіз протиавіаносних дій, які були наведені вище, доцільно проілюструвати у вигляді порівняльної таблиці.

Критерії та параметри	1982 FleetEx 82-1	1983 FleetEx 83-1
Командири ПЧ	Капітан 2 рангу Є.І. Травін – колишній командир 120 рез. екіпажу 627 Апр. 45-ї дивізії (1979 – 1982), новачок у 26-й дивізії, який щойно очолив К-42***	Капітан 1 рангу В.К. Бондаренко – штатний командир К-305. Має досвід БС проти ПЧ. Капітан 1 рангу В.А. Дудко – штатний командир К-492. Має досвід БС проти ПЧ
Тип атомного підводного човна	К-42 пр.627А модернізований з ГАК МГК-400 «Рубікон»	К-305 пр.671РТМ з ГАК МГК-500 «Скат» та ГАС МІ «Арфа»
Розгортання підводного човна з положення	Бойового чергування в б.Павловського	Бойової служби в Охотському морі в дальній зоні протичовнового забезпечення рпкСН
	Бойове розпорядження на зайняття позиції біля Сангарської протоки	Наведення з КП ТОФ
Супротивник	Enterprise CVN-65, Midway CV-41	Enterprise CVN-65, Midway CV-41, Coral Sea CV-43
Вид бойових дій під час стеження ПЧ	У складі АУС проти берега	У складі АУС проти берега
	Дуель між двома АУГ	
Район стеження ПЧ	Японське море (командиром ПЧ не- освоєний)***	Океанська сторона Курильських та Алеутських островів
Термін пошуку ПЧ	3 доби на рубежі (30 вересня – 3 жовтня 1982 р.)	1 доба (3 – 4 квітня)
Термін стеження ПЧ	4 доби згідно з розпорядженням	14 діб (4 – 17 квітня 1983 р.)
Організаційні недоліки керуючого КП ТОФ	Програма зв'язку не забезпечувала прихованості стеження та виснажувала екіпажі	
	Втрата обстановки	
Організаційні недоліки на кораблях, що позначилися на якості стеження та управління	Відсутність другого командира на період стеження за авіаносцями під час інтенсивних маневрів кожного з них на великих відстанях	Відсутність фотоплівки у відповідальних осіб: ЗКПЧ та штурмана
		Проблеми зі зв'язком з КП ТОФ

Критерії та параметри	1982 FleetEx 82-1	1983 FleetEx 83-1
Організаційно-тактичні ноу-хау	Пошук за допомогою радіообміну палубних штурмовиків Як-38	Використання системи плавання по кабелю для виявлення дрейфуючої надводної цілі
	Самостійність вахтових офіцерів та механіків під час підготовки ПЧ до спливання під перископ	Пропуск КПУГ для таємного виходу на головну ціль
	Через відсутність НОК та НОР – візуальне стеження «впри-тул»	Оснащення базовим спектроаналізатором шумів і оператором
Тактичні недоліки	Вихід на КПУГ супротивника	Стеження за «підставою» АВМ
Втрата прихованості	Від КПУГ, від вертольота «Сі Кінг» ближньої ПЧО АВМА	Від ПЧ, від вертольота «Сі Кінг», від есмінця типу «Спрюенс» у дрейфі

*Важкий авіанесучий крейсер «Новоросійськ» із 17 жовтня 1983 р. до 27 лютого 1984 р. у складі групи здійснив перехід із Североморська до Владивостока навколо Європи, Африки та Азії. Важкий атомний ракетний крейсер «Фрунзе» із 21 серпня до 22 листопада 1985 р. здійснив перехід із Североморська до Владивостока. Увійшов до складу Тихоокеанського флоту 31 жовтня 1984 р. (командир – капітан 1 рангу Є.Г. Здесенко).

**Склад сил ВМС США, з якими взаємодіяв АВМА «Ентерпрайз», викладено в Інтернет-ресурсах [11 – 12].

***Беручи до уваги ту обставину, що після самостійної 270-добової бойової служби К-42 у 1983 р. в Тихому та Індійському океанах Є.І. Травін був підвищений на посаді до заступника командира 26-ї дивізії і в цій іпостасі вийшов на К-314 пр.671В для стеження за АВМ «Kitty Hawk» в Японському морі та 21 березня 1984 р. здійснив зіткнення з ним, слід залучити для порівнянь його помічників: капітана 3 рангу О.Л. Рижук (СПК), капітан-лейтенанта О.О. Калініченка (ПК) та капітана 2 рангу А. Марченка (Ком.БЧ-5).

Насамкінець пропонуємо такі висновки:

1. Тактичні прийоми радянського підводного флоту успадкували й російські підводники, які застосовують їх тепер, зокрема в Середземному морі.

2. Організаційні і тактичні переваги та недоліки стеження за авіаносцями з боку К-42 та К-305 яскраво демонструють різні «почерки підводного плавання» 26-ї та 45-ї дивізій у 1982 – 1983 рр., незважаючи на одні й ті ж керівні документи.

3. Українським військовим морякам це дослідження стане в пригоді за двох умов:

– під час виконання протичовнових завдань у морі проти агресора у складі міжнаціонального угруповання військово-морських сил;

– як приклад звияг попередників-українців щодо опанування морської безодні, у разі якщо Україна буде спроможна відновити підводний складник своїх ВМС.

Джерела та література:

1. Бондаренко В.К. ПЛАТ К-305 пр.671РТМ. Слежение за авианосной многоцелевой группой «Энтерпрайз» в апреле 1983 г. // Ресурс доступу: <http://andreeva.lgb.ru/story/holland25.html>.
2. Владимир Дудко. Благословение 2. Друг Великий океан! – Москва, 2014. – 150 с.
3. Владимир Дудко. У нас были победы в холодной войне. 10 сентября 2016 // Ресурс доступу: <https://topwar.ru/100491-u-nas-byli-pobedy-v-holodnoy-voyne.htm>.
4. Александр Калиниченко. Трижды меченный. // Командор вып.2. – Одесса: Исма-Инвест и Астропринт, 2000. – 28 с.
5. А.А. Калиниченко. Трижды меченный. // Военно-технический альманах «Тайфун», выпуск 50. – С-Пб, 2007. – С.29 – 35.
6. Калиниченко А.А. Созвездие командора. Сборник рассказов. – Одесса: Астропринт, 2008. – 288 с.
7. Калиниченко Александр Александрович. Трижды меченный. Издание второе, испр. и доп. Выпуск – 8(3) / ВОО «Всеукраинский союз писателей-маринистов. – Одесса: издательство – Центр полиграфии «Успенский», 2013. – 48 с.
8. Олександр Калініченко. Океанами Арея. – Одеса: КП ОМД, 2015. – 324 с. з іл.
9. Карев В.А. Неизвестный советский «Перл-Харбор» // Ресурс доступу: www.38brrzk.ru/public/russia-parl-harbor/.
10. CVN-65 USS Enterprise. History 1981 – 1985. // Ресурс доступу <http://www.seaforces.org/usnships/cvn/CVN-65-USS-Enterprise-history.htm>.
11. USS Enterprise CVN-65 // Ресурс доступу <http://www.uscarriers.net/cvn65history.htm>.
12. USS Coral Sea (CV-43) // Ресурс доступу http://www.usscoralseacvb-cva-cv-43.us/index_files/Page12146.htm.

© Александр Калиниченко

**СЛЕЖЕНИЕ ЗА АВИАНОСНО-УДАРНЫМ СОЕДИНЕНИЕМ
ВМС США С АВМА «ЭНТЕРПРАЙЗ» ВО ВРЕМЯ УЧЕНИЙ
«FLEETEX» АТОМАРИНАМИ К-42 (пр.627А 26 дивизии 4 флотилии)
И К-305 (пр.671 РТМ 45 дивизии 2 флотилии) ТОФ**

1981 – 1985 гг. в новейшей истории стали третьим и последним пиком «холодной войны» (1946 – 1989) между двумя супердержавами – США и СССР. Именно в эти годы установился паритет между противоборствующими сторонами, к которому шли несколько десятилетий. Для подводной лодки К-42 эти годы стали своеобразным рубиконом, который существенно изменил ее судьбу. Авторское освещение противавианосных действий ПЛ К-42 будет неполным, если не предоставит воспоминания других участников этих событий – как на

командном пункте ТОФ, так и освещенных в доступных источниках бывшего противника. Также целесообразно сравнить тождественные действия атомарин разных поколений против одного противника.

Ключевые слова: подводная лодка, авианосец, военно-морские учения «Фли-текс».

© Oleksandr KALINICHENKO

SERCH AND TRAKING FOR US NAVY CVBG WITH THE USS CVN-65 «ENTREPRISE» DURING AT THE TIME OF THE NAVAL EXERSISES «FLEETEX» BY THE SOVIET NUCLEAR SUBMARINS K-42 (type 627A of the 26 Division of 4 flotilla) AND K-305 (type 671 RTM of the 45 division of 2 flotilla) OF THE SOVIET PACIFIC FLEET

Abstract. In 1981-1985 period became the third and last peak of the Cold War (1946-1989) between the two superpowers of the United States and the USSR in modern history. It was during these years that a parity was established between the opposing sides, which were several decades. For the submarine «K-42» these years have become a kind of Rubicon, which significantly changed shies life . The authoring coverage of the anti-aircraft operations of the «K-42» will be incomplete if you do not give the memories of other participants in these events at the command post of the Soviet Pacific Fleet and illuminated in accessible sources of the former enemy. It is also useful to compare the identical actions of nuclear submarines of different generations against one enemy.

Key words: submarine, aircraft carrier, naval exersises «FleetEx».

ДО ІСТОРІЇ СУЧАСНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ВІЙН

УДК 94:32.019.5:[323.266:316.776.32](470:476)

© *Ольга ГАПЕЄВА*

ЗМІСТ ІНФОРМАЦІЙНИХ КАМПАНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ

Розглядаються інформаційні кампанії, форми і методи інформаційного впливу, що здійснює Російська Федерація в інформаційному просторі Республіки Білорусь. Дослідження побудовано за проблемно-хронологічним принципом. На основі вивчення документальних джерел виокремлено економічні та політичні причини конфліктності між двома державами. До наукового обігу залучено матеріали, опубліковані на шпальтах ЗМІ.

Ключові слова: *пострадянський простір, інформаційна сфера, інформаційно-пропагандистська діяльність, інформаційні операції, інформаційні кампанії.*

Республіка Білорусь є одним з активних учасників інтеграційних утворень на пострадянському просторі: СНД, ОДКБ, Союзної держави Росії та Білорусі та ЄврАзЕС. Але попри це, між Російською Федерацією та Республікою Білорусь час від часу спалахують економічні та інформаційні конфлікти. Так, починаючи з 1996 р., відбулися п'ять «газових війн», «молочна», «цукрова» та «калійна» війни, які супроводжувались інформаційними кампаніями зі сторони Російської Федерації. Крім того, політика «м'якої білорусизації», інтерес до власної історії та мови викликають жваві дискусії на російському телебаченні й у ЗМІ.

Метою статті є дослідження інформаційної складової частини міждержавних відносин Російської Федерації (далі – РФ) та Республіки Білорусь (далі – РБ) у контексті політико-економічних суперечностей та доведення гіпотези, що деструктивна діяльність пропагандистських структур РФ у РБ здійснюється із застосуванням раніше апробованих форм, методів та інструментарію впливу на суспільну (історичну) свідомість населення пострадянських держав.

Новизна дослідження полягає передусім у залученні до наукового обігу документальних джерел інформації, аналітичних матеріалів, виступів та інтерв'ю політичних діячів із питання, що вивчається, та є першою спробою цілісного дослідження історичного явища – інформаційного протистояння – між РФ і РБ. Зауважимо, що цитати наводяться в перекладі українською мовою.

З метою ознайомлення із студіюванням проблемних питань взаємовідносин між РФ та РБ, ми проаналізували зміст баз даних електронних наукових бібліотек: Наукової електронної бібліотеки періодичних видань НАН України (<http://dspace.nbuv.gov.ua/>); Наукової електронної бібліотеки РФ (http://elibrary.ru/project_free_access.asp); Наукової системи «Соціонет» (<http://socionet.ru/>); бази даних East View Information Services (<http://www.eastview.com>) та бібліографічних і реферативних баз даних: Scopus, Google Scholar, Україніка наукова.

Доробок вітчизняних і зарубіжних учених із питання, що досліджується, можна умовно поділити на кілька змістовних груп, а саме:

1) наукові студії, метою яких є визначення геополітичного статусу РБ в інтеграційних проектах на пострадянському просторі (І. Мельничук, О. Неменський, В. Пашковський);

2) дослідження історико-правових аспектів функціонування Союзної держави Росії та Білорусі (Ю. Головин, О. Караткевич);

3) вивчення інформаційної політики, стану забезпечення інформаційної безпеки та ролі ЗМІ у формуванні іміджу Союзної держави Росії та Білорусі (В. Барабаш, О. Минаков, С. Попов, О. Трифанова).

Для нашої студії цікавими є дослідження, у яких розглядаються передумови інформаційних конфліктів між РФ і РБ. Зокрема, пошук «комунікативного компромісу» між РФ і РБ розглядає Ю. Тагільцева [1, 185]. На думку авторки, інформаційне протистояння між двома державами має «...амплітудний характер, який пов'язаний передусім із політичною активністю перших осіб держав та конфліктами в економічній сфері» [1, 185]. Заслужує на увагу стаття К. Горбелевої у співавторстві з Ю. Чернишовим, у якій розглядається вплив російсько-білоруських міждержавних відносин на процес сприйняття білорусів у РФ [2]. Так, на думку авторів, джерелами формування стереотипів сприйняття білорусів виступають державна пропаганда, ЗМІ та особисті спостереження росіян, але ставлення до білорусів залежить від політики президента РБ – О.Г. Лукашенка [2]. Така тематика, зауважують автори, з'являється в російських засобах масової інформації здебільшого:

- у періоди загострення міждержавних економічних суперечностей, шляхом навішування ярликів: «дармоїди», «білоруси-халявщики», «вони живуть за наш рахунок» тощо [2, 71].

- під впливом політичного курсу, що проводить О.Г. Лукашенко. За статистикою, протягом 2007 – 2010 рр. (коли відбулися «газові», «калійні», «цукрова війна») чисельність прихильників О. Лукашенка у РФ суттєво скоротилася та зменшилася кількість російських громадян, які вважали Білорусь дружньою державою [1]. Зауважимо, що у 2017 р., за даними опитування ВЦІОМ, 22% росіян оцінюють діяльність О. Лукашенка позитивно; 72% вважають, що він підтримує РФ тоді, коли йому це вигідно, та лише 17% визнають його проросійським політиком [3].

- позиціонування Білорусі на міжнародній арені (формула «Білоруси – ті ж росіяни, тільки зі знаком якості»), що сприймається неоднозначно [2, 71].

У статті Е. Реви та С. Казеева досліджується формування негативного іміджу РФ опозиційними ЗМІ Білорусі, механізми і прийоми, які використовують при цьому журналісти [4].

Також варто вказати на ґрунтовні аналітичні огляди І. Тишкевича й О. Харламової, присвячені особливостям інформаційної стратегії РБ як інструменту відповіді на інформаційну агресію РФ на сучасному етапі державотворення, аналітичні доповіді дослідницького центру «Євразійські держави у перехідний період» (East Center) та аналітичного центру Belarus Security Blog [5, 6, 7, 8].

Перш ніж перейти до аналізу інформаційних кампаній з боку РФ щодо РБ, нагадаємо перебіг відомих міждержавних конфліктів у економічній сфері, що відбулися між двома державами впродовж останніх двадцяти двох років: це п'ять «газових», «цукрова», «молочна» й «калійна» війни. Деякі російські дослідники починають розгляд «газових» війн із 2000 р., тобто після обрання В.В. Путіна президентом РФ, проте перші протиріччя між РФ і РБ, як свідчать офіційні документи, виникли дещо раніше [1; 9].

Перша газова війна (1995 – 1996 рр.) відбулася ще за президентства Б.М. Єльцина. Її причиною стала заборгованість РБ за блакитне паливо. Саме тоді вперше постало питання передачі РФ, у рахунок боргу, активів білоруських підприємств, зокрема «Белтрансгазу». Зрештою, питання було вирішено підписанням так званого «нульового варіанта»: РБ відмовилася від матеріальних претензій до РФ, що виникли через несплату останньою вартості вивозу та обслуговування ядерної зброї. Сторони домовилися про сплату за газ товарами білоруського виробництва. Слід зауважити, що на початку ХХІ ст. грошовий складник у взаєморозрахунках між двома країнами становив усього 19,9 відсотків [1; 9]. 8 грудня 1999 р. відбулося підписання Договору про створення Союзної держави Росії та Білорусі.

Причиною другої газової війни (1999 – 2000 рр.) стали «непорозуміння» між РФ і РБ, пов'язані із введенням мита на нафту, імпортовану з РФ у РБ та відмова Білорусі вводити мито на нафтопродукцію, виготовлену з цієї нафти. Окрім того, виникли питання через невиконання зобов'язань про інтеграцію білоруських трубопроводів до російської газотранспортної системи, передбачених Союзним договором 1999 р. Для вирішення суперечностей було укладено угоду щодо реструктуризації білоруського боргу впродовж трьох наступних років. У 2002 р. між РФ і РБ підписано угоду про поставку газу за внутрішньоросійськими цінами та створення спільного газотранспортного підприємства «Газпрому» і «Белтрансгазу». Саме цього року О. Лукашенко вперше зіткнувся з інформаційною кампанією проти нього зі сторони російських ЗМІ [1; 9].

Третя газова війна (2003 – 2004 рр.) пов'язана із затягуванням процесу приватизації «Белтрансгазу», відмовою введення єдиної валюти, відімкнення Білорусі від газозабезпечення (лютий 2004 р.), підвищенням РФ цін на експорт

газу для Білорусі і, відповідно, підвищенням цін за транзит газу з боку Білорусі для європейських споживачів. У січні 2004 р. розпочалася чергова інформаційна кампанія такою тезою: «Беларусь ворует российский газ». Унаслідок використаних компрометуючих матеріалів рейтинг О. Лукашенка значно впав. Інформаційна кампанія закінчилася тим, що половина акцій «Белтрансгазу» була продана на користь «Газпрому» [1, 180].

Після завершення референдуму про зняття конституційних обмежень щодо вибору О. Лукашенка в черговий раз на пост президента РБ відбулася потужна двотижнева інформаційна атака з боку РФ, приводом до якої став збіг у часі двох подій: проведення референдуму – 7 вересня 2004 р. та трагедія в Беслані 1 вересня 2004 р. Лейтмотивом інформаційної кампанії стала теза про використання президентом Білорусі подій у сусідній республіці на свою користь [10;11].

У 2005 – 2006 рр. виникли спірні питання щодо виходу РБ на продовольчий ринок РФ та бажання останньої отримати контроль над автомобільною промисловістю РБ. До того ж виник борг через несплату за блакитне паливо, що призвело до обмеження поставок газу на 45%. Ще у грудні 2006 р. попереднє, успішно використане гасло: «Беларусь ворует газ» було підкріплене більш вагомим формулюванням: «Беларусское руководство недоговороспособно в принципе» [1; 6; 9; 11].

«Цукрова» війна 2006 р. розпочалася через запровадження російською стороною правил ввозу білоруського цукру через єдиний митний пункт з обов'язковою перевіркою якості товару: причиною стали підозри РФ щодо реекспорту цукру з третіх країн. У відповідь білоруською стороною було припинено імпорт російських алкогольних виробів та кондитерської продукції.

«Молочна» війна 2009 р. характеризується заборонаю ввезення 500 видів білоруських молочних продуктів на територію РФ через відсутність документації за новим російським технічним регламентом. У відповідь О. Лукашенко не прибув на червневий саміт ОДКБ у Москві, на якому розглядалися питання створення колективних сил оперативного реагування держав-членів Договору.

«Калійна» війна 2009 – 2010 рр. пов'язана з боротьбою за калійний ринок. Економічний конфлікт завершився перемогою Білорусі, проте розгін демонстрантів після президентських виборів 2010 р. спричинив введення антибілоруських санкцій зі сторони країн Заходу.

«Нафтова» війна 2010 р. – це війна за скасування мита на російську нафту.

У 2013 р. приводом для економічної війни став арешт та звинувачення у перевищенні службових повноважень директора «Уралкалій». У відповідь РФ зауважила на неякісну білоруську продукцію та обмежила подачу нафти у РБ. Пізніше була досягнута домовленість про співпрацю між «Уралкалієм» та «Білоруськалієм» у світових масштабах [1]. Чергова газова війна спалахнула навесні 2016 р. через механізм формування цін на блакитне паливо.

Ю. Тагільцева стверджує, що «...інформаційні війни між РФ є наслідком впливу РБ на уряд РФ шляхом економічного і політичного шантажу з метою отримання зручних умов поставки й транспортування газу і нафти» [1, 182].

Натомість мінський політичний експерт О. Дзермант в інтерв'ю НСН зауважив, що Лукашенко не зробив нічого на шкоду Росії, він лише відстоював права Білорусі на зовнішньополітичній арені: «Такий образ (Лукашенка) пов'язаний із картинкою, яку подають російські ЗМІ. Говорити про хитрий шлях не доводиться, адже Лукашенко ні у зовнішній, ні у внутрішній політиці не робить нічого такого, чого б не робила Росія» [12].

У загальному сенсі інформаційна кампанія – це сукупність узгоджених та взаємопов'язаних інформаційних операцій, що проводяться для досягнення певних результатів.

Так, зміст матеріалів, розміщених у ЗМІ РФ та РБ, дозволяє виявити щонайменше шість інформаційних кампаній, які відбулися протягом 2010 – 2016 рр. між двома державами.

1. Використання компрометуючих матеріалів щодо Президента Республіки Білорусь. «Крестный батька» як інформаційна кампанія напередодні президентських виборів 2010 р.

Попри три попередні інформаційні кампанії проти О. Лукашенка, про які зазначалося вище, ідеться про діяльність РФ напередодні виборів президента РБ у 2010 р.

4 липня на російському каналі НТВ побачила світ перша серія фільму «Крестный батька» [12]. Аналітики зауважують, що фільм ґрунтується на матеріалах, оприлюднених незалежними ЗМІ РБ ще до виборів президента держави, проте залишилися поза увагою російських ЗМІ.

Фільм складається з чотирьох частин. До уваги глядачів подано матеріал про взаємини між президентом та опозицією, зокрема про випадки зникнення з невідомих причин найактивніших опозиціонерів. Білоруський лідер стверджує, що слова з його виступів були вирвані з контексту, а події, долучені до фільму, суперечать дійсності. Цікаво, що це була далеко не перша спроба створити фільм про О. Лукашенка: за кілька днів до президентських виборів 2006 р. російські телевізійники у складі шістьох груп завітали до Білорусі та роз'їхалися по всій країні. Проте завдяки зусиллям спецслужб РБ усі вони були вчасно вислані з країни [13;14].

У відповідь на «Крестного батьку» в ефірі Першого каналу білоруського телебачення 16 липня вийшло інтерв'ю з опальним президентом Грузії М. Саакашвілі. 20 липня в газеті «Республіка», відповідно, був розміщений матеріал «Сусіди очима експертів» – доповідь опозиційних російських політиків Бориса Немцова і Володимира Мілова «Путин. Итоги. 10 лет». Після цього в інтерв'ю газеті «Коммерсантъ» В. Путін достатньо принизливо висловився на адресу О. Лукашенка, а територію Посольства Росії в Мінську закидали пляшками із запальною сумішшю. Сторони звинуватили одна одну в організації провокації [15].

2. Звинувачення РБ у «русофобській» політиці

Як уже йшлося вище, така інформація спрямована передусім на посилення негативного сприйняття РБ та її президента, створення іміджу штучного «ворога».

Слід зауважити, що кількість подібних матеріалів суттєво збільшилася впродовж 2016 р. На підтвердження розглянемо зміст низки матеріалів, наприклад, статті «Этнический национализм по украинскому образцу: куда идет Беларусь?», розміщеної інформаційним агентством Eurasia Daily у січні 2016 р. Так, інтерес до власного історичного коріння, вивчення історії Білорусі рідною мовою інтерпретується як державна пропагандистська кампанія. Автор підкреслює, що під «...риторичні заяви про вірність інтеграційним проектам із Росією Білорусь повільно, але впевнено рухається до моделі етнічного націоналізму за українським зразком» [16]. Не обійшлося і без критики кампанії білорусизації: «На заходи з білорусизації були виділені чималі кошти, незважаючи на те, що Білорусь перебуває в катастрофічному економічному стані і просить кредит у МВФ на виплату відсотків за попередніми кредитами. Заходи щодо витіснення російської мови викликають підтримку дій влади навіть у дуже націоналістично налаштованих ЗМІ, які зазвичай налаштовані критично до будь-яких ініціатив режиму Лукашенка» [16].

У лютому 2016 р. у російській газеті «Взгляд» був розміщений матеріал «Информационная война: поле битвы – Беларусь». У публікації автор висловлює стурбованість зростанням націоналістичних та проєвропейських настроїв у Білорусі: «Захід всіма силами намагається впливати на населення республіки за допомогою ЗМІ. Зважаючи на їхню популярність, така політика рано чи пізно приведе до успіху. Білоруська молодь буде «зомбована» українцями антиросійською пропагандою». Для того щоб зупинити процес білорусизації, РФ (вважає автор) має активно долучитися до інформаційної війни [17].

Наприкінці листопада 2016 р. центральні російські канали звернули увагу на недопущення розвитку в РБ українського сценарію подій: ідеться про ток-шоу «Соседи. Время покажет» (Перший канал) та ток-шоу «Процесс» (канал «Звезда»), на яких обговорювалися питання про зростання націоналістичних настроїв у РБ [18]. Приводом для обміну думками стала презентація книжки білоруського історика Олега Трусова «История средневековой Европы V – XV вв.». Збурення викликала фраза, у якій йшлося про те, що білоруси як нація з'явилися на 200 років раніше, ніж росіяни. Для підкріплення змістового навантаження на глядача в передачі використано відеоряд, у якому групи молоді в Мінську і Києві скандують «русофобську» речівку. Червоною стрічкою передачі стала думка: не можна втратити Білорусь, як втратили Україну. Проте білоруські аналітики стверджують відсутність зв'язку між книжкою О.Трусова і скандуванням групи молодих людей, до того ж навіть хронологічно ці події не збігалися з продемонстрованим сюжетом: «такі передачі спрямовані на пробудження емоцій, замішаних на

стереотипах масової свідомості аудиторії» [18]. У цьому контексті білоруська газета «Наша Ніва» провела соціологічне опитування на тему: «Чи варто білорусам брати участь у російських пропагандистських шоу?» 53% респондентів дали негативну відповідь [19].

На початку грудня 2016 р. у РБ затримали трьох місцевих журналістів, які готували матеріали для російських сайтів білоруською мовою та яких звинуватили за деякими статтями КК РБ. Міністр інформації РБ Л. Ананіч наголосила на недопустимості перетворення інформаційного простору країни на арену протистояння й конфліктів.

3. Антибілоруська істерія у російських ЗМІ

Наприкінці вересня 2015 р. міжнародна моніторингова організація CIS-ЕМО представила доповідь «Белорусский национализм против Русского мира», створену за підтримки РФ [20]. Автори, зокрема, вважають, що «...націоналістичні тенденції особливо проявились у Білорусі на тлі української кризи: десятки молодих білорусів виїхали на Донбас для участі в каральних операціях проти мешканців історичної Новоросії» [20, 3].

25 – 26 вересня 2015 р. у Москві відбулася міжнародна конференція «Русофобия и информационная война против России», на якій головний редактор журналу «Новая экономика» Сергій Шиптенко виступив із доповіддю «Русофобия у СМІ Беларусі». «Пропаганда русофобії в Білорусі має системний характер, добре фінансується й координується, – зауважив журналіст. – Русофобія в Білорусі має яскраво виражений антиросійський акцент, отримує практичний вихід у формуванні вкрай негативного іміджу Росії та росіян як нації, з якими вкрай небезпечно мати справи навіть у торгівлі, не кажучи про щось більше» [21]. Слід зауважити, що С. Шиптенко є одним із фігурантів скандалу навколо російського інформаційного агентства Regnum, був затриманий у грудні 2016 р. у РБ за статтю «Розпалювання расової, національної або релігійної ворожнечі».

Ще один з учасників конференції – Андрій Геращенко, голова громадської організації «Русский дом» – висловив думку, що у зв'язку із ситуацією на Донбасі, де йде війна за свободу та право використання рідної російської мови, у Білорусі активізувалися націоналістичні та нацистські течії, що є результатом антиросійської політики, мета якої нагнітання русофобії, спроба розхитати міжнародні та міжконфесійні відносини» [22].

26 січня 2017 р. у Вищій школі економіки (Москва) відбулася конференція «БелоРусский диалог». Один із фрагментів виступу політолога Андрія Суздальцева звучить так: «Зовнішньополітичний курс Республіки Білорусь в умовах жорсткого протистояння між Росією та Заходом зазнав серйозної і вже незворотної корекції: цілком чітко позначився відхід країни від союзу з Російською Федерацією, у білоруських ЗМІ наростає антиросійська пропаганда, а ухиленню від виконання союзницьких зобов'язань надається ідеологічне обґрунтування» [23].

19 липня міністр закордонних справ Білорусі Володимир Макей узяв участь у презентації книги Антонія Зунди, Ілгварса Бутуліса, Інєсіса Фелдманіса і Даїни Блеієре «Історія Латвії». На думку В. Макея, «...це підкреслює повагу і прагнення Латвії до підтримки національної ідентичності білоруського народу» [23]. Проте росіяни представили власну оцінку книжці – специфічний пропагандистський продукт, який знадобився владі Латвії для виправдання своєї агресивної антиросійської риторики і формування з Росії країни-агресора. «...Макей подав усім русофобам, як білорусько-прибалтійським, так і світовим, зрозумілий знак «я з вами» [23].

4. Заперечення історії білоруського народу

«Видно, як на очах кристалізується нова історія білоруської державності. Це досить тривожний симптом», – зауважила експерт Російського інституту стратегічних досліджень Світлана Тихонова 29 січня 2013 р. в інтерв'ю ІА Regnum [23]. Зокрема, вона висловила припущення, що у Білорусі активізувалися суспільно-політичні організації, які за підтримки державних структур акцентують увагу на польському баченні історії [23]. А історик М. Малишевський в інтерв'ю тому ж інформаційному агентству на тему ревізійських тенденцій у сучасній РБ висловив стурбованість вилученням терміна «Вітчизняна війна» щодо подій 1812 р.; ліквідацією Мінської російської культурної громади «Русь» та відмовою від проведення параду 9 травня [24]. Філософ і публіцист Лев Криштапович своєю чергою вказав, що ідеї білоруського націоналізму мають на меті нав'язати польсько-шляхетську історію замість російської.

Відомий журналіст Юрій Баранчик, шеф-редактор аналітичної редакції ІА Regnum, у публікації «Беларусский путь: раздумья на обломках украинского проекта» стверджує, що ніякого білоруського народу взагалі не існує: «Мені здається, що пора закінчувати з цією вигаданою триєдністю російської нації, яка складається з росіян, білорусів та українців і лише вносить сумбур і протиріччя у вихідну концепцію Руського миру. Те, що історично склалися території околиці і Білої Русі, – ще не означає, що є народи, які відповідають цим територіям» та «... ні про яку самостійну білоруську мову бути не може в стратегічній перспективі» [26]. За повідомленням інформагентства РІА Новости Ю. Баранчик оголошений у міжнародний розшук.

Директор Російського інституту стратегічних досліджень Леонід Решетников підтримує Ю. Баранчика й заперечує факт існування білоруської мови. Він, зокрема, оголосив, що білоруська мова була створена указом Компартії 90 років тому, а Білорусь не може існувати як незалежна держава у відриві від Росії: «Білорусь – це історична частина великої Росії. Це частина нашого народу» [27]. У відповідь МЗС Білорусі 22 грудня 2016 р. вручило ноту російському дипломатові Вадиму Гусеву, назвавши заяви Решетникова «неприпустимими», а також такими, що суперечать «стратегічному характеру білорусько-російських

відносин». Білоруські державні ЗМІ також не залишилися осторонь: 24 грудня у програмі «Клуб редакторів» голова Білоруської телерадіокомпанії Геннадій Давидько запропонував запровадити кримінальну відповідальність за білорусофобію: «Коли пишуть, що Білорусь – недодержава, білоруси – недонація, хіба це не цілеспрямована дезінформація з метою дестабілізації держави?» [27].

5. Спроба створити єдиний підручник з історії країн СНД

Тему створення й функціонування історичних комісій для вирішення спільних проблем історії країн колишнього СРСР ми досліджували в наукових студіях [28; 29]. У січні 2014 р. у РФ закінчилось обговорення нового методичного комплексу російської історії та ухвалено рішення щодо впровадження його у систему освіти. До того ж підручник позиціонується як зразок для країн СНД [30]. Проте білоруські історики виявили чимало фактів викривлення історичної правди й наполягають, що спільний підручник з історії для країн СНД може охоплювати виключно період існування СРСР.

6. Діяльність православної церкви та прихильників «Руського мира»

У наших попередніх дослідженнях виявлено, що під гаслами збереження соціально-культурних традицій та підтримання взаємовідносин із співвітчизниками, починаючи з 1993 р., на півострові Крим громадсько-політичними організаціями та партіями проросійського спрямування здійснювалася цілеспрямована інформаційна політика щодо формування антиукраїнської світоглядної позиції в молодіжному середовищі. Окрім загальновідомих форм діяльності (проведення акцій протесту, мітингів і пікетів) окремим напрямом роботи серед молоді стала організація молодіжних проросійських військово-патріотичних таборів, члени яких узяли активну участь у подіях «Кримської весни».

У цьому контексті викликає зацікавлення діяльність проросійських воєнізованих угруповань у РБ. Таким прикладом є створення молодіжних таборів під патронатом Руської православної церкви, де інструкторами працюють російські найманці, які мають досвід бойових дій на Донбасі [31].

«При оптимістичному для нас сценарії, антибілоруська медійна кампанія – спроба змусити погодитися нашу країну на російський варіант закінчення нескінченного газового спору. При песимістичному – це підготовка ґрунту до захоплення Білорусі перед російськими президентськими виборами в 2018 р.», – вважає білоруський медіаексперт Л. Миндлин [18].

Аналіз інформаційних кампаній РФ щодо РБ дає підстави для висновку, що РФ у своїй роботі активно використовує попередній досвід щодо кампаній на пострадянському просторі. До того ж форми, методи та інструментарій інформаційних кампаній пройшли апробацію у придністровському, вірменсько-азербайджанському, киргизько-узбецькому, російсько-естонському

та російсько-українському конфліктах: викривлення історичних фактів задля впливу на суспільну (історичну) свідомість населення з врахуванням цільової аудиторії; звинувачення в русофобських настроях та нагнітання антиросійської істерії; заперечення власної історії Білорусі та критика політики білорусизації, а також цілеспрямована діяльність у молодіжному середовищі.

Джерела та література:

1. Тагильцева Ю. Р. «Брат ты мне или не брат?», или информационно-психологическая война в контексте российско-белорусских отношений / Ю.Р. Тагильцева // Политическая лингвистика. – 2014. – №4 (50). – С.180 – 186.
2. Горбелева Е. А. Эволюция стереотипов восприятия белорусов в России / Е.А. Горбелева, Ю.Г. Чернышов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://izvestia.asu.ru/2012/4-2/hist/TheNewsOfASU-2012-4-2-hist-11.pdf>.
3. Россияне считают Лукашенко хитрым политиком [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://nsn.fm/hots/rossiyane-schitayut-lukashenko-khitrym-politikom.html>.
4. Рева Е. К. Образ России как информационный конструкт в постсоветском пространстве (на материалах газеты «Народная Воля»)/ Е.К. Рева, К. С. Казеева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://elibrary.ru/download/elibrary_22016209_45083138.pdf.
5. Тышкевич Игорь, Харламова Ольга. Как Лукашенко пытается сформировать беларускую идентичность / И. Тышкевич, О. Харламова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hvylya.net/analytics/politics/kak-lukashenko-pyitaetsya-sformirovat-belaruskiyu-identichnost.html>.
6. Тышкевич И. Беларусь шагает к самой себе / И. Тышкевич [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.tsn.ua/blogi/themes/politics/belarus-krochyc-da-samoy-syabe-574279.html>.
7. Anti-Belarus disinformation campaign in Russian media: Trends, features, countermeasures [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <http://east-center.org/media-analysis/>.
8. EAST Center: в российских СМИ началась антибелорусская истерия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.belaruspartisan.org/politic/365574/>.
9. Некрашевич Н. Как вели себя в газовых войнах Россия и Беларусь / Н. Некрашевич [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <http://inosmi.ru/belorussia/20100622/160774896.html>.
10. Халип И. Лукашенко навсегда / И. Халип [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://2004.novayagazeta.ru/nomer/2004/66n/n66n-s20.shtml>.
11. Политическая «калыханка» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://afn.by/news/i/116593>.
12. Образ «хитрого» Лукашенко в Минске назвали выдумкой российских [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://nsn.fm/policy/politolog-obraz-khitrogo-lukashenko---vydumka-rossiyskikh-smi.html>.
13. НТВ заявило о намерении выпустить «Крестного батьку-4» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://charter97.org/ru/news/2010/8/26/31655/>.
14. Крестный Батька Лукашенко. Полная версия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=3pRmFiZQ2og>.
15. СМИ: Противостояние между Минском и Москвой вошло в новую стадию [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.moyby.com/news/26571/>.

16. Этнический национализм по украинскому образцу: куда идёт Белоруссия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://eadaily.com/ru/news/2016/01/25/etnicheskiy-nacionalizm-po-ukrainskomu-obrazcu-kuda-idyot-belorussiya>.
17. Кот Г. Информационная война: поле битвы – Беларусь? / Г. Кот [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bbc.com/ukrainian/features-russian-38460096>.
18. Зачем российское ТВ раскручивает тему «белорусских русофобов»? <http://naviny.by/article/20161125/1480082695-zachem-rossiyskoe-tv-raskruchivaet-temu-belorusskih-rusofobov>.
19. Российский Первый канал посвятил ток-шоу учебнику истории Трусова. От Беларуси были Кибальчич и Стужинская [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://nn.by/?c=ar&i=180990&lang=ru>.
20. Кирилл Аверьянов-Минский, Владислав Мальцев. Белорусский национализм против русского мира. – М.: ММО «СIS-ЕМО», 2015. – 192 с.
21. Сергей Шиптенко: Русофобия в СМИ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bditelnost.info/2015/11/14/sergey-shiptenko-rusofobiya-v-smi-belorussii/>.
22. Андрей Геращенко: Нацисты в Белоруссии поднимают головы! [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ross-bel.ru/analitika-portala-vmeste-s-rossiey/news_post/andrey-gerashchenko-natsisty-v-belorussii-podnimayut-golovy.
23. Глава белорусского МИД прикладывает руку к оправданию фашизма? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://regnum.ru/news/polit/2313776.html>.
24. Эксперт: Белорусская власть будет поддерживать польское видение истории Белоруссии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://regnum.ru/news/polit/1618841.html>.
25. Историк: В Белоруссии всё более вольготно себя чувствует описанная Достоевским сволок [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://topwar.ru/30147-istorik-v-belorussii-vse-bolee-volgotno-sebya-chuvstvuet-opisannaya-dostoevskim-svoloch.html>.
26. Юрий Баранчик. Белорусский путь. Размышления на обломках «украинского проекта» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.stoletie.ru/vzglyad/beloruskij_put_164.htm.
27. Директор института в РФ заявил, что Беларусь идет по пути Украины, а белорусский язык создали большевики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gordonua.com/news/worldnews/direktor-instituta-v-rf-zayavil-cto-belarus-idet-po-puti-ukrainy-a-beloruskiy-yazyk-sozdali-bolsheviki-165251.html>.
28. Гапеева О.Л. Феномен Української революції 1917 – 1921 рр. в інформаційно-пропагандистській діяльності Російської Федерації / О. Гапеева // Схід. – №1(147). – С. 53 – 59.
29. Гапеева О.Л. Историко-ментальні складові конфліктності в інформаційній сфері між Росією та країнами Балтії / О. Гапеева // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. – Вип.1, ч.2. – Тернопіль, 2017. – С. 60 – 65.
30. История, которой не было. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.secret-r.net/arkhiv-publikatsij/31-2014/istoriya-kotoroj-ne-bylo>.
31. Как в Беларуси возвращают «православный Талибан» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.belaruspartisan.org/politic/334902/>.

© Ольга ГАПЕЕВА

СОДЕРЖАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ КАМПАНИЙ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ ПРОТИВ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ

Автор исследует информационные кампании, формы и методы информационного воздействия, которые осуществляет Российская Федерация в информационном пространстве Республики Беларусь. Статья построена по проблемно-хронологическому принципу. На основе изучения документальных источников выделены экономические и политические причины конфликтности между двумя государствами. В научный оборот введены материалы, опубликованные на страницах СМИ.

Ключевые слова: *постсоветское пространство, информационная сфера, информационно-пропагандистская деятельность, информационные операции, информационные кампании.*

© Olga GAPEYEVA

CONTENT OF INFORMATION CAMPAIGNS OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST THE REPUBLIC OF BELARUS

The author researches the forms and methods of information influence realized by the Russian Federation in the information space of Belarus.

The article is based on the documentary sources. The author outlines the main directions of information campaigns against Belarus. The article is based on the problematic-chronological fundamental. The economic and political causes of conflict between the two states are singled out.

Key words: *post-Soviet space, information sphere, information and propaganda activity, historical commissions.*

УДК 94(477.75):[327.88:070(470)]"1992/2013"

© Микола ТУРАНСЬКИЙ

ПРОПАГАНДИСТСЬКА КАМΠΑНІЯ РОСІЇ У ПІДГОТОВЦІ ДО АНЕКСІЇ КРИМСЬКОГО ПІВОСТРОВА

Висвітлюються особливості інформаційно-пропагандистської кампанії Російської Федерації протягом латентної фази підготовки до анексії Криму та формування проросійських настроїв серед населення. Досліджуються історичні витоки політики Росії щодо Криму з погляду неоімперських прагнень кремлівської еліти, використання ідеї «руського світу» як підґрунтя для масштабного пропагандистського впливу на населення України і власної російської аудиторії. Показані етапи реалізації антиукраїнської пропагандистської компоненти з основним для кожного з них тематичним спрямуванням. Проаналізовано застосування пропагандистських матеріалів як інформаційно-психологічної зброї для вкорінення у свідомість кримчан спеціально створених міфів і нав'язування населенню Криму бажаних для російської сторони уявлень та рішень у життєво важливих сферах.

Ключові слова: *гібридна війна, інформаційно-пропагандистська кампанія, національна ідентифікація, пропаганда, населення Криму.*

Події, які відбулися в Україні у 2014 р., підкреслюють особливу значимість інформаційно-психологічного фактора у збройному протистоянні, особливо в рамках війни нового типу – гібридної, яку розпочала Російська Федерація проти нашої держави. Сьогодні проведення інформаційно-психологічних операцій розпочинається в мирний час, а інформаційно-психологічний вплив під час підготовки до розв'язання війни починає працювати задовго до початку бойових дій. Від самого початку гібридна війна в Україні планувалася, готувалася, розгорталась як система нетрадиційних та традиційних силових дій, і нетрадиційні елементи тут були не доповненням до збройної агресії, а відігравали роль рівноправної складової частини. Російська інвазія засвідчила, що ні керівництво країни, ні пересічні її громадяни не були готові до неї на належному рівні. Владні структури України не звертали уваги навіть на дуже яскраві прояви російської пропаганди та спроби інформаційно-психологічного впливу на громадян нашої держави. Хоча потенційні результати маніпулювання свідомістю можуть бути досить серйозними, достатньо згадати так зване «радіо ненависті», яке сприяло геноциду в колишній Югославії та в Руанді.

Боротьбі Росії за Автономну Республіку Крим (далі – АРК) передувала серйозна інформаційно-психологічна підготовка населення і в Росії, і в Україні. Вищезазначене наголошує на необхідності, по-перше, висвітлити особливості самого пропагандистського протистояння як такого в боротьбі за сфери впливу на світовій арені; по-друге, показати, як саме розгорталась інформаційно-психологічна операція та пропагандистська кампанія Росії довкола українського півострова Крим. Адже пропагандистський складник гібридної війни став одним із ключових у російській агресії проти України. Предметом дослідження є інформаційно-психологічний вплив російської пропаганди на власну та українську аудиторії в період латентної фази підготовки до анексії Криму.

Наукову новизну роботи становить проведення дослідження пропагандистської діяльності Російської Федерації (далі – РФ) у контексті підготовки гібридної війни проти України. Від 1992 до серпня 2013 рр. на свідомість як жителів Криму, так і Росії здійснювався потужний інформаційно-психологічний тиск, спрямований передусім на ревізію історичних подій і, відповідно, перегляд кордонів України, дискредитацію її зовнішньополітичного курсу, творення негативного, «демонізованого» образу української влади, формування негативної думки про українське керівництво і політичну еліту, дискредитацію євроінтеграції України та її зближення з Північноатлантичним альянсом. Автор проаналізував основні тенденції кримської пропагандистської кампанії у хронологічному вимірі, а також зміст публікацій російських ЗМІ, зокрема тижневика «Военно-промышленный курьер», «Парламентской газеты», «Комсомольской правды», систематизував виступи російських високопосадовців, військовиків та науковців щодо кримського питання. У науковий обіг уведено інформаційні джерела, що висвітлювали тодішні події на півострові.

Проблеми інформаційно-психологічного забезпечення анексії Криму, використання РФ маніпулятивно-пропагандистських технологій щодо населення півострова на сьогодні розглядаються у монографіях, окремих книжкових виданнях, матеріалах конференцій, статтях у наукових збірниках [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Пасивність, яку впродовж майже двадцяти років демонструвала українська історична наука, нарешті змінилася з появою ґрунтовних праць Національного інституту стратегічних досліджень, Інституту українознавства МОН України [7; 8; 2].

Серед цих робіт можна виділити дослідження узагальнюючого характеру, які розглядають переважно соціальні, політичні, психологічні аспекти інформаційного впливу, методологічні засади студіювання інформаційної безпеки, як-от: «Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки», «Світова гібридна війна: український фронт» [10; 8]. В іншій групі досліджень розглядаються технології пропаганди та контрпропаганди, які застосовуються в латентній фазі та в ході гібридної війни, це, зокрема: «Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики», «Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога» [2; 1]. Є наукові розвідки, присвячені прогнозуванню розвитку подій під час застосування противником технологій гібридної війни

та аналізу стану інформаційної безпеки і протидії інформаційно-психологічним операціям: «Донбас і Крим: ціна повернення», «Основи протидії інформаційно-психологічному впливові в особливий період» [7; 9].

Початок ХХІ ст. охарактеризувався появою нового виду воєн, у яких перемога досягається внаслідок тиску на морально-психічний стан противника. З огляду на це пропагандистська діяльність Росії під час підготовки до анексії Кримського півострова потребує детального дослідження. Пропаганда як фундамент психологічних операцій успішно застосовувалась у світових війнах, наприклад, у Другій світовій війні власні структури пропаганди мали США, Великобританія, Німеччина, Радянський Союз. Завданням цих структур було інформування міжнародної спільноти та власного населення, вплив на противника, підтримка зовнішньої та внутрішньої політики держави. Акцент методів протидії, що нині використовуються, зміщується в бік широкого застосування політичних, економічних, інформаційних, гуманітарних та інших заходів, які реалізуються разом із протестами населення. У сучасному світі визначальна роль інформаційно-психологічних операцій у воєнних конфліктах проявилась у 1991 р., з операції збройних сил антиіракської коаліції «Буря в пустелі». Відтоді, як зауважує відомий російський геополітик та фахівець з інформаційної боротьби І. Панарін, інформаційна війна є основним засобом сучасної світової політики і економіки, домінуючим способом досягнення політичної, фінансової та економічної влади [11, 27].

Підготовка агресії РФ проти України має витоки ще від початку руйнації Радянського Союзу, коли кримське питання традиційно було барометром політичного клімату. Намагання впливати на колишні союзні республіки через «право порушити питання про перегляд кордонів» моментально проявилось в оголошенні прес-секретарем президента Росії Б. Єльцина П. Воцановим офіційної позиції Російської Федерації та у візиті віце-президента О. Руцького до Києва в серпні 1991 р., мета якого полягала в тому, щоб змусити керівництво України відмовитися від самостійного шляху розвитку держави. З часу прийняття Акта проголошення незалежності України в низці засобів масової інформації колишнього СРСР з'являються публікації, що дискредитують дії парламенту та уряду України, сіють серед населення республіки розбрат на міжнаціональному ґрунті, залякують політичним і економічним хаосом в умовах самостійного існування України, підсилюють чутки про «можливий обмін ядерними ударами між незалежною Україною та РФ» (Заява Президії Верховної Ради України від 1 листопада 1991 р., № 1773-ХІІ) [12].

Основним сегментом для підготовки інформаційно-пропагандистської кампанії Росія обрала етнічних росіян, які після 1991 р., проживаючи на українських теренах, перетворилися на громадян України. Особливо сприятлива ситуація для цього склалася в Криму, де був чималий прошарок людей, у яких радянське минуле почало асоціюватись із сучасною Росією і які називали себе «радянськими людьми». Доктор соціологічних наук І. Рущенко цей соціальний

пласт визначає так: «Радянські люди» – залишкова ідентичність, специфічна українська маргінальність. У деяких регіонах України є масовою формою самоідентифікації населення. Ці люди живуть нібито в минулому, сучасність не визнають та критикують, до Української держави ставляться доволі вороже» [1, 37]. Незважаючи на своє етнічне походження, вони займають проросійську позицію, користуються виключно російською мовою, цілковито поділяють радянські пропагандистські стереотипи щодо «бандерівців», «націоналістів», «великого російського народу».

Ефективність психологічного впливу є найрезультативнішою, коли люди, на яких цей вплив спрямовано, мають низький рівень освіти, некритично сприймають інформацію, не хочуть аналізувати реальний стан речей, воліють вірити звичній пропаганді. Це яскраво видно на прикладі населення Кримського півострова, де, вміло використовуючи радянські ментальні стереотипи, ставленики Кремля всіляко підтримували і намагалися розширювати спільноту «радянських людей». Інформаційна політика РФ та діяльність деяких кримських політичних фігур (М. Багров, Ю. Мешков) полягала в тому, щоб перешкоджати інтеграції етнічних росіян до української політичної нації.

У хронологічному ракурсі наступ російської пропаганди на свідомість кримчан можна поділити на кілька етапів. Кожен із них вирізнявся своїми особливостями.

1992 – 1998 рр. Точиться запекла боротьба за проголошення Республіки Крим, де гарантом проведення референдуму щодо самостійності півострова виступає Держдума Росії (квітень 1995 р.). Це не раз ставало каменем спотикання в українсько-російських відносинах, спричинивши їх загострення в 1992, 1993, 1995, 1996 та 1997 рр. Найгострішою проблемою стало питання поділу Чорноморського флоту колишнього СРСР та статус півострова і міста Севастополь. Утім, сепаратистського розвитку подій не допустив тодішній президент України Л. Кучма. Статус Автономної Республіки Крим був закріплений Конституцією України 28 червня 1996 р. Проте після невдалих спроб виходу АРК з України у 1992, 1994 та 1995 рр. ще навіть у 1998 р. звучали заклики «повернути під вплив Росії всю Україну шляхом її приєднання до союзу Білорусі та Росії. (...) Посилення впливу Заходу в Україні буде мати вкрай негативні наслідки для народу України і, звичайно, для Росії» [13, 44]. Проте сконцентрувати зусилля на «вирішенні» кримського питання на російську користь завадили внутрішньополітичні та військові протиріччя у самій Росії, зокрема війна в Чечні.

Причин запеклої боротьби РФ за Кримський півострів було кілька. По-перше, для Росії Україна була буферною зоною між нею та Заходом, зоною, яка мала могутній економічний, демографічний та інтелектуальний потенціал. По-друге, у випадку західної інтеграції України «НАТО на 1000 км наблизиться до багатого енергоресурсами Каспійського району, тоді як Росія на Чорному морі буде заперта на вузькій береговій лінії від Новоросійська до Сочі і фактично втратить Чорноморський флот і механізми впливу на близькосхідну та європейську

політику» [14]. По-третє, Кримський півострів як військовий полігон забезпечував Росії панування на Чорному морі, можливість утримувати в орбіті своїх воєнно-політичних планів не тільки Україну, а й кавказькі країни, особливо Грузію. По-четверте (найголовніше) для РФ Україна була ключем для відновлення імперії з кордонами СРСР. Ідея збирання «руських земель» була неодмінною умовою для мислення російських неоімперців, які вважали: «якщо Москва не проголосить ідею нового добровільного збирання народів і земель навколо себе і не почне це збирання, то цивілізаційна катастрофа в межах російського геополітичного простору неминуча» [15].

Водночас міною уповільненої дії стає визначення статусу адміністративно-територіальної автономії у складі України, що від самого початку набуло ознак гострої конфліктності, оскільки інтереси кримськотатарської спільноти забезпечувалися лише мінімально, а на території півострова утворилася чимала не інтегрована у політичний простір України російська діаспора. У містах Криму, особливо в Севастополі, Ялті, Феодосії та Сімферополі, поширився тип «культурного українофоба», добре адаптованого в соціальному плані, з відповідним службовим становищем, вищою освітою, але ворожого українській ідентичності, мові, культурі, традиціям. Саме ці люди вважали, що необхідно підготувати й аргументувати територіальні, економічні, військово-політичні, ідеологічні та інші претензії до уряду України, із зверненням у міжнародні організації та висвітленням їх у міжнародних ЗМІ [16]. Згодом, під час кримського вторгнення, головним союзником Росії була саме російськомовна діаспора. Також реалізацію цілей Москви полегшила позиція російськомовних громадян України, прихильність яких удалося отримати в результаті довготривалої пропаганди.

Отже, в цей час пропагандистський потік Росії був спрямований на такі типи реципієнтів, як жителі Росії, кримчани, проросійськи налаштовані жителі України. Важливим аспектом інформаційної війни є те, що поряд із країною-противником її об'єктом стає й населення власної держави. Спираючись на потужну багаторічну пропагандистську обробку, Росії вдалося істотно дезорієнтувати власних громадян, добившись широкої підтримки росіянами політичних авантур Кремля.

У 1990-х рр. російська пропаганда широко використовує фальсифікацію історичних фактів, робить спробу ревізії історичних подій. Набір політичних міфів залишається стабільним: неправомірність передачі Криму до складу УРСР, волюнтаризм М. Хрущова, який зробив Україні подарунок без будь-яких підстав. Уже тоді формується державне замовлення науковцям обґрунтувати дії влади для того, щоб переписати наново історію Росії, написати російську історію Криму. Актуалізується та реанімується ідея російської імперії як спільного даху для всіх народів, що гуртуються проти «загнилого» Заходу. Так, невдовзі після проголошення незалежності України, у вересні 1991 р. на мітингах у Севастополі залунали заклики спілки «Рух 20 січня»: «Не віддамо Крим татарам і українцям!», «Крим завжди був російським», «Рухівці – фашисти та націоналісти» [17]. Голова

Російського товариства Криму А. Лось наголосив: «Всі ми, – росіяни, українці, татари, євреї і т. д., – росіяни» [18]. Відповіддю на подібні заклики стала Заява Комітету у справах національностей при Кабміні України: «...В Криму, в деяких містах південного та південно-східного регіону республіки робляться спроби посіяти занепокоєння серед громадян російської та інших національностей, їх залякують політичним та економічним хаосом внаслідок «самоізоляції» України, загрозою насильницької українізації. (...) Створюється враження, що комусь хочеться запустити в хід той сценарій, який мав фатальні наслідки в Баку, Тбілісі, Вільнюсі, Молдові, Нагірному Карабасі» [19].

Російська пропаганда повсякчас наголошує на історичній належності Криму до Росії та свідомо навіює думку про те, що кремлівські владні кола лише виправляють помилки, допущені попередниками: «Фракція більшості в Державній Думі має назву «Єдина Росія». Проте чи можлива Росія без потьомкінської Одеси, без суворовського Севастополя, без ушаковських Миколаєва і Херсона, без, нарешті, матері міст руських – Києва? Реалізація одного із сокровенних завдань Заходу і США – стравлювання руських-українців і руських-великоросів» [15].

Водночас висловлюється занепокоєння демографічною ситуацією в Росії, відверто відзначається, що скорочення чисельності російського населення – головний виклик національній безпеці Росії у XXI ст. Наслідок демографічної кризи – хронічна недокомплектація та обмеження мобілізаційних можливостей ЗС РФ. У доповіді «Аналіз демографічної ситуації: тенденції та наслідки» наводяться такі дані: до 2025 р. 85 – 90% відтоку населення в Росії буде припадати на росіян. У разі збереження таких темпів скорочення російського населення до 2050 р. частка росіян у Росії буде становити лише 46,5%. А Крим був і залишається російським, російськомовним краєм, який тягнеться до Росії [20]. Отже, російський Крим – надзвичайно бажаний у демографічному плані об'єкт. Подібні аргументи стають абсолютно валідними для російської аудиторії, стимулюючи громадську думку у вигідному для Кремля напрямі.

Аналіз змісту публікацій у російських ЗМІ, сюжетів на телебаченні, випусків новин показує, як росіяни фальсифікували історичні факти, формували негативну думку про ісламську загрозу в Криму, намагалися дискредитувати кримськотатарську спільноту. «Християнська цивілізація Криму вже під загрозою, а діячі меджлісу націлені на те, щоб витіснити з Криму не тільки росіян, а й українців», – обурюється російський журналіст. Лідера кримськотатарського меджлісу Мустафу Джемілева він вважає ідеологом і практиком ісламського сепаратизму [21]. Не останню роль у роздмухуванні міжетнічної напруги відіграє газета «Кримська правда», на шпальтах якої друкуються наклепи на репатріантів-татар, центральну владу в Києві, відверта дезінформація про культивування в Криму політики насильницької українізації, що серйозно загострює міжнаціональні відносини. Замовники таких матеріалів шляхом викривлення інформації намагаються внести ментальні віруси у свідомість кримчан. «Цілком очевидно, що при явному сприянні «самостійних» націоналістів та русофобів

із Києва в останні роки автономна республіка нагадує міну уповільненої дії. Ці негативні процеси за останні роки розвиваються на тлі цілеспрямованих утисків російської мови, ігнорування російської літератури, мистецтва і культури. Лідер кримського молодіжного об'єднання «Прорив» Олексій Добринін виказує побоювання, що в Криму за великим рахунком «розігрується косовський сценарій розвитку подій» [21]. Таким чином, роблять висновок замовники подібних матеріалів, ісламський сепаратизм, а не «російський чинник» стає реальною загрозою для територіальної цілісності і безпеки України.

Куратором етнічних діаспор на предмет їх втягування в антидержавну діяльність у країнах пострадянського простору був Інститут проблем СНД під керівництвом К. Затуліна. Він і його команда вели значну за обсягом організаційну роботу безпосередньо в Україні. У 90-х рр. були створені «Союз православних громадян України», Російська партія Криму, Російська громада Криму, Конгрес російських громад Криму, Конгрес російського народу, партія «Союз», Союз молоді Криму Слов'янська партія, «Русское движение Севастополя» та ін. Колишній мер Москви Ю. Лужков узяв шефство над Севастополем як головним центром консолідації «п'ятої колони» в Україні, маючи успіх завдяки фінансуванню проектів інфраструктури міста та пропагуючи гасла: «Росія вас пам'ятає, Росія вас не забуде» [1, 50].

Роздмухування різноманітних слухів, розпалювання релігійної та національної нетерпимості, заклики до насильницьких дій, заборонених законом. Утім, є ще багато інших способів, використовуючи ЗМІ, підбурити людей, створити атмосферу страху, загального психозу. Навіть спосіб подання інформації, інтонація, голос відіграють значну роль, вважає професор В. Цигічко, академік Російської академії економічних наук (РАЕН) [22]. Мас-медіа – потужний інструмент формування суспільної думки. Представники ЗМІ не просто інформують про те, що відбувається, а й формують базові визначення, підказують висновки, задають рамки тлумачення тієї чи іншої події. Російські ЗМІ використовують найрізноманітніші форми спотворення інформації: перебільшене значення неважливих подій; поєднання окремих фактів і подання їх як цілісної ситуації; інформування тільки про факти, які можуть мати безпосередній вплив на поведінку і свідомість певних груп людей; замовчування подій, які суперечать російським інтересам.

1999 – 2003 рр. У РФ на цьому етапі важливу роль відіграє імперська самосвідомість, переконання, що російська ідентичність ґрунтується на особливій євразійській соціокультурній та етнополітичній єдності громадян Росії. З початком 2000 р. викристалізовується геополітична доктрина В. Путіна, суттєвими елементами якої є суперництво із Заходом та домінування Росії в Євразії. З моменту його приходу до влади загальна ідея війни на пострадянському просторі в ім'я імперії трансформується в державну політику РФ. На ранніх стадіях підготовки анексії планів Путіна щодо України ніхто не розумів, ідея війни між двома слов'янськими націями сприймалася як сюрреалістична картина [1, 104].

Тоді ж розгортається боротьба за базування Чорноморського флоту. Адмірал В. Комоедов заявляв, що Чорноморський флот Росії необхідний, без нього Росія на Півдні – ніщо. На його думку, Севастополь має залишатися головною базою ЧФ РФ на всі часи, оскільки переводити кораблі з Севастополя в Новоросійськ неможливо [23].

Серед «страшилок», якими активно бомбардували свідомість і росіян, і кримчан, чи не чільне місце належить залякуванню «американським пануванням» та експансією НАТО. Відносини України з НАТО були започатковані ще у 1992 р., а у 1993 р. була закладена політико-правова база відносин Україна НАТО. Тут варто наголосити, що в епоху блокового протистояння та «холодної війни» комуністична ідеологія наполегливо й ефективно створювала негативний образ Альянсу як агресивного блоку. Вкоріненими у суспільну свідомість негативними стереотипами і скористалася російська пропаганда. Антинатовські настрої в Криму були доволі високими. На сторінках російської і кримської преси містилися провокаційні матеріали, спрямовані проти країн Альянсу і України. Кримчан залякують можливою втратою Севастополя як міста «русской славы», їм нав'язують думку, що тільки Чорноморський флот Росії є перепорою на шляху до вступу України в НАТО. У свідомість населення вкорінюють переконання, що Північноатлантичний альянс не надасть Україні необхідної допомоги.

Особливе місце в цей час відводиться матеріалам, присвяченим українсько-російському конфлікту через острів Тузла. Систематична пропаганда відіграє свою роль: росіяни починають сприймати українців як ворожу націю, що засвідчують дані соціологічних опитувань.

2004 – 2010 рр. Черговий етап українсько-російського протистояння щодо Криму припав на період президентства В. Ющенка. Для російських маніпуляторів це період розхитування ситуації на півдні, активне формування «п'ятої колони» в Криму, загострення суперечностей між Росією та Україною через розв'язання газових, торгових та пропагандистських воєн. Тоді ж Путін готувався до низки конфліктів на території колишнього СРСР і відточував різні засоби досягнення стратегічної мети. Мішенями він обрав країни, які намагалися назавжди вийти з орбіти впливу Росії, а саме – Балтійські країни, Україну, Грузію та Молдову. У цей час усе голосніше звучать вимоги Кремля: Росія має домінувати в інформаційному просторі всіх без винятку країн СНД, Росія має розвивати наступ на інформаційному ТВД [16].

У 2007 р. Росія зчиняє істеричну пропагандистську кампанію, звинувачуючи естонців у фашизмі. Неважко побачити, що це була обкатка технології, яка буде використана як засіб пропагандистської війни проти України. Згодом створюється отождолення образу українця з бандерівцем-націоналістом, а бандерівця – з фашистом. Населення власної країни психологічно вже підготовлене до вторгнення в Україну.

Для того, щоб вирішити «грузинське питання», у 2008 р. ідеологи «руського світу» звинувачують грузинське керівництво в геноциді у Південній Осетії.

Пропаганда РФ використовує відверту брехню задля недопущення негативної реакції населення і зарубіжної громадськості: «У Тбілісі утвердився і править відверто нацистський режим, який будує мононаціональну державу шляхом етнічних чисток, грузинізації з ідеологією на підставі історичних міфів. Останні були широко в ходу у гітлерівській Німеччині, зараз активно використовуються аналогічним режимом у Києві. Цілоком розквітають нацистські держави Латвія та Естонія» [14].

Російський уряд бачить, що військова пропаганда справді працює; населенню як у Росії, так і за її межами можна морочити голови, маніпулюючи фактами, вихопленими з контексту подій. Пропаганда стає чи не головним чинником перемоги, відтак у період підготовки чергової інвазії слід вирішити, які саме ідеологеми, тези та аргументи будуть використані.

Перемога В. Ющенка на президентських виборах і провал креатури Кремля В. Януковича викликає хвилю наклепів і намагання залякати мешканців Криму політичним та економічним хаосом. Головним завданням антиукраїнської пропаганди в цей час стає дискредитація керівництва незалежної України. Основні тези російської пропаганди на цьому етапі: в Україні нестабільна влада. Конфлікт між президентом країни і прем'єром Ю. Тимошенко свідчить про імовірність дострокових виборів, а тоді можлива перемога проросійських сил у країні – Компартії України і Партії регіонів. По-друге, є велике прагнення Криму відокремитись і приєднатися до Росії. До того ж в Україні достатньо потужні антинатовські настрої, що свідчить про морально-політичну близькість народу України до Росії. По-третє, Україна залежить від Москви у постачанні енергоресурсів. По-четверте, у самій Москві є достатньо впливові політичні сили, зокрема поміж регіональних керівників і у бізнесі, які хотіли б бачити Україну лояльною до РФ, а також добитися на новій, підконтрольній Москві території реалізації своїх геополітичних інтересів [25].

Пропаганда активно ведеться і на інтернет-форумах, на яких обговорюють питання на зразок «Чи потрібен Крим Україні?». Спостерігається посилене використання фейкових повідомлень.

Резонансними подіями на півострові стали акції протесту проти проведення багатонаціональних морських навчань «Сі Бриз». Верховна Рада Криму проголосувала за рішення щодо оголошення півострова територією без НАТО. Депутат Державної Думи Росії К. Затулін виступає на мітингу в Феодосії, а в інформаційному просторі півострова безперешкодно хазяйнують російські пропагандисти. Антинатовська інформаційно-пропагандистська кампанія, розгорнута проросійськими силами Криму, проводилася за активної підтримки козачих формувань і представників органів місцевого самоврядування.

2010 – серпень 2013 рр. Час детального опрацювання сценарію гібридної війни. У 2011 р. Держдума вносить поправки до закону РФ «Про громадянство Російської Федерації», суттєво розширивши зміст терміна «співвітчизник». Відтепер Путін у міжнародних колах проводив думку, що територія колишнього СРСР

є виключно зоною його інтересів та відповідальності, оскільки на цих теренах проживають його співвітчизники, яких він «ніколи не кине у біді». В ідеологічному сенсі це давало змогу говорити про «захист співвітчизників» за кордоном аж до їхнього самовизначення на користь приєднання до Росії.

Для того, щоб створити уявлення про те, що підтримка «співвітчизників» і російськомовного населення в Криму – це не прагнення провладних кіл Росії, широко декламується, що приєднання Криму до Росії – це бажання насамперед самих кримчан. Пораду, як це зробити, дає журналіст І. Чирнов: «Створити механізм постійної взаємодії із співвітчизниками в Україні. Вигадувати нічого не потрібно. Політична розвідка, формування груп прихильників і створення агентів впливу у політичній еліті. Підтримка їх у політичній боротьбі» [16].

Можна визначити основні пропагандистські напрями супроводження інформаційно-психологічної операції російських спецслужб на території півострова, серед яких: фальсифікація Москвою історичних фактів, створення концептів «Руський світ», «Російська цивілізація», «Загальнослов'янська єдність», демонізація українського уряду і його дискредитація; нав'язування думки про утиски російськомовного населення України тощо.

Теле- і радіокомпанії, газети, мережу Інтернет використовували для проведення безпрецедентних за масштабами інформаційно-пропагандистських кампаній. Основними каналами розповсюдження інформації були впливові ЗМІ, сповнені негативною інформацією. Важливим елементом російської стратегії пропаганди була телекомпанія «Russia Today», яка представляла власну версію подій в Україні. У ситуації відсутності вірогідних джерел іншої інформації, на протигагу російським інформаційним каналам, значна частина суспільства стала на захист проросійських сил. Високий рівень довіри російськомовного населення Криму, багаторазовий повтор однакових повідомлень, а також відсутність альтернативного джерела інформації тільки збільшували кількість прихильників путінської політики.

Водночас відбувається інформаційна експансія Росії на телебаченні, у друкованих засобах інформації, інтернет-виданнях, проводяться інформаційно-психологічні кампанії з тих чи інших питань для того, щоб дезінформувати суспільство, практично цілковито окупований російськими ЗМІ Крим. Дезінформація, фальсифікація та перекручення фактів з метою формування негативного іміджу України на міжнародній арені стають постійними елементами в арсеналі російської пропаганди.

Знаковою датою стає 27 липня 2013 р., від якої російський президент змінює риторику щодо України. Цю дату А. Ілларіонов пропонує вважати фактичним початком гібридної війни [1, 114]. Виступаючи в Києві на конференції «Православно-слов'янські цінності – основа цивілізаційного вибору України», Путін замість правильної граматичної форми «в Україні» свідомо вживає неправильну – «на Україні», що не є допустимим стосовно суверенної держави. Почи-

нається безпосередня підготовка громадської думки в Росії до наступного кроку – ліквідації державності України.

Упродовж двох попередніх десятиліть російські пропагандисти, готуючи громадську думку до анексії півострова, стверджували, що в Україні росіяни є скривдженою групою, до них не прислухаються, не дають їм вільного розвитку. Громадян РФ переконували, що їх співвітчизники в Криму зазнають утисків, насильницької українізації, а насправді мешканці Кримського півострова є проросійськи налаштованими і підтримують російську політику. Відтак РФ бере на себе функцію духовної, фінансової, політичної підтримки російськомовних громадян Криму, залишаючи за собою право втручатися у внутрішні справи України. Повсякчас розкручується теза про переваги життя в Росії на противагу жахіттям, що чекають етнічних росіян у разі приєднання України до Європи.

Вищенаведене переконливо свідчить, що за період латентної фази російської інформаційно-психологічної операції у Криму з боку Росії була розгорнута надпотужна система пропаганди, ведення агітації як серед російськомовного населення України і кримчан, так і російських громадян, витрати на що становили мільярди доларів. Анексії Криму передувала настільки ґрунтовна попередня проробка світоглядних питань, що можна провести паралель із гітлерівською Німеччиною 1930-х рр., у якій агресія готувалася на базі расової теорії.

Динаміка зростання активності російської пропаганди свідчить про приховане ведення кримської інформаційної кампанії в Україні. Спецслужби Російської Федерації на півострові розгорнули широку пропагандистську операцію для фальсифікації історичних фактів, формування негативної думки про керівництво і політичну еліту України, дискредитацію європейського вибору країни. За період 1992 – 2013 рр. у Криму, особливо в Севастополі, розроблялася російська ідеологічна платформа.

Головним союзником Росії в Криму виступала російська діаспора. Пропагандистське забезпечення кримської операції відбувалося за підтримки проросійських громадсько-політичних організацій та молодіжних рухів. Їх представники побудували мережу агентів пропагандистського впливу, створивши інформаційний плацдарм для агресора.

Незважаючи на існування української законодавчої бази з питань інформаційної безпеки, не було вжито заходів проти потужної інформаційно-пропагандистської кампанії, яка понад двадцять років впливала на свідомість кримчан, щоб викривити їхню самоідентифікацію, знищити традиційні цінності народу. Величезна перевага Кремля була в тому, що російська пропаганда вільно транслювалася по всій території Криму. Загалом до 2014 р. українські телеканали та радіостанції здебільшого мали проросійський профіль, широко транслювали російський контент. Відповідь українських ЗМІ на пропаганду Росії була нерішучою і малодієвою.

Отже, Україна виявилася не готовою до інформаційно-психологічної війни, українські ЗМІ жодним чином не сприяли піднесенню національного духу, а

суспільство не вважало РФ потенційним ворогом. На Кримському півострові була розгорнута надпотужна система тиражування ворожої пропаганди та агітації серед пересічних громадян. Російські фахівці спецпропаганди розробили низку псевдоісторичних теорій, створили концепти «Руський світ», «Російська цивілізація», «Крим наш» і низку мемів, які стали основою пропагандистсько-психологічного впливу на населення Криму.

Джерела та література:

1. Рущенко І.П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога: монографія / І.П. Рущенко. – Х.: ФОП Павленко О.Г., 2015. – 268 с.
2. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики: монографія / П.П. Гай-Нижник та ін. – К.: «МП Леся», 2016. – 586 с.
3. Історія Криму в запитаннях та відповідях / Упорядник Г. Боряк, відп. ред. В. Смолій. – К.: Наукова думка, 2015. – 526 с.
4. Голибард Є. Злочинна рука Росії в Україні. Фрагмент сучасного літопису (1994 – початок 2015 рр.). Факти, особи, коментарі / Є.І. Голибард. – К.: Український пріоритет, 2015. – 416 с.
5. Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 2016. – К.: «МП Леся», 2016. – 352 с.; Інформаційний вимір гібридної війни: досвід України: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 2017. – К.: НУОУ, 2017. – 132 с.
6. Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / Відп. ред. В. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 708 с.
7. Донбас і Крим: ціна повернення / За заг. ред. В. Горбуліна. – К.: НІСД, 2015. – 474 с.
8. Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В. Горбуліна. – К.: НІСД, 2017. – 410 с.
9. Ткачук П.П. та ін. Основи протидії інформаційно-психологічному впливові в особливий період: навчально-методичний посібник / П.П. Ткачук, В.В. Шемчук, Ю.П. Сальник, Т.М. Мацевко, О.В. Корольова. – Львів: Національна академія сухопутних військ, 2015. – 189 с.
10. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки: монографія / В.П. Горбулін, А.Б. Качинський. – К.: НІСД, 2010. – 288 с.
11. Прокоф'єв В.Ф. Тайное оружие информационной войны: атака на подсознание. – Изд 2-е, расш. и доработ. Серия «Информационные войны» / В.Ф. Прокоф'єв. – М.: СИНТЕГ, 2003. – 408 с.
12. Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 53. – Ст. 808.
13. Федоров А. Правовой статус Крыма. Правовой статус Севастополя / А. Федоров. – М.: Изд-во МГУ, 1999. – С. 43 – 52.
14. Кузнецов А. В стороне оставаться нельзя / А. Кузнецов // Военно-промышленный курьер. – 2009. – 4 ноября. – № 43 (309).
15. Кремлев С. Новое воссоединение Украины с Россией / С. Кремлев // Военно-промышленный курьер. – 2008. – 5 марта. – № 9 (225).
16. Чирнов И. Осталось выиграть мир / И. Чирнов // Военно-промышленный курьер. – 2008. – 3 сентября. – № 35 (251).
17. Буджурова Л. А я в Россию, домой хочу / Л. Буджурова // Авдет. – 1991. – 4 октября. – № 22(33). – С. 2.

18. Пілат О. Новий етнос – «русскоговорящее население» / О. Пілат // Голос України. – 1992. – 30 квітня. – С. 3.
19. Голос України. – 1991. – 31 жовтня. – С. 6.
20. Фаличев О. // Севастопольский марш продолжается / О. Фаличев // Военно-промышленный курьер. – 2007. – 3 октября. – № 38 (204).
21. Черепахин В. По косовскому сценарию / В. Черепахин // Военно-промышленный курьер. – 2006. – 22 марта. – № 11 (127).
22. Цыгичко В. Оружие сродни ядерному / В. Цыгичко // Военно-промышленный курьер. – 2004. – 3 ноября. – № 42 (59).
23. Лоскутов В. Маячный сбор для националистов / В. Лоскутов // Военно-промышленный курьер. – 2006. – 20 сентября. – № 36 (152).
24. Коротченко И. Хочешь мира – готовься к войне / И. Коротченко // Военно-промышленный курьер. – 2008. – 20 августа. – № 33 (249).
25. Тюляков С. Мы город русской славы не дарили / С. Тюляков // Военно-промышленный курьер. – 2008. – 2 июля. – № 26 (242).

© Николай ТУРАНСКИЙ

ПРОПАГАНДИСТСКАЯ КАМПАНИЯ РОССИИ В ПОДГОТОВКЕ К АННЕКСИИ КРЫМСКОГО ПОЛУОСТРОВА

Освещаются особенности информационно-пропагандистской кампании Российской Федерации на протяжении латентной фазы подготовки к аннексии полуострова Крым и формирование пророссийских настроений среди населения. Исследуется, как военно-политические круги России готовили захват полуострова, исторические источники политики России касательно Крыма с точки зрения геополитических неоимперских стремлений кремлевской элиты, использование идеи «русского мира» как основы для масштабного пропагандистского влияния на население Украины и собственной российской аудитории. Показаны этапы реализации антиукраинской пропагандистской компоненты с основной для каждого из них тематической направленностью. Проанализировано использование пропагандистских материалов в качестве информационно-психологического оружия для укоренения в сознании крымчан специально созданных мифов и навязывания населению Крыма желательных для российской стороны представлений и решений в жизненно важных сферах.

Ключевые слова: гибридная война, информационно-пропагандистская кампания, геополитические интересы, национальная идентификация, население Крыма.

© *Nikolay TURANSKY*

PROPAGANDA CAMPAIGN OF RUSSIA IN PREPARATION FOR THE ANNEXES OF THE CRIMEAN PENINSULA

The peculiarities of the information and propaganda campaign of the Russian Federation during the latent phase of preparation for the Crimea annexation and the formation of pro-Russian mood among the population are highlighted. The historical sources of Russian politics concerning the Crimea from the point of view of the neo-imperial aspirations of the Kremlin elite, the use of the idea of the "Russian world" as a basis for massive propaganda influence on the population of Ukraine and its own Russian audience are researched. The stages of realization of the anti-Ukrainian propaganda component with the thematic focus for each of them are shown. The use of propaganda materials as informational and psychological weapons for rooting into the minds of the Crimeans of specially created myths and imposing on the population of the Crimea the ideas and decisions that are desired for the Russian side in vital areas has been analyzed.

Key words: *hybrid war, informational propaganda campaign, national identity, propaganda, population of Crimea.*

МУЗЕЙНЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 351.1-053.18"1939/1945"(477.86):069.51(049.1)

© Володимир РУГАЛЬ

ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ ФОНД ЗАГИБЛИХ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Висвітлюється історія формування, збереження та дослідження в Національному музеї історії України у Другій світовій війні документального фонду загиблих воїнів Червоної армії в 1939 – 1945 рр., призваних із території Івано-Франківської області.

Ключові слова: *Документальний фонд загиблих, сповіщення про загибель, Національний музей історії України у Другій світовій війні, Івано-Франківська область.*

Сім десятиліть минуло по завершенні Другої світової війни, та питання про людські втрати актуальне й сьогодні, оскільки остаточної цифри втрат наших співвітчизників у тій війні ще не оприлюднено. Тривалий час ця тема не була актуальною, у різний період на загальнодержавному рівні та сучасні дослідники називали різну кількість загиблих – від 7 млн у 1946 р. (Й.В. Сталін) до 26,6 млн упродовж останніх років [21; 15, 548; 16, 43]. Потрібно зауважити, що це втрати під час нацистсько-радянської війни, тобто не враховувалися воїни, які загинули в роки радянсько-фінляндської (1939 – 1940 рр.), радянсько-польської (1939 р.) та радянсько-японської (1945 р.) війн. Крім того, науковцям відомо, що історія вивчення втрат наших співвітчизників у цих війнах має низку особливостей. Зокрема, під час радянсько-польської війни вихідці з України опинилися в лавах армій по обидві сторони конфлікту, оскільки західні землі (Волинь та Галичина) були у складі Польщі.

Українські історики не лишилися осторонь проблеми людських військових утрат під час Другої світової війни. Одним із перших, хто намагався встановити загальну кількість втрат України у світовому протистоянні, був відомий український історик-емігрант В. Косик. Він, користуючись зарубіжними архівами, дійшов висновку, що під час війни загинуло 2,5 млн українців [30, 455]. Після здобуття Україною незалежності питання жертвовності у Другій світовій війні

набуло більшої актуальності, основна увага приділялася дослідженню нацистсько-радянської війни. І. Муковський та О. Лисенко зазначають, що з території України в роки війни мобілізували до Збройних сил СРСР 7 млн українців, з яких кожен другий загинув [32, 547]. Нині дослідники вітчизняної історії намагаються встановити втрати України в інших збройних формуваннях. Зокрема, визначити втрати вояків Української повстанської армії [31].

Більшість учених сходяться на думці, що демографічні втрати України становлять понад 13,5 млн осіб [35].

Установити прізвища всіх загиблих воїнів, призваних із теренів України, не можна було через низку причин, одна з них – відсутність єдиного осередку зібрання узагальнюючого масиву документів і матеріалів, пов'язаних з подіями війни. Тепер таким центром став Національний музей історії України у Другій світовій війні, де науковці формують Документальний фонд з обліку людських військових втрат України у Другій світовій війні. Основний масив документів відображає події нацистсько-радянської війни. Складовою частиною фонду є персональний мартиролог – історико-меморіальний серіал «Книга Пам'яті України».

Книги Пам'яті України – перша спроба встановити поіменно всіх загиблих на фронтах нацистсько-радянської війни воїнів-українців і уродженців України. Підготовка до видання книг розпочалася ще наприкінці 80-х рр. ХХ ст. за ініціативи громадських організацій: Всесоюзного комітету ветеранів війни та праці, Комітету захисту миру, Правління Радянського фонду миру [22, 6]. Задум знайшов підтримку в керівних колах. Зокрема, Рада Міністрів Української РСР 31 липня 1989 р. ухвалила Постанову № 201 «Про організацію роботи, матеріально-технічному і фінансовому забезпеченні підготовки і виданню республіканської, обласних і Київської міської Книги Пам'яті».

Із здобуттям Україною незалежності робота над створенням Книги Пам'яті активізувалася. Кабінет Міністрів України ухвалив низку постанов щодо видання Книг Пам'яті: Постанову від 16 жовтня 1991 р. № 273 «Про додаткові заходи по забезпеченню видання Книги Пам'яті»; Постанову від 16 вересня 1992 р. № 537 «Про заходи по виданню Книги Пам'яті», які були підкріплені Указом Президента України «Про Книгу Пам'яті України» від 4 травня 1992 р. [14; 15, 49].

У Києві була створена головна редакційна колегія на чолі з генералом армії у відставці І.О. Герасимовим. У кожному обласному центрі, Автономній Республіці Крим та в містах Києві й Севастополі працювали редакційні колегії, яким допомагали районні робочі групи та авторські колективи.

Під час підготовки та видання Книг Пам'яті України Івано-Франківської області склад редакційної колегії кілька разів змінювався. Упродовж 1990-х рр. обласна редакція разом із допоміжними групами, до складу яких входили працівники військових комісаріатів та адміністративних державних установ, учителі та учні шкіл, активісти-ентузіасти, на кожного загиблого складала картку з розширеними біографічними даними.

Ці картки склалися на підставі опрацьованої джерельної бази, яка формувалася на основі:

- обласних державних архівів, архівів районних, міських та обласних військкоматів, органів МВС і Служби безпеки області;
- матеріалів із районних та міських відділів соціального забезпечення, загсів, краєзнавчих музеїв на місцях, подвірних книг сільських рад;
- опитування місцевих жителів та листів-заяв рідних, близьких, а також однополчан;
- відомостей, отриманих із Науково-дослідного інституту документування та архівних справ;
- Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації із м. Подольськ Московської області, Центрального воєнно-морського архіву з м. Гатчина Ленінградської області, Архіву військово-медичних документів Військово-медичного музею Міністерства оборони РФ із м. Санкт-Петербург, Державного архіву Російської Федерації з м. Москва, московського Російського державного військового архіву.

За картками склали короткі біографії загиблих воїнів, які потім публікувалися у Книгах Пам'яті: прізвище, ім'я та по батькові; рік та місце народження; національність; час призову (мобілізації); військове звання; обставини і час загибелі; місце поховання. За відсутності тих чи інших даних записи в тексті опускалися [23, 5–6].

За підсумками цієї роботи редакція видала три томи книг, до яких внесла імена 29 371 воїна, які народилися або призивалися з теренів області або рідні якого проживали на Івано-Франківщині. Крім того, до Книг Пам'яті додали 1 128 прізвищ воїнів Червоної армії, які загинули в боях на території області [25, 26]. Перший том містить інформацію на загиблих воїнів із м. Івано-Франківськ та таких районів: Богородчанського, Верховинського, Галицького, Городенківського, Долинського, Калуського й Коломийського. У другому томі опубліковано матеріали про полеглих бійців Косівського, Надвірнянського, Рогатинського, Рожнятівського, Тлумацького районів та Яремчанської міської ради. До третього тому ввійшли відомості з усіх районів області, зібрані після виходу попередніх томів.

Редакція Всеукраїнської Книги Пам'яті видала також три книги з прізвищами воїнів-українців, які загинули під час військових конфліктів за участю СРСР за межами країни, зокрема, тих, які є складовою частиною Другої світової війни – «визвольний похід Червоної армії для визволення Західної України» у вересні 1939 р. та радянсько-фінляндської війни 1939 – 1940 рр. Звісно, у списках утрат учасників радянсько-польського військового конфлікту загиблих воїнів, уродженців Івано-Франківської області, у складі Червоної армії немає, оскільки територія Франківщини ще не була у складі СРСР. На жаль, дані про загиблих мешканців області в складі Польської армії також не досліджені [20, 210 – 307]. Після приєднання Івано-Франківської області до УРСР частину чоловічого

населення призвали до лав Червоної армії, деякі з них брали участь у радянсько-фінляндській війні. Імена загиблих військовослужбовців опубліковані в меморіальному виданні «Полягли в снігах Суомі» [33, 64 – 956; 34, 62 – 972].

Унікальним джерелом з цієї проблеми є Документальний фонд з обліку людських військових втрат України у Другій світовій війні, зібраний із військоматів України. Серед документів – сповіщення про загибель, алфавітні книги отриманих та вручених сповіщень про загибель, іменні списки безповоротних втрат, листування, пов'язане зі встановленням долі загиблих.

Цей документальний пласт тривалий час зберігався під грифом «таємно», досить часто – у непристосованих приміщеннях (на горищах, у підвалах тощо), відповідно відбувалася деструкція паперу, зникав текст, отже, деякі документи були втрачені назавжди. Наукові співробітники Меморіального комплексу виявили цю проблему, коли згідно з рішенням Головнокомандувача Сухопутних військ України від 14 лютого 2003 р. до музею на тимчасове експонування були передані по кілька справ із кожної області [13]. Івано-Франківська область була представлена справами Калусько-Рожнятівського ОРВК [1]. Саме тоді виникла ідея створити в музеї об'єднаний Документальний фонд, джерелами наповнення для якого стали матеріали установ Міністерства оборони України (військових комісаріатів та архівних установ, підпорядкованих міністерству) й архівні установи України.

Військові комісаріати України, згідно з рішенням командування Сухопутних військ Збройних сил України від 1 серпня 2006 р., розісланого телефонограмою № 116/2/9386 начальникам штабів Західного та Південного оперативного командування, начальнику оперативного управління «Північ», військовому комісару Автономної Республіки Крим, обласним, Київському та Севастопольському міським військовим комісарам, мали здійснити відбір та передачу до музею справ із сповіщеннями про загибель. Розпорядження щодо передачі на довічне державне зберігання повідомлень про загибель воїнів у Другій світовій війні музею було ухвалене рішенням міністра оборони України від 22 червня 2006 р. № 6460/з [26].

Згідно з цими директивами та розпорядженнями Івано-Франківського обласного військового комісаріату від 11 вересня 2007 р. № 1/535 й телефонограми від 18 вересня 2007 р. № 1/548 усі районні військові комісаріати області передали основний масив документів до Івано-Франківського ОВК, який у жовтні 2007 р. спрямував їх до музею. Загалом було передано 282 справи з документами про загиблих воїнів: Галицько-Рогатинського ОРВК – 86, Долинського ОМВК – 13, Івано-Франківського ОМВК – 53, Калусько-Рожнятівського ОРВК – 24, Коломийського ОМВК – 13, Косівсько-Верховинського ОРВК – 15, Надвірнянсько-Богородчанського ОРВК – 8, Снятинсько-Городенківського ОРВК – 23, Тисменицько-Тлумацького ОРВК – 47 [2; 3; 4; 6; 7; 8; 9; 10; 12]. Більшість військових комісаріатів області передали не лише сповіщення про загибель, а й алфавітні книги надходження сповіщень до військомату, книги обліку видачі сповіщень рідним загиблих, іменні списки на загиблих та зниклих безвісти, а також справи

з листуванням із приводу пошуку загиблих. Тому коли начальник штабу Сухопутних військ Збройних сил України видав чергове розпорядження від 9 квітня 2008 р. №116/2/2/4393 начальнику штабу – першому заступнику командувача військ Західного оперативного командування, начальнику штабу – першому заступнику командувача військ Південного оперативного командування, начальнику Територіального управління «Північ» щодо передачі військовими комісаріатами до Меморіального комплексу не лише сповіщень про загибель, а й інших документів, військкомати Івано-Франківської області нічого не надіслали [27].

Під час роботи із запитамі від населення та організацій щодо встановлення долі загиблих воїнів стало зрозуміло, що були передані не всі документи (див. додаток 1).

Додаток 1

№ п/п	Назва військкомату	РВК, які ввійшли після війни	Відсутні документи
1.	Галицько-Рогатинський	Більшівцівський	листування з пошуку загиблих та зниклих безвісти, виписки з наказів ГУК на загиблих офіцерів
		Букачівський	виписки з наказів ГУК на загиблих офіцерів
		Галицький	листування з пошуку загиблих та зниклих безвісти
		Жовтневий	виписки з наказів ГУК на загиблих офіцерів
		Рогатинський	іменні списки загиблих та зниклих безвісти
		Солотвинський	сповіщення про загибель, іменні списки загиблих та зниклих безвісти, журнали обліку сповіщень про загибель, книги реєстрації видачі сповіщень родинам загиблих, книги обліку загиблих воїнів, листування з пошуку загиблих та зниклих безвісти, виписки з наказів ГУК на загиблих офіцерів
2.	Долинський	Болехівський Вигодський	виписки з наказів ГУК на загиблих офіцерів
3.	Калусько-Рожнятівський	Войнилівський	журнали обліку сповіщень про загибель, книги реєстрації видачі сповіщень родинам загиблих, книги обліку загиблих воїнів, листування з пошуку загиблих та зниклих безвісти, виписки з наказів ГУК на загиблих офіцерів
		Калуський	виписки з наказів ГУК на загиблих офіцерів
		Перегінський	листування з пошуку загиблих та зниклих безвісти, виписки з наказів ГУК на загиблих офіцерів
		Рожнятівський	листування з пошуку загиблих та зниклих безвісти, виписки з наказів ГУК на загиблих офіцерів

№ п/п	Назва військкомату	РВК, які ввійшли після війни	Відсутні документи
4.	Коломийський	Коломийський	журнали обліку сповіщень про загибель, книги реєстрації видачі сповіщень родинам загиблих, книги обліку загиблих воїнів, виписки з наказів ГУК на загиблих офіцерів
		Коршівський	іменні списки загиблих та зниклих безвісти, журнали обліку сповіщень про загибель, книги реєстрації видачі сповіщень родинам загиблих, книги обліку загиблих воїнів, листування з пошуку загиблих та зниклих безвісти, виписки з наказів ГУК на загиблих офіцерів
		Отинянський	книги реєстрації видачі сповіщень родинам загиблих, книги обліку загиблих воїнів, листування з пошуку загиблих та зниклих безвісти, виписки з наказів ГУК на загиблих офіцерів
		Печеніжинський	іменні списки загиблих та зниклих безвісти, журнали обліку сповіщень про загибель, книги реєстрації видачі сповіщень родинам загиблих, книги обліку загиблих воїнів, листування з пошуку загиблих та зниклих безвісти, виписки з наказів ГУК на загиблих офіцерів
5.	Косівсько- Верховинський	Верховинський (до 1962 р. Жаб'євський)	сповіщення про загибель, іменні списки загиблих та зниклих безвісти, журнали обліку сповіщень про загибель, книги реєстрації видачі сповіщень родинам загиблих, книги обліку загиблих воїнів, листування з пошуку загиблих та зниклих безвісти, виписки з наказів ГУК на загиблих офіцерів
		Косівський	журнали обліку сповіщень про загибель, книги реєстрації видачі сповіщень родинам загиблих, книги обліку загиблих воїнів, листування з пошуку загиблих та зниклих безвісти, виписки з наказів ГУК на загиблих офіцерів
		Кутський	журнали обліку сповіщень про загибель, книги реєстрації видачі сповіщень родинам загиблих, книги обліку загиблих воїнів, листування з пошуку загиблих та зниклих безвісти, виписки з наказів ГУК на загиблих офіцерів
		Яблунівський	журнали обліку сповіщень про загибель, книги реєстрації видачі сповіщень родинам загиблих, книги обліку загиблих воїнів, листування з пошуку загиблих та зниклих безвісти, виписки з наказів ГУК на загиблих офіцерів

№ п/п	Назва військкомату	РВК, які ввійшли після війни	Відсутні документи
6.	Надвірнянсько-Богородчанський	Богородчанський	сповіщення про загибель, іменні списки загиблих та зниклих безвісти, листування з пошуку загиблих та зниклих безвісти, виписки з наказів ГУК на загиблих офіцерів
		Ланчинський	іменні списки загиблих та зниклих безвісти, листування з пошуку загиблих та зниклих безвісти, виписки з наказів ГУК на загиблих офіцерів
		Надвірнянський	листування з пошуку загиблих та зниклих безвісти, виписки з наказів ГУК на загиблих офіцерів
		Яблунівський	іменні списки загиблих та зниклих безвісти, журнали обліку сповіщень про загибель, книги реєстрації видачі сповіщень родинам загиблих, книги обліку загиблих воїнів, листування з пошуку загиблих та зниклих безвісти, виписки з наказів ГУК на загиблих офіцерів
7.	Снятинсько-Городенківський	Городенківський	журнали обліку сповіщень про загибель, книги реєстрації видачі сповіщень родинам загиблих, книги обліку загиблих воїнів, виписки з наказів ГУК на загиблих офіцерів
		Заболоттівський	журнали обліку сповіщень про загибель, книги реєстрації видачі сповіщень родинам загиблих, книги обліку загиблих воїнів, виписки з наказів ГУК на загиблих офіцерів
		Снятинський	виписки з наказів ГУК на загиблих офіцерів
		Чернелицький	журнали обліку сповіщень про загибель, книги реєстрації видачі сповіщень родинам загиблих, книги обліку загиблих воїнів, виписки з наказів ГУК на загиблих офіцерів
8.	Тисменицько-Тлумацький	Тисменицький	виписки з наказів ГУК на загиблих офіцерів
		Тлумацький	виписки з наказів ГУК на загиблих офіцерів
		Лисецький	виписки з наказів ГУК на загиблих офіцерів
		Обертинський	журнали обліку сповіщень про загибель, книги реєстрації видачі сповіщень родинам загиблих, книги обліку загиблих воїнів, виписки з наказів ГУК на загиблих офіцерів

Згідно з розпорядженням начальника штабу першого заступника командувача Сухопутних військ від 2 листопада 2012 р. № 116/2/2/13311, у разі наявності у військових комісаріатах указаних документів працівники установ мали передавати їх до музею, про що був повідомлений Івано-Франківський обласний військкомат [29].

На підставі цього запиту військові комісаріати області провели перевірку своїх архівів. На жаль, у більшості військкоматів таких документів не виявилося. До музею було передано лише 30 справ Коломийського ОМВК та 36 справ Косівсько-Верховинського ОРВК [5].

Подальша робота над дослідження Документального фонду загиблих допомогла встановити факти розпорошення цих документів по інших установах – Галузевому державному архіві Міністерства оборони України та державних обласних архівах. Після чергового запиту до Міністерства оборони України було ухвалено рішення перевірити фонди Галузевого архіву і, за наявності необхідних документів, передавати їх до музею [28]. 15 листопада 2010 р. до музею було передано 8 справ з Івано-Франківської області, а саме: 4 – з Коломийського ОМВК та 4 – з Надвірнянсько-Богородчанського ОРВК [11].

Крім того, за домовленістю з Державним комітетом архівів України перевірили свої фонди обласні архіви щодо наявності документів на загиблих воїнів у період Другої світової війни. Так, у Державному архіві Івано-Франківської області було встановлено, що у фонді Р-753с зберігаються 2 справи з документами на загиблих воїнів [18; 19]. Дотепер не встановлено, чому ці документи потрапили до архіву, оскільки згідно з наказом міністра оборони СРСР від 15 листопада 1975 р. № 0215 вони мали зберігатися в регіональних військкоматах упродовж 75 років [17, 22]. Співробітники Державного архіву Івано-Франківської області зробили сканографії знайдених документів і надіслали їх до музею.

Отже, упродовж 2007 – 2013 рр. до Документального фонду з обліку людських військових втрат України у Другій світовій війні в Івано-Франківській області надійшло 356 архівних справ з установ Міністерства оборони України, а також 8 справ сканографій з обласного архіву Івано-Франківської області. У музеї науковці кожну справу з оригінальними документами облікували та присвоїли їй персональний номер.

Наукові співробітники музею вивчають, досліджують та експонують безцінні документи. Крім того, зібраний документальний масив є джерелом наповнення Всеукраїнської електронної бази даних на загиблих та зниклих безвісти воїнів у роки Другої світової війни (далі ВБЗ). На кожного полеглого створюється запис, до якого вносять відомості про загибель у 1939 – 1945 рр. та смерть у госпіталі (впродовж 1939 – 1946 рр.), а також на солдатів та офіцерів Червоної армії, призваних або народжених на території УРСР і в Криму, та уродженців інших територій, які у графі «національність» значилися як «українці». Уся інформація про загиблих воїнів викладена українською мовою, прізвища продубльовано російською відповідно до написання в документі – оригіналі. Розбіжності вміщені в дужки. Кожен запис містить посилання на Документальний фонд із номером та назвою документа, на підставі якого воїн був зарахований до категорії безповоротних утрат, усі документи оцифровуються [34].

Станом на жовтень 2017 р. до ВБЗ введено інформацію на 21 561 воїна – уродженця Івано-Франківської області. Усі вони віддали життя на фронтах Другої

світової війни. Оцифрувавши та увівши відомості про полеглих та зниклих безвісти воїнів у роки Другої світової війни до бази, музейники оригінали документів реставрують та формують у новостворені справи, які налічують певну кількість документів (200 – 250), що сприяє кращому їх зберіганню. Крім того, до кожної справи додається опис, у якому перелічуються (за наявності) інші документи на загиблого.

Вивчення унікального Документального фонду покращує дослідження низки важливих питань, зокрема й встановлення людських військових утрат України у Другій світовій війні. Так, у зібраному фонді Івано-Франківської області містяться документи, які підтверджують, що СРСР готувався до війни. Позаяк військо повсякчас брало участь у військових конфліктах за межами країни, то на мирній території радянських республік постійно організовували військові збори, до яких долучали цивільне населення. Особливо такі збори почастишали напередодні нацистсько-радянської війни. Наприклад, на теренах Івано-Франківської області збори резервістів проводили у травні – червні 1941 р., і тих чоловіків, яких призвали на них, із початком війни направляли на фронт. Більшість цих майбутніх воїнів загинули. Учасником таких зборів був і М.І. Юрчук із с. Любківці Заболоттівського (нині Снятівського) району. Потрібно наголосити на тому, що не всі резервісти, що перебували на зборах, були взяті на облік. Саме тому по війні їхні рідні мали доводити, що призвані на збори резервісти були учасниками війни, з якої не повернулися. Це підтверджують заяви, анкети та свідчення, що зберігаються в Документальному фонді [45; 46; 47; 48] (див. додаток 2).

По війні багато родин тривалий час жили надією на повернення до рідної домівки чоловіка, сина, батька, оскільки офіційного повідомлення про загибель вони не отримували. Та минали роки, сподівання не справджувалися. Зауважимо, що сім'ї, які не мали офіційного підтвердження про загибель воїна, не мали жодних державних пільг. Наприкінці 40-х – на поч. 50-х рр. ХХ ст. до військкоматів надходила велика кількість звернень із проханням встановити долю рідної людини. Крім заяви, додавали анкети та підтвердження односельців, останні фронтові листи (за наявності). Ці артефакти важливі для розуміння питань мотивації воїна, вивчення його бойового шляху й повсякденного життя, настроїв і почуттів солдата тощо [37; 38; 39; 40] (див. додаток 3).

Документи зібраного фонду сприяють глибшому вивченню трагічної історії мільйонів радянських військовополонених, які опинилися поза законом з обох сторін. Це питання ще недостатньо досліджене.

Так, родина Г.В. Ватаманюка із с. Рожнів Кутського (нині Косівського) району, одержала сповіщення про загибель із формулюванням: «помер у ворожому полоні». Лист Косівського РВК до Управління з обліку загиблого й зниклого безвісти рядового та сержантського складу й пенсійного забезпечення їхніх родин, який зберігався в супровідних матеріалах документального масиву, дав можливість уточнити перипетії долі та обставини смерті воїна [43; 44] (див. додаток 4). У зібраному Документальному фонді зберігаються не поодинокі

сповіщення, які не дають можливості цілковито встановити долю воїна, а супровідні документи сприяють цьому. Однак не до всіх сповіщень на загиблих у полоні є відповідний супровід.

Крім вищезазначених, серед матеріалів Івано-Франківської області є унікальні документи про загиблих військовополонених, зокрема лист Головного комітету допомоги українським полоненим до громадського та парафіяльного уряду с. Нижні Струтині з повідомленням про смерть у полоні М.Г. Фреїшина [42] (див. додаток 5).

Головний комітет допомоги українським полоненим функціонував при Генерал-губернаторстві, до складу якого входила частина західноукраїнських земель. Одним із своїх завдань організація вважала допомогу українцям, зокрема полоненим червоноармійцям [49].

У Документальному фонді на загиблих воїнів Івано-Франківської області є документи, з яких дізнаємося про «операцію Вісла», після проведення якої велика кількість людей примусово була переселена з Польщі до СРСР і навпаки. Так, у Польщі опинилася Є.Й. Клопатіна, яка була переселена, її син на той час перебував у лавах Червоної армії [41] (див. додаток 6).

З огляду на викладене вище можна констатувати, що унікальне документальне зібрання дає змогу студіювати інші малодосліджені теми, зокрема: діти війни, мобілізація польовими військкоматами, реабілітація після судимості, мобілізація в промисловість, дезертири, політика держави у ставленні до інвалідів та ветеранів війни та ін.

Вивчення Документального фонду з обліку людських військових втрат України у Другій світовій війні триває...

Джерела та література:

1. *Акт № 73 від 15.05.2008 р. прийому предметів на матеріально відповідальне зберігання // Науково-документальне зібрання НМІУДСВ.*
2. *Акт передачі архівних документів про загибель рядового, сержантського та офіцерського складу Радянської армії у 1941 – 1945 рр. Коломийського ОМВК до Меморіального комплексу від 20.09.2007 р. // Науково-документальне зібрання НМІУДСВ.*
3. *Акти передачі документів воєнного періоду з Долинського ОМВК до Національного музею історії Великої Вітчизняної війни від 19.09. 2007 р. // Науково-документальне зібрання НМІУДСВ.*
4. *Акт передачі документів воєнного періоду Тисменицько-Тлумацького ОРВК до Національного музею історії Великої Вітчизняної війни від 20.09.2007 р. // Науково-документальне зібрання НМІУДСВ.*
5. *Акт передачі документів з обліку загиблих у період ВВВ 1941 – 1945 рр. Івано-Франківським ОВК до Меморіального комплексу від 30.05.2013 р. // Науково-документальне зібрання НМІУДСВ.*
6. *Акт передачі документів з повідомленнями про загиблих у роки Великої Вітчизняної війни по Снятинсько-Городенківському ОРВК // Науково-документальне зібрання НМІУДСВ.*

7. *Акт передачі справ з архівними документами воєнного періоду з Івано-Франківського МВК до Меморіального комплексу від 24.09.2007 р. // Науково-документальне зібрання НМІУДСВ.*
8. *Акт передачі справ з архівними документами воєнного періоду Косівсько-Верховинського ОРВК до Меморіального комплексу від 20.09.21007 р. // Науково-документальне зібрання НМІУДСВ.*
9. *Акт передачі справ з архівними документами воєнного періоду Надвірнянсько-Богородчанського ОРВК до Меморіального комплексу від 21.09.2007 р. // Науково-документальне зібрання НМІУДСВ.*
10. *Акти прийому-передачі документів з Галицько-Рогатинського ОРВК від 20.09.2007 р. // Науково-документальне зібрання НМІУДСВ.*
11. *Акт прийому-передачі документів на загиблих військовослужбовців Вінницької області у роки Великої Вітчизняної війни ГДАМО України до Меморіального комплексу від 09.11.2010 р. // Науково-документальне зібрання НМІУДСВ.*
12. *Акт про відбір та передачу нетаємних документів Калусько-Рожнятівського ОРВК, що підлягають архівному зберіганню, для передачі до «Національного музею історії Великої Вітчизняної війни» від 09.2007 р. // Науково-документальне зібрання НМІУДСВ.*
13. *Акт про тимчасову передачу повідомлень на загиблих воїнів Макарівського РВК Київської обл. від 18.03.2003 р. // Науково-документальне зібрання НМІУДСВ.*
14. *Архив воинов погибших, умерших от ран и без вести пропавших в годы Великой Отечественной войны [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.tetory.dag.com.ua/>.*
15. *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945. Головна редакційна колегія (І.О. Герасимов та ін.). – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.*
16. *Великая Отечественная без грифа секретно. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев и др. – М.: Вече, 2009 – 384 с.*
17. *Галузевий державний архів Міністерства оборони України – Ф. 4370. – Оп. 45747 – Спр. 1. – 363 арк.*
18. *Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФО) – Ф. Р-753с. – Оп. 1. – Спр. 18. – 309 арк.*
19. *ДАІФО. – Ф. Р-753с. – Оп. 2с. – Спр. 88. – 298 арк.*
20. *Загиблі на чужині: Книга Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежом / Гол. ред. кол.: І.О. Герасимов (голова) та ін. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2003. – 624 с.*
21. *Интервью И.В. Сталина о речи Черчилля в Фултоне // Правда. – 1946. – 14 марта.*
22. *Книга Пам'яті України. Запорізька обл.: м. Запоріжжя (А – О) / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 504 с.*
23. *Книга Пам'яті України. Івано-Франківська область: у 3 т. / ред. І. О. Герасимов [та ін.]. — Л.: Каменярь, 1998. – Т. 1. – 844 с.*
24. *Книга Пам'яті України. Івано-Франківська область: у 3 т. / ред. І. О. Герасимов [та ін.]. — Л.: Каменярь, 2001. – Т. 2. – 758 с.*
25. *Книга Пам'яті України. Івано-Франківська область: у 3 т. / ред. І. О. Герасимов [та ін.]. — Л.: Каменярь, 2003. – Т. 3. – 296 с.*
26. *Книга реєстрації поштової кореспонденції НМІУДСВ. – В/х. № 596/2008.*
27. *Книга реєстрації поштової кореспонденції НМІУДСВ. – В/х № 392/2008.*
28. *Книга реєстрації поштової кореспонденції НМІУДСВ. – В/х № 65/2009.*

29. Книга реєстрації поштової кореспонденції НМІУДСВ. – Вих. № 114/2013.
30. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. / В. Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів: «Наукове товариство ім. Т.Шевченка», 1993. — 685 с.
31. Лисенко О. Втрати УПА та українського націоналістичного підпілля в роки Другої світової війни й повоєнне десятиліття / О. Лисенко // «За край і волю, за нації долю!»: дослідження, документи, свідчення / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України; ред. кол. Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2017. – С. 24 – 41.
32. Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертовність: Українці на фронтах другої світової війни / за ред. В.Д. Конашевича. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 1996. – 568 с.
33. Полягли в снігах Суомі: Книга Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежем / Гол. ред. кол.: І.О. Герасимов (голова) та ін. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2004. – Т. 2. – 968 с.
34. Полягли в снігах Суомі: Книга Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежем / Гол. ред. кол.: І.О. Герасимов (голова) та ін. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2005. – Т. 3. – 984 с.
35. Рибченко Л.В. Довідка про втрати / Л. Рибченко. // Наукова частина Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі НМІУДСВ).
36. Фонди НМІУДСВ. – Всеукраїнська база загиблих (далі Фонди НМІУДСВ. – ВБЗ).
37. Фонди НМІУДСВ. – ВБЗ. – ІФ-00891.
38. Фонди НМІУДСВ. – ВБЗ. – ІФ-00891_12.
39. Фонди НМІУДСВ. – ВБЗ. – ІФ-00923.
40. Фонди НМІУДСВ. – ВБЗ. – ІФ-00923_4.
41. Фонди НМІУДСВ. – ВБЗ. – ІФ-04375_1.
42. Фонди НМІУДСВ. – ВБЗ. – ІФ-06878.
43. Фонди НМІУДСВ. – ВБЗ. – ІФ-10877.
44. Фонди НМІУДСВ. – ВБЗ. – ІФ-10877_3.
45. Фонди НМІУДСВ. – ВБЗ. – ІФ-16036.
46. Фонди НМІУДСВ. – ВБЗ. – ІФ-16036_4.
47. Фонди НМІУДСВ. – ВБЗ. – ІФ-16036_9.
48. Фонди НМІУДСВ. – ВБЗ. – ІФ-16036_14.
49. Яневський Д. До 60-річчям Українського Національного музею / Д. Яневський // Час і Події. – 18 січня 2012 р.

© Владимир РУГАЛЬ

БАЗА ИСТОЧНИКОВ ПОГИБШИХ ИВАНО-ФРАНКОВСКОЙ ОБЛАСТИ В НАЦИОНАЛЬНОМ МУЗЕЕ ИСТОРИИ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ

Освещается история формирования, хранения и исследования в Национальном музее истории Украины во Второй мировой войне документального фонда погибших воинов Красной армии в 1939 – 1945 гг., призванных с территории Ивано-Франковской области.

Ключевые слова: *Документальный фонд погибших, извещения о гибели, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, Ивано-Франковская область.*

© Volodymyr RUHAL

SOURCE BASE OF DECEASED PERSONS OF IVANO-FRANKIVSK REGION IN THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE OF THE SECOND WORLD WAR

The war leaves bloody and devastating traces, but if the material well-being can be restored, then the lives of people will not be returned. Ukraine lost millions of their compatriots in various wars during its history; most victims were during the worst tragedies of the twentieth century – the Second World War.

Today, when seven decades have already passed, the martyrology of the names of compatriots who were killed during the Second World War has not been completed. Many researchers tried to establish the casualties of Ukraine in the war, using a variety of sources. It should be noted that during the time of the USSR the access to archival documents on this issue was limited; it was possible to appeal only in figures approved by the state.

Scientists of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War also joined the establishment of the truth about the sacrifice of Ukraine in the war. At first, they started to collect the documentary fund of victims. The documents about expenditures that were kept in the Ukrainian military committees have become the main source of the fund.

The process of forming, preservation and treatment at the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War of the documentary fund of the fallen soldiers of the Red Army in 1939-1945 who have been conscripted from the territory of our state was revealed on the example of the Ivano-Frankivsk region.

Key words: *the documentary fund of victims, the notifications of death, the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, Ivano-Frankivsk region.*

вх. № 680
17-ХІ-55

182

МИНИСТЕРСТВО ОБОРОНЫ СОЮЗА ССР

Ф. № 4

Отдел по персональному учету потерь сержантов и солдат Советской Армии

Наш исх. № 7638-55 Е. 4 НОЯ 1955 1955 г.

Известно, что Заболотовская
Юрийчук Варвара Петровна
(фамилия, имя, отчество) проживающ. с. Медковцы

что военнослужащий солдат
Юрийчук Николай Иванович
(полное имя) (фамилия, имя, отчество)
уроженец с. Медковцы, Заболотовского р-на,
Самарской обл.,
1914 года рождения, находясь
на фронте, пропал без вести в июле 1944 г.

Извещено
17.11.55
ШТ № 107-54

95

До
Заболотовского Рай-Военкомату
Сидпанковичу тов. Заболоту
виз укал. Юрийчук Варвара Петровна
с. Медковцы

Прошу Заболотовского Рай-Военкомату видшукати
мого мужа Юрийчука Николая Ивановича
народженого 1914 р. Котрий був призван в Советскую
Армию 1941 року в мою місечу, служив при саперній
часті, і до цього часу не повернув до дому.

10 лютого 1953 р.

підпис: Юрийчук

Додаток 2

149
113

А. В. В. Т. А.

1. Фамилия, имя и Отчество республиканского:	Брайчук Николай Иванович
2. Год рождения:	1914
3. Место рождения:	УССР, Станиславская область, Заболотский район, село Лыбковиц
4. Каким воинством призван, когда, и в какую часть направлен.	Во призыве сел в школу сержанта Заболотском районском комитете, Станиславской области в мае 1941 года на учебные курсы, где в в начале войны.
5. Военное звание:	рядовой
6. Записан ли в армию в С.А.	отражен
7. Когда прекратилось письменное связь:	воен не писал.
8. Военный адрес по последнему письму.	Адрес в нет.
9. Где пропал из Франции	УССР, Станиславская область, Заболотский район, село Лыбковиц.
10. Дополнительные данные о родине- качестве, про или товарищ, особенный и/или в т.д. /прили кати и шлага/	Синтетическое познание
11. При наличии сведений о гибели, указав, где, когда, число, имени в год догас Место похорон!	сведений о гибели не имеется
12. Кто родственник, фамилия, имя и отчество заявителя:	Брайчук Барнар и Петровна.
13. Родственное отношение заявителя к республиканскому.	жена.
14. Подробный адрес заявителя написать.	УССР, Станиславская область, Заболотский район, село Лыбковиц.
15. Личное заявление военного:	Пр синтетическим познанием, можно считать пропавшим без веста в мае месяце 1941 года.
16. Приложение:	Синтетическое познание, справка о/ сержанта о призыве.

Заболотский районский
комитет: *Лутин* / Лутин /

Офицер районского
гвардейского полка: *Посонин* / Посонин /

Зізнання.

Мені звався Федір Михайлович
 Катрич був призначений,
 в Армію призначений Сестра
 зобов'язана була в Армію
 в місяці жовтні 1941 р. разом з Федіром
 Кибіцем та Владиславом
 в Сандармії разом з двома друзями
 в Закарпатті.

Я Михайлович Федір Михайлович, звані Сандарма
 був призначений із Федіром Кибіцем та Владиславом,
 зобов'язана була в Армію, з двома
 призначений Сестра в місяці жовтні 1941 р. разом з
 Федіром Кибіцем та Владиславом в Закарпатті в
 Мадярецькому армії
 в місяці жовтні в селі село Вітківці, з двома
 друзями Федіром Кибіцем та Владиславом
 тоді ми були в армії під Мадярецькою армією
 там були інші друзі в армії в місяці жовтні
 і місяці жовтні в армії в селі село Вітківці
 моя сестра та Владислав розділювали і Владислав
 Федір звався Кибіцьким і Владислав звався
 Владиславом в місяці жовтні
 так що стверджую в місяці жовтні.

Мені звався Федір Михайлович.

Додаток 3

88

МИНИСТЕРСТВО ОБОРОНЫ СОЮЗА ССР
Ф. № 4а

Отдел по персональному учету потерь сержантов и солдат Советской Армии

Наши исх. № 33-57 _____ 17 января 1957 г.

БУРШТИНСКОМУ РВК
На № 447 от 25.12.56г.

Известите гр. БИГУН Марию Семеновну
(фамилия, имя, отчество) _____, проживающ. село Насташин

что военнослужащий рядовой БИГУН Дмитрий Франкович
(полное звание) _____

уроженец Станиславской обл., Бурштинского р-на, с. Насташин
(фамилия, имя и отчество) _____

_____ 1922 года рождения, находясь на фронте, пропал без вести в ноябре 1944г. 199 г.

ЛГ

 М.И. Шилин ФТ МО 4271-54

720 6

МИНИСТЕРСТВО ОБОРОНЫ СОЮЗА ССР
Ф. № 4а

Отдел по персональному учету потерь сержантов и солдат Советской Армии

Наши исх. № 301-56 _____ 23 июля 1956 г.

Бурштинскому РВК
На № 84 от 20.3.56г.

Известите гр. Шперун Онуфрий Терасимовича
(фамилия, имя, отчество) _____, проживающ. _____

что военнослужащий рядовой Шперун Степан Онуфриевич
(полное звание) _____

уроженец Станиславской обл., Бурштинского р-на, с. Чапоров
(фамилия, имя и отчество) _____

_____ 1925 года рождения, находясь на фронте, пропал без вести в мае 1945г. 199 г.

Сообщите в отдел адрес отца.

 М.И. Шилин
Сержант Семенов ФТ МО 4271-54

ИЛЛ. № 298
30.3.57г.

НАЧАЛЬНИКУ ОТДЕЛА ПО УЧЕТУ
ПОГИБШИХ И ПРОПАВШИХ БЕЗ ВЕСТИ
ВИДОВОГО И СЕРВАНТСКОГО СОСТАВА
ГОР. МОСКВА

№ 7/290 от 9 марта 1957г.

К Начальнику исходящему В 144 от 12. 2. 1957г.
Доводу, что в результате проверки установлено, гражданин
Ватманов Георгий Васильевич, 1907 года рождения в июне
месяце 1941 года Кузским Райвоенкоматом, Станиславской
области призван в Вооруженные Силы Советов ССР.
В городе Коломна, Станиславской области был обмундирован
и был направлен в город Киев. В 1941г в селе Дунаец,
Киевской области попал под налет немецкой авиации и
попал в окруженку, после чего в плен и был направлен
в лагерь военнопленных который был расположен в селе
Ставище, Киевской области, после был переведен в Новоброд-
Вольский, на этого лагерь был переведен в другой лагерь,
который расположен в селе Бардичев, Винницкой области,
затем был переведен в четвертый лагерь в город Зепетовки,
на Зепетовки переведен в плен в лагерь м.Холм,
Львовской области в котором находился до октября м-ца
1941 года. В октябре месяце 1941 года лагерь был
ликвидирован и гражданин Ватманов Георгий Васильевич
был отпущен домой. По дороге тов. Вата и его заболел
дизентерией и умер в селе Даврижия, Львовской области.
На родственника Сахро Врия Игнатьевича сделан
запрос, ответ на которого еще не поступил.

ПРИЛОЖЕНИЕ: Объясните льная записка № 1 листе-
голь по адресу.

КОЗОВСКИЙ РАЙВОЕНКОМ
ГВ. ПОДПОЛКОВНИК: *[Подпись]* ЛЕЦ КВ
НАЧАЛЬНИК 2 ЧАСТИ ОРВК
КАПИТАН: *[Подпись]* БАРАНОВ

Додаток 5

111

**НАЧАЛЬНИКУ ОТДЕЛА ПО УЧЕТУ ПОЛУЧЕНОГО
И ПРОДАНОГО БЕЗ ВЕСИ РЕКРУТОВ И
СРЕДСТВЕНОГО СОСТАВА СОВЕТСКОЙ АРМИИ.**

в/офам

18 июля 52

210368

Станислав.

Гор. Москва

Переселенная в Польшу в порядке обмена гр-ка
КЛАВДИЯ Марии обратилась ко мне с заявлением о вы-
яснении судьбы ее сына КЛАВДИЯ Евстафия Иосифовича,
1919 г.р., уроженца гор. Станислава, призванного в 1940
году в Советскую Армию Станиславским Горвоенкоматом.

Заявительница утверждает, что последнее письмо
от сына она получила в мае 1941 г. из г. Липецка, Воро-
нежской области, почтовый ящик № 10-Д.

Ввиду того, что архивных материалов за довоен-
ные годы не сохранилось, не представляется возможным
подтвердить факт призыва КЛАВДИЯ Е.И. в Армию.

Прошу сообщить, не располагает ли заверенный
Вашим Отделом какими-либо данными о судьбе рязанского
сына.

СТАНИСЛАВСКИЙ ГОРВОЕНКОМ
ПОЛКОВИК -

ОЛЕВЧУК.

НАЧАЛЬНИК ЧАСТИ
МАГОР -

(ОЛЕЖАНОВ).

Олежанов

Отп. в 2 экз.

Экз. № 1 в адрес.
экаф. 3 в дело.
всп. (Л.С. Синцов).
17.6.52 г.р. 463
РТ - 15, Д - 24.
отп. Придурьяков.

ОСОБЛИВОСТІ МУЗЕЙНОГО НАУКОВОГО КОМПЛЕКТУВАННЯ

УДК 069.8(1-4)"2009/2017": 94(100)"1914/1918"

© *Тетяна СТІХАРСЬКА*

МУЗЕЙНИЙ ПРОЕКТ «ПЕРША СВІТОВА. УКРАЇНСЬКИЙ ФАКТОР». ПЕРШІ КРОКИ

Висвітлюються перші спроби науковців Національного музею історії України у Другій світовій війні через виставкові проекти показати найбільші світові катастрофи ХХ століття – Першу та Другу світові війни, у ході підготовки до яких та дослідження фондової колекції музею і зародилась ідея нового музейного проекту «Перша світова. Український фактор». Аналізуються перші кроки реалізації проекту.

Ключові слова: *Перша світова війна, Національний музей історії України у Другій світовій війні, виставкові проекти, фондова колекція музею.*

Гіркий досвід багатовікового бездержавного існування змушує нас, українців, знову і знову повертатися до трагічного минулого, щоб засвоїти повчальні уроки і запам'ятати їх назавжди. Отож усебічно досліджуючи події Другої світової війни, насамперед її український складник, науковці Меморіального комплексу не залишають поза увагою передумов цієї планетарної трагедії людства.

Збройні протистояння, як правило, не тільки не вирішують давніх протиріч, що стали причиною конфлікту, а й, породжуючи нові, змушують людство знову братися за зброю. Масштабне й кровопролитне зіткнення, яке увійшло в історію за назвою «Друга світова війна», спалахнуло з жарин нерозв'язаних соціально-політичних проблем, що тліли на згарищі Першої світової війни. Війни, яка розвела синів України, розділеної по Збручу, по різні сторони фронту. Майже 3,5 млн українців мобілізували в 1914 – 1917 рр. до армії Російської імперії [3, 43]. У складі армії іншої імперії, Австро-Угорської, воювало близько 300 тис. українців [1, 163]. Вони віддавали життя, здоров'я, воюючи «брат проти брата», за інтереси чужих держав, які Україну і українців вважали виключно ресурсом – людським, матеріальним, політичним, який використовували в протистоянні. Як результат – наша земля стала однією з головних арен світового поля бою, а наші співвітчизники – воїнами майже всіх армій, що пройшли її теренами.

Перша світова війна стала для українців справжньою національною трагедією. Єдиним позитивним для України наслідком війни стало те, що вона призвела до падіння чотирьох імперій – Російської, Німецької, Австро-Угорської і Османської та докорінної зміни геополітичної обстановки в світі. На місці зниклих імперій були створені нові держави, зокрема й Українська. Проте за тих складних обставин вона не змогла вистояти та утвердитися, тому більша її частина увійшла до складу Радянського Союзу, а західноукраїнські землі приєдналися до Польщі, Чехословаччини та Румунії.

Уперше науковці музею поєднали розповіді про найбільші трагедії ХХ ст. у вересні 2009 р. на виставці «Світові війни мовою плаката», приуроченій до 95-ї та 70-ї річниць початку Першої і Другої світових воєн. На виставковій площі презентували понад 200 музейних предметів.

Виставка була створена на основі плакатів періоду двох світових воєн з фондів Меморіального комплексу, інших музеїв й архівів та приватних колекцій відомих колекціонерів. Головною метою виставки стала активізація пам'яті суспільства про жахливі світові катастрофи минулого століття, які завдали людству незмірних втрат і бідувань та розуміння того, що трагедію українського народу під час світових воєн поглиблювала його бездержавність, але попри всі труднощі та перешкоди, він зберігся як нація, зробив вагомий внесок у здобуття перемоги й миру.

Результатом плідної співпраці науковців музею з бельгійським колекціонером Мартіном Богартом під час роботи над виставкою стало поповнення фондової колекції Меморіалу плакатами періоду Першої світової війни. 11 репродукцій плакатів художників країн Антанти (Бельгії, Франції, Великої Британії) з особистого архіву колекціонера були передані до Меморіального комплексу [4].

Стало зрозуміло, що до теми Першої світової доведеться повертатися ще не раз, а для цього необхідно було мати статистичні дані щодо наявності матеріалів із теми у фондових колекціях музею.

Таке дослідження, підсумком якого став інформаційно-довідковий показник «Учасники Першої та Другої світових воєн (на матеріалах фондозбірні Меморіального комплексу)», провела старший науковий співробітник Жанна Очеретяна. Ось деякі виведені нею показники.

Близько 80 персоналій, чії матеріали зберігаються у фондах музею, були учасниками двох світових воєн. Серед них: 5 – повних та 11 – кавалерів Георгіївського хреста, 1 – чотириразовий Герой Радянського Союзу, 1 – тричі Герой Радянського Союзу, 8 – двічі Героїв Радянського Союзу, 21 – Герой Радянського Союзу, 1 – Герой Соціалістичної Праці, 6 – Маршалів Радянського Союзу, 30 – воєначальників, 8 – партизанів, 3 – підпільники, 6 – трудівників тилу, 2 – військово-вослужбовці Угорської армії та 1 – Чехословацького армійського корпусу.

Результати цього дослідження використали науковці музею під час роботи над виставковим проектом «Апокаліпсис ХХ століття. Світові війни»,

присвяченим 100-річчю від початку Першої та 75-річчю від початку Другої світових воєн, відкриття якого відбулось у вересні 2014 р.

Проект ставив за мету в черговий раз акцентувати антилюдський, антигуманний характер світових воєн, а також застерегти від розпалювання нової планетарної воєнної катастрофи, початком якої можуть стати бойові дії на Сході України.

На виставці вперше були представлені унікальні артефакти Першої світової війни з фондової колекції музею. Серед них матеріали киянина Леоніда Васильовича Соханьова – фельдшера санітарного поїзда № 3003. Це, зокрема, фото, на якому він із дружиною, та лист до родини, датований 1916 р. [5]. У 1930 р. Л.В. Соханьов був репресований, з ув'язнення повернувся в 1933 р. хворим на сухоти, через рік помер. Уже у роки Другої світової війни його донька Людмила Старостенко, військовий лікар, пройшла фронтовими шляхами по Україні, була учасником бойових дій на території Чехословаччини, Німеччини. Саме вона свого часу й передала з родинного архіву особисті матеріали та матеріали батьків до музею.

Увагу відвідувачів викликали листи родини медиків Гридньових, датовані 1914 – 1915 рр. Цікава історія того, як потрапили ці експонати до фондової колекції музею. У 1987 р. будівельники ремонтували старий будинок на вул. Саксаганського і в його стіні знайшли замуровану пачку листів, поштових карток, які добре збереглися. Олександр Павлович Гридньов – учасник Першої світової війни, як лікар брав участь у боях на Південно-Західному фронті. Його дружина Лідія Василівна в цей час працювала в акушерській клініці Кирилівської лікарні м. Києва, мешкала на вул. Маріїнсько-Благовещенській (нині вул. Саксаганського). У фондозбірні музею зберігається 10 унікальних артефактів, періоду Першої світової війни: це художні трофейні листівки, листи, фотосвітлина [6]. Їх зміст відтворює дух того часу, розкриває ніжні почуття двох закоханих, підкреслює їхню вихованість, інтелігентність, скромність. Значна частина кореспонденції розкриває хід бойових дій на фронті, умови солдатського побуту. У листі однополчанина О.П. Гридньова до його дружини читаємо: «...Ваш барін живий і здоровий... Як бачу я, і за розповідями солдатів, на лівому березі Вісли 10 – 11 жовтня був страшний суд, який господа пережили благополучно. Наразі наші солдати риють окопи. Не знаю, хто буде наступати: австрійці чи ми. У нашій частині спостерігаються ознаки холерних хворих. Учора один помер...» [7].

Так сталося, що доля народжених наприкінці ХІХ ст. була двічі опалена війною. У фондовій колекції Меморіального комплексу зберігаються матеріали періоду Першої та Другої світових воєн 12 осіб.

Дві війни випали на долю Григорія Олександровича Дахненка. Про ті роки нагадує фото з родинного архіву 1916 р. та запис у військовому квитку [8]. Командирові відділення Г.О. Дахненку довелося тричі пройти з боями Україною: уперше в 1915 – 1918 рр.; удруге – в 1941 – 1942 рр., третього разу – у 1943 – 1944 рр. Якщо не ставити дат подій, то можна заблукати в часі, настільки спірально відбувалися

бойовища обох воєн. Навіть найвизначніші місця боїв на українській землі збіглися географічно із зсувом у часі на чверть століття. У листі до рідних з фронту від 12 липня 1944 р. Григорій Дахненко писав: «...Перебуваю зараз неподалік місць і доріг, проторених мною особисто в стару імперіалістичну війну. Якщо звернеш трохи праворуч, то не виключена можливість побувати ще раз у тих місцях і вклонитися могилам товаришів і друзів юних років, загиблих у ту війну. Тоді їх жаль було, а зараз ніби заздрісно – лежать собі, ні тривоги, ні турбот не знаючи, це з одного боку, а з іншого – що проку гнити у землі...» [9].

Фронтowymi дорогами обох воєн пройшов Сидір Артемович Ковпак. Учасник Брусилівського прориву, відзначений високими нагородами. Відважний розвідник Першої світової С.А. Ковпак двічі нагороджений Георгіївськими хрестами. Про мобілізацію до лав російської армії у 1914 р. він зазначає в рукописній автобіографії, що експонувалася на виставці [10]. У 1941 – 1943 рр. – один з організаторів і керівників партизанського руху в Україні, двічі Герой Радянського Союзу.

На фронтах Першої світової не раз відзначався поручик Семен Олександрович Краснопевцев. На виставці було представлено його фото 1916 р. [11]. У послужному списку воїна за 1915 – 1917 рр., який можна було побачити поруч, – записи про нагородження орденами Св. Станіслава III ст., Св. Анни III ст. та солдатським Георгіївським хрестом IV ст. [12]. 19 серпня 1917 р. у бою під Іксюлем С.О. Краснопевцев зазнав отруєння задушливими газами, але залишився в строю. У роки Другої світової воював на Ленінградському, Північно-Кавказькому, Донському, Сталінградському, Південному та 4-му Українському фронтах. Закінчив війну у званні генерал-полковника.

Через дві війни пройшов і Кирило Іванович Осьмак. У Першу світову перебував на Південно-Західному фронті – завідувач хлібопекарні, про що засвідчено в посвідченні особи 1916 р. [13]. Під час Другої – брав участь у національно-визвольних змаганнях в Україні, Президент Української Головної Визвольної Ради. У 1944 р. заарештований і засуджений до позбавлення волі терміном на 25 років. Помер у 1960 р., реабілітований 1994 р.

Кожна війна, навіть найкоротша, завжди супроводжується смертями, каліцтвами, а також полонем. У ХХ ст. це явище набуло небачених масштабів. Лише в період Першої світової війни бранцями стали близько 8 млн солдатів і офіцерів, тобто в полоні опинився кожен дев'ятий від загальної чисельності мобілізованих [2, 629]. Сумний досвід Першої світової щодо ігнорування норм міжнародного права та негуманного ставлення до військовополонених набув небувалого масштабу в усіх подальших війнах. Про тортури і нелюдські страждання військових російської армії в німецькому полоні можна було дізнатися з журналу «Нива» за 1915 р., представленого на виставці «Апокаліпсис ХХ століття. Світові війни» [14].

Для висвітлення подій на фронтах Першої світової війни були використані фото і художні ілюстрації журналів «Огонёк», «Нива» та «Нові ілюстрації».

У фондах музею зберігається зібрання журналів «Нові ілюстрації» 1915 – 1917 рр. видання (46 одиниць) [15]. Саме під час підготовки до виставки ще 11 номерів журналів «Огонёк» та 17 номерів журналу «Нива» 1915 р. видання поповнили фондову колекцію музею [16].

До теми Першої світової війни науковці музею повернулися у травні 2015 р., на жаль, у нових реаліях, коли на Сході України точилися бойові дії. Але тепер уже внуки і правнуки учасників світових війн відстоювали незалежність й територіальну цілісність України на її східних теренах. Це був виставковий проект «Родинна пам'ять про війну: Збережено».

Серед його героїв – родина Михайлових. Світові війни забрали життя чотирьох із п'яти синів цієї сім'ї. Старший Гаврило загинув у 1916 р. під час Брусилівського прориву, Андрій – у 1942 р. У листі із фронту 1 серпня 1943 р. один із братів, Микола, згадував перший день Першої світової війни, на яку припало його дитинство: «...29 років тому я, як угорілий, метався станицею (1 серпня 1914 р.), ліз, куди треба й не треба. Незвичне слово «війна» бриніло в моїх вухах, своєрідно переломлюючись у палкій дитячій уяві. Я із заздрістю дивився на козака, солдата, які направлялися на фронт. Мені не зрозумілі були воплі жінок, які проводжали чоловіків. І стримані, похмурі обличчя дорослих здавалися мені недоречними, такими, що не відповідають обставинам... І ось зараз...» [17]. А нині він уже сам на фронті, усвідомивши жах того, що відбувалося тоді, розуміючи крики розпачу жінок та стримані суворі обличчя чоловіків. Через півтора місяця він загинув. Того ж року поліг на фронті і брат Анатолій.

У 2013 р. під час відрядження науковців музею до Донецька в рамках музейного науково-гуманітарного проекту «Родинна пам'ять про війну» було зібрано комплекс матеріалів родини Кулаг. На фронтах Другої світової воювали троє синів і батько. Пощастило залишитися живим лише Іванові Кулазі – у роки війни оперуповноваженому контррозвідки «СМЕРШ», а в мирний час очолював Донецьке обласне відділення пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», почесний громадянин м. Донецька. Саме він і передав до музею фотосвітлинку 1918 р. свого батька – Івана Мироновича Кулаги, учасника Першої світової війни, загинув 15 серпня 1942 р. на фронтах Другої світової [18]. З часом завдяки кропіткій роботі фахівців науково-дослідного відділу музею з питань військових втрат України та історичної пам'яті було знайдено «похоронку» на І.М. Кулагу, що зберігається у Меморіальному комплексі [19].

Є учасники двох світових війн і серед героїв основної експозиції музею.

Чотирма Георгіївськими хрестами відзначений Василь Іванович Калінін, матеріали якого можна побачити в залі, присвяченому обороні Києва [20]. Хоробрим генералом, чуйною людиною запам'ятали його однополчани. Під час тяжких боїв під Котельвою на Полтавщині у 1943 р. нагороди Великої війни «підняли» бойовий дух бійців і переломили хід битви. Про це розповідав однополчанин В.І. Калініна в листі до його дружини й сина: «...Я попросив Василя Івановича вдягнути Георгіївські хрести. Він почав відмовлятися, мовляв, вони царські. Але

я на поліг... Ми пішли, і як тільки він з'явився в бойових порядках, солдати, не дивлячись на обстріл, піднімалися з місць на повний зріст і вітали його. Коли атаки були відбиті, солдати і офіцери дізналися, що їх генерал – повний Георгіївський кавалер, всі біля нього збиралися і довго його розпитували...» [21].

Ще у 1974 р., у рік відкриття музею, до його колекції потрапили нагороди учасника Першої світової війни Михайла Івановича Сагайдачного, наразі представлені в розділі експозиції, що розповідає про участь наших земляків у боях під Москвою. Три Георгіївських хрести і медаль «За хоробрість» передав до музею вже після смерті батька син Юрій [22]. У роки Другої світової війни вся українська родина Сагайдачних воювала з ворогом. Батько, мати й син Юрій у лавах народного ополчення. Згодом Юрій Сагайдачний за мужність і відвагу, виявлені під час форсування Дніпра, був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Старший син Володимир, танкіст, захищав Ленінград і зник безвісти.

Необхідність якимось чином скоординувати зусилля з дослідження й музеєфікації теми призвели до появи на початку цього року нового музейного проекту «Перша світова війна. Український фактор». Він включає в себе теоретичні дослідження, комплектування фондової колекції, підготовку наукових публікацій, виставок, проведення освітніх заходів і є складовою масштабного плану майбутньої реекспозиції музею.

Наразі проект робить свої перші кроки, одним з яких є і ця публікація. Певним етапом у реалізації проекту стала виставка «З окопів Першої світової», відкрита в січні 2017 р. Вона є наслідком давніх контактів науковців музею з членами Всеукраїнської громадської організації «Союз “Народна пам'ять”» (голова правління – Я.О. Жилкін).

Пошуковці передали на довічне зберігання до Меморіального комплексу реліквії, знайдені під час експедиції «Черемха – 2016» у Закарпатській області, на позиціях Першої світової війни, що проходили на г. Кукул. Усього – 82 предмети: рештки озброєння, військового спорядження, предмети солдатського побуту вояків армій Австро-Угорщини, Німеччини та Росії. Ці реліквії й стали основою виставки.

Одним із джерел надходження до музею артефактів періоду Першої світової війни є плідна співпраця науковців Меморіального комплексу та співробітників Державної фіскальної служби України. За цей час фондову колекцію музею поповнили близько 30 предметів, серед яких – грошові знаки, поштові картки, запальнички, нагороди, бінокль та шабля морська офіцерська в піхвах. До цього у фондах уже зберігалася саксонська піхотна офіцерська шпага зразка 1911 р. учасника двох світових війн – Павла Михайловича Бушуєва. [23].

Улітку 2017 р. відбулася чергова передача працівниками Київської митниці до музею історико-культурних цінностей доби Першої світової – майже 50 монет переважно Російської, Німецької та Австро-Угорської імперій, а також грошові знаки таких країн, як Велика Британія, Греція, США, Куба. Наразі вони проходять атрибуцію.

Робота проекту триває, проводиться дослідження нових музейних надходжень. Улітку цього року під час ремонтних робіт у приватному будинку в м. Фастів Київської області будівельники знайшли останки людини, а поруч із ними – солдатський медальйон періоду Першої світової війни. Цікава знахідка тієї епохи після ретельного дослідження поповнить фондову колекцію музею.

Черговим кроком у реалізації проекту стане підготовка виставки, присвяченої 100-річчю підписання Берестейського миру.

Понад 100 років віддаляють нас від буремних подій Першої світової, тому комплектування фондів з цієї теми завдання не з легких. На сьогодні фондова колекція Національного музею історії України у Другій світовій війні налічує близько 300 музейних предметів періоду Першої світової війни. Переважна більшість – це журнали, газети, плакати, фотосвітлини, грошові знаки, нагороди, рештки озброєння та військового спорядження.

Джерела та література:

1. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 8. – К.: Наук. думка, 2011. – 520 с.*
2. *Мировые войны XX века: в 4 кн. / Ин-т всеобщей истории РАН. – Кн. 1: Первая мировая война. Исторический очерк / Отв. ред. Г.Д. Шкундин. – М.: Наука, 2005. – 686 с.*
3. *Федір Турченко. Україна в Першій світовій війні // Пам'ятки України: історія та культура. – К., 2016. – № 7 (227). – С. 42 – 49.*
4. *Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі Фонди НМІУДСВ). – КН-246887. – П-2097; КН-246888. – П-2098; КН-246745. – П-2029; КН-246757. – П-2041; КН-246760. – П-2044; КН-246761. – П-2045; КН-246765. – П-2049; КН-246768. – П-2052; КН-246773. – П-2057; КН-247786. – П-2165; КН-247797. – П-2176.*
5. *Фонди НМІУДСВ. – НД-29158; КН-258753. – Д-62875.*
6. *Фонди НМІУДСВ. – КН-221252. – Д-37684; КН-221253. – Д-37685; КН-221254. – Д-37686; КН-221255. – Д-37687; КН-221256. – Д-37688; КН-221259. – Д-37691; КН-221245. – Ф-29454; КН-221260. – Філ-1790; КН-221261. – Філ-1791.*
7. *Фонди НМІУДСВ. – КН-221258. – Д-37689.*
8. *Фонди НМІУДСВ. – НД-28805.*
9. *Фонди НМІУДСВ. – КН-256007. – Д-61217.*
10. *Фонди НМІУДСВ. – НД-27467.*
11. *Фонди НМІУДСВ. – КН-215086. – Ф-28764.*
12. *Фонди НМІУДСВ. – КН-215094. – Д-35307.*
13. *Фонди НМІУДСВ. – КН-264075. – Д-66415.*
14. *Фонди НМІУДСВ. – КН-266279. – Г-80298.*
15. *Фонди НМІУДСВ. – КН-257648 – 257691. – Г-79537 – 79580; КН-258325 – 258317. – Г-79596 – 79598.*
16. *Фонди НМІУДСВ. – КН-266258 – 266285. – Г-80277 – 80304.*
17. *Фонди НМІУДСВ. – КН-225914. – Д-39677.*
18. *Фонди НМІУДСВ. – КН-257736. – Ф-33356.*
19. *Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5248/5.*
20. *Фонди НМІУДСВ. – НД-20381.*

21. Фонди НМІУДСВ. – НД-24905.
22. Фонди НМІУДСВ. – КН-58163. – НН-4085; КН-58164. – НН-4086; КН-58165. – НН-4087; КН-58162. – НДМ-2085.
23. Фонди НМІУДСВ. – КН-27141. – ЗТ-689.

© **Татьяна СТРИХАРСКАЯ**

МУЗЕЙНЫЙ ПРОЕКТ «ПЕРВАЯ МИРОВАЯ. УКРАИНСКИЙ ФАКТОР». ПЕРВЫЕ ШАГИ

Освещаются первые попытки научных сотрудников Национального музея истории Украины во Второй мировой войне через выставочные проекты показать самые большие катастрофы XX столетия – Первую и Вторую мировые войны, в процессе подготовки к которым и исследования фондовой коллекции музея и родилась идея нового музейного проекта «Первая мировая. Украинский фактор». Анализируются первые шаги реализации проекта.

Ключевые слова: *Первая мировая война, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, выставочные проекты, фондовая коллекция музея.*

© **Tetiana STRIKHARSKA**

MUSEUM PROJECT «THE FIRST WORLD WAR. THE UKRAINIAN FACTOR». THE FIRST STEPS

The article highlights the first attempts of researchers of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War to show through exhibition projects the world's largest tragedies of the 20th century – the First and the Second World Wars; during the preparations to the exhibitions and the study of the museum's fund collection the idea originated with the presentation of a new museum project «The First World War. The Ukrainian factor». The article analyzes the first steps of the project implementation.

Key words: *the First World War, the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, exhibition projects, fund collection of the museum.*

Виставка «З окопів Першої світової»

Виставка «З окопів Першої світової»

Медальйон невідомого солдата Першої світової

УДК 94(477.8)"194/195"[069.8:94(477)"1939/1945"]

© Світлана ДАЦЕНКО

МАРШРУТАМИ ПЕРЕСЕЛЕНЬ. ЗА МАТЕРІАЛАМИ МУЗЕЙНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ ТЕРЕНАМИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Подано стислий огляд шляхів надходження персональних комплексів учасників та свідків українсько-польського трансферу. Проаналізовано матеріали, які поповнили фондову колекцію Національного музею історії України у Другій світовій війні і стануть джерелом подальшого дослідження та експозиційного висвітлення історії українсько-польських відносин.

Ключові слова: українсько-польські відносини, трансфер, операція «Вісла», обмін населенням, фондова колекція.

Наукове комплектування фондів – один з основних видів музейної діяльності. Сотні наукових відряджень, військово-польових експедицій Україною та всіма колишніми республіками Радянського Союзу суттєво збагатили фондову колекцію Національного музею історії України у Другій світовій війні. На сьогодні – це майже 400 тис. артефактів про події Другої світової війни.

Нові політичні процеси, які розпочалися в Україні на початку 1990-х рр., зокрема проголошення її Незалежності, започаткували пострадянський, сучасний історіографічний період. А в рамках Закону про декомунізацію 2015 р. відбувається кардинальний перегляд радянських концепцій у дослідженні подій та явищ Другої світової війни та формування нових підходів до вивчення історії України воєнного та повоєнного періодів, подолання партійно-ідеологічного догматизму, втілення традицій антропоцентризму, розширення проблематики досліджень, пов'язаних із наслідками війни. Однією із таких проблематичних тем є тема українсько-польських відносин, зокрема – переселенських депортацій. А тому маршрути музейних відряджень пролягли від західного українського прикордоння до східних околиць держави, куди й переселяли примусово українські родини.

Що ж являв собою переселенський трансфер?

У 40 – 50-х рр. ХХ ст. популярним вирішенням проблеми національних меншин в європейській політиці стали так звані «трансфери населення» (обмін). Справжню ланцюгову реакцію викликало масове вигнання німців зі Східної Пруссії, Сілезії й Богемії. Були переселені поляки з України, Білорусії й Литви,

частково вигнані угорці з Румунії і Словаччини. У СРСР переселення народів стали наслідком політичних рішень. Здебільшого вони були примусовими, тому їх називають депортаціями. У 1940-х рр. на підставі сфальсифікованих звинувачень з місць свого історичного існування або постійного мешкання були переселені етнічні німці, турки, народи Чечні, Інгушетії. На території сучасної України відомою масовою акцією депортації стало виселення у травні 1944 р. близько 200 тис. кримських татар у Середню Азію.

Після врегулювання територіальних питань між РНК СРСР та Польським Комітетом Національного Визволення Західна Україна з її понад 7-мільйонним населенням стала складовою частиною УРСР. На території Польщі залишився значний масив етнічних українських земель. З метою досягнення етнічної однорідності населення двох держав їхні уряди почали акції виселення українців з Польщі, а поляків – з України.

Масові переміщення населення з українсько-польського прикордоння мало чотири етапи. Перший та другий відбувалися на підставі підписаної 9 вересня 1944 р. у Любліні «Угоди між урядом УРСР та Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР». Відповідно до неї 482 тис. українців і членів змішаних родин із Краківського, Пряшівського і Люблінського воєводств Польщі організовано переселили в УРСР. Окрім того, понад 20 тис. українців польські війська буквально «перегнали» через прикордонну р. Сян без оформлення будь-яких документів. Попри те, що в Угоді зазначалося, що «евакуація мусить мати добровільний характер», насправді мали місце численні свідчення того, що процес переселення був позбавлений навіть ознак декларованої добровільності.

Перший етап переселення від жовтня 1944 р. до липня 1945 р. більшість польських і частково українських авторів охарактеризували як відносно добровільний.

Другий – від вересня 1945 р. до листопада 1946 р. здійснювався за участі військових підрозділів та інших репресивно-силових структур.

Третій – від квітня до жовтня 1947 р., або військова операція під криптонімом «Вісла» (або Акція «В»). Унаслідок цього трансферу на західні та північні землі Польщі, звідки депортували німців, переселено і фактично розпорошено, прагнучи розірвати сусідські і навіть родинні зв'язки, та з метою асиміляції 150 тис. українців. Виселення відбувалося з великою брутальністю, супроводжувалося вбивствами. Вчинене насильство пояснювалося актом колективної відповідальності українців за дії ОУН-УПА. Однак Микола Литвин зазначав: «... Це етноцид щодо українців з боку польської комуністичної влади. Польськими аргументами було те, що українців переселяють, щоб зменшити вплив УПА і розбудувувати Народну Польщу. Проте чисельність УПА на землях, з яких виселяли тоді українців, була малою, й УПА не становила реальної загрози для польської держави...» [13].

Четвертий, заключний етап, – вирівнювання польсько-радянського кордону в районі м. Устрики Дольні (Дрогобиччина). Остаточні територіальні корективи між СРСР та ПР були підписані 15 лютого 1951 р. і увійшли в історію як «обмін ділянками державних територій», а у Польщі – під криптонімом «Акція Н-Т 1951» за назвами повітів, які підлягали переселенню. Згідно з договором до УРСР відійшли гміни Кристинопіль (згодом перейменований на Червоноград), Белз, Хоробрів та Угнів у Люблінському воєводстві, де були значні поклади кам'яного вугілля і зручне для СРСР залізничне сполучення. До Польщі відійшла західна околиця тодішньої Дрогобицької області – Нижньоустріцький та частини Хирівського та Стрілківського районів. Обмін територіями не передбачав обміну населенням. Це означало, що люди, котрі мешкали на території, що підлягала обміну, мали бути виселені з рідної землі. Громадян Польщі – понад 16,5 тис. осіб виселили в бойківські Beskidy. А понад 32 тис. українців, виселених із Західної Бойківщини, потрапили у віддалені степові села Миколаївської та Одеської областей. А Червоноград, Белз, Сокаль заселяли прибульці з усього СРСР, переважно робітники зі сходу України.

Дехто з істориків виділяє як окремий етап процес демілітаризації державного кордону між СРСР та Республікою Польща, під час якого з населених пунктів, що відійшли до Польщі, вглиб УРСР упродовж 1944 – 1951 рр. переселили 9 215 українців [9, 138]. Отже, жертвами переселенсько-депортаційних акцій 1944 – 1951 рр. стало понад 700 тис. етнічних українців Надсяння, Лемківщини, Холмщини та Підляшшя. І єдиною причиною депортацій було те, що вони були українцями [7].

Щороку кількість ґрунтовних праць і опублікованих документів із проблеми трансферу українського та польського населення збільшується [4, 5, 10, 11, 12, 14, 15].

Науковці Меморіального комплексу широко застосовують різноманітні наукові дослідження в практичній діяльності. Матеріали із зазначеної теми не раз використовувалися під час підготовки виставкових проєктів та науково-популярних видань, зокрема, «Війна. Документ. Пам'ять. Маловідомі сторінки» (2009 р.). Цей виставковий проєкт підготовлений спільно з Державним комітетом архівів України. Архівні матеріали та музейні експозити неупереджено констатували, як тисячі людей перевезли за сотні кілометрів від домівки, поселили в необлаштованих умовах, несприятливому кліматі, часто без фінансової підтримки та роботи за фахом. Упродовж тривалого часу в музеї здійснювався збір матеріалів з означеної теми, що дало можливість представити артефакти в головній експозиції Меморіалу.

Сьогодні фондова колекція музею налічує близько 20 персональних комплексів учасників та свідків українсько-польського трансферу, це понад 100 музейних предметів [6]. Більшість науковці зібрали під час музейних експедицій до Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей. Основним завданням публікації є висвітлення шляхів надходження матеріалів із зазначеної теми до фондової колекції Меморіалу.

Вразливу для багатьох українських родин тему українсько-польського трансферу музейники почали студіювати на початку 1990-х рр. У результаті зустрічей із родинами Миколи Поліщука з м. Андрушівка Житомирської області та Ганни Безденежних з Києва були зібрані документи, що ілюструють організацію та проведення українсько-польського трансферу. Варто зазначити, що процес переселення був чітко організований. Головними уповноваженими українського уряду УРСР у справі евакуації населення були М. Підгорний та М. Ромащенко (від 1 січня 1946 р.), з боку Польщі – консул К. Рогальський (до квітня 1945р.), пізніше Й. Беднаж (1 травня 1945 р. – березень 1947 р.). Їхні резиденції розташовувалися у Любліні та Луцьку. Головні уповноважені мали по два заступники, регіональних уповноважених та представників, експертів і різний технічний персонал.

Микола Поліщук – представник Головного Уповноваженого уряду УРСР у справах евакуації українського населення з території Польщі, референт районної комісії у м. Влодава (Польща). М. Поліщук – учасник радянсько-фінляндської та німецько-радянської війн, кавалер орденів Червоної Зірки (1942 р.), Слави III ст. (1967 р.) та медалі «За відвагу» (1942 р.) У 1942 р. під Смоленськом дістав важке поранення. Після тривалого лікування влітку 1944 р. повернувся в рідну Андрушівку. Від жовтня 1944 р. до червня 1945 р. організовував переселення українців із Польщі. До музею передав посвідчення про відрядження та службові записки щодо забезпечення транспортування «евакуйованих» [17].

Суспільно-політичні процеси в країні потребували активізації процесів комплектування. Упродовж останніх десяти років співробітники музею здійснили низку відряджень до Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей, головною метою яких було наукове комплектування фондів матеріалами учасників та свідків українсько-польського трансферу 1944 – 1951 рр.

У 2008 р. група науковців музею працювала у Львові, де познайомилася з Єлизаветою Савкевич (у дівочтві Гимос) із с. Стужиця (нині Холмський повіт, Люблінське воєводство), яку переселили до України під час першого етапу. Напередодні Другої світової війни родина Гимос проживала у рідному селі. У вересні 1939 р. з початком бойових дій батька Івана Гимоса мобілізували до польського війська. Він загинув у перших боях із нацистами. Життя в окупованому селі було складним, тому у 1940 р. Єлизавета з матір'ю Надією Йосипівною переїхали до м. Холм. Дівчина закінчила курси бухгалтерів. У жовтні 1942 р. 16-річна юнка потрапила під облогу на місцевому залізничному вокзалі й була вивезена спочатку до табору примусового утримання цивільних осіб у Любліні, а кілька тижнів по тому – до концтабору Майданек (Польща). Наприкінці 1942 р. її перевели до концтабору Аушвіц-Біркенау, де вона працювала в робочій команді будівельно-шляхової фірми «Шольц і Проске». Навесні 1943 р. Єлизавета важко захворіла на тиф. Після тривалого лікування отримала відпустку за станом здоров'я й повернулася додому. У вересні 1944 р. її разом із матір'ю переселили на Львівщину. До музею Єлизавета Іванівна передала документ, що підтверджує народження в Польщі, та серветку, яку вишивала ще на батьківщині [19].

Переселенню передувала тривала підготовча робота, під час якої уточнювали склад родини, робили опис майна, худоби, продовольчих запасів, які сім'я могла взяти із собою, чи те, яке мали компенсувати на новому місці. Усю інформацію заносили до евакуаційних листів чи посвідок про переселення. У результаті зустрічі з Петром Русиняком із м. Бережани Тернопільської області до фондозбірні музею був переданий зразок евакуаційного листа, виданий родині у квітні 1945 р. [24]. Подружжя Йосип та Антоніна Русиняки проживали в с. Верхомля Велика (нині Новосондецький повіт, Малопольське воєводство), мали шестеро дітей. Петро був наймолодшим, у 1945 р. йому виповнилося 11 років. Після приходу радянської влади до Червоної армії мобілізували двох старших братів – Еміля та Михайла. Оскільки родина була заможною, то щоб уникнути від вивезення до Сибіру, батько відмовився від своєї власності. Чіпка дитяча пам'ять зафіксувала жахливі епізоди депортації: «...Коли уповноважений з переселення вивчив наше господарство, то сказав, що ми є куркулі, і якщо в пересильному листі запишемо всю вартість, то нас одразу вивезуть до Сибіру. Тому батько записав лише десятку частину, і уповноважений направив нас до Ворошиловградської (нині Луганської) області, але не було вказано, куди саме. Дозволили нам взяти з собою дві корови та коня. Погрузили нас у товарний вагон у Новому Сончі, і їхали ми майже місяць. Пригадую, що вгрузили нас на станції Сімейкіне, як циганів, під відкритим небом ... Не можна словами описати наше душевне потрясіння, розпач, коли роздивилися все навкруги. Ми чекали три дні, самі не знаючи чого. На третій день нас привезли на колгоспне подвір'я с. Талове (нині Станично-Луганський район Луганської області), хати не дали. Нас забрала до себе одинока жінка. Жили ми в неї недовго, бо десь на Різдво згоріла її хата. І ми знову опинилися на вулиці. Яким чином і хто нас розселив, я не пам'ятаю, але я жив із батьками в землянці, де не було навіть світла. Брати спали разом із худобою в невеличкій кімнатці чийогось будинку, а сестер забрали до себе інші люди і поселили їх у кімнаті коридорного типу. Усі працювали в колгоспі, коня в нас забрали. Місцеві нас не прийняли, ставилися з підозрою, називали «поляками». Нам не підходив клімат, бо було дуже гаряче і сухо влітку, тому всі переселені, особливо діти, часто хворіли. А головне – не було лісів. Міняти місце проживання або виїхати в іншу область переселенцям було заборонено. Тоді ми всі вирішили виїхати нелегально. Що могли, взяли на плечі і вночі виїхали поїздом зі станції Сімейкіне. Жінки і діти їхали у вагонах, а чоловіки – на дахах вагонів. У Ворошиловграді нас висадили з потяга, чоловіків забрали до міліції. Ми з мамою три дні голодні сиділи на станції. А через три дні жінки пішли до відділку і заявили: «Ми і наші діти голодні, або годуйте нас, або відпустіть наших чоловіків, і ми поїдемо звідси». І ми всі посідали на підлогу в коридорі. Таким чином жінки відвоювали чоловіків, і їх відпустили. Брат Михайло казав, що потрібно їхати в Бережани, бо тут багато наших земляків. Ми сіли в поїзд і поїхали на захід...» [2].

У 1946 р. родина Русиняків приїхала до м. Бережани Тернопільської області, де спочатку їм дали недобудовану хату. Йосип Семенович зі старшими синами

влаштувався на роботу будівельником колгоспу «Червоні Бережани», де вже працювала й Антоніна Атанасіївна та донька Стефанія. У 1947 р. сім'ї виділили дві невеличкі кімнати, а за два роки половину приватного будинку на вул. Львівській (на увесь будинок не вистачало коштів, зазначених у пересильних документах). Тут Петро Йосипович закінчив Бережанську середню школу, вступив до Бережанського медичного училища, по закінченні якого працював у місцевій лікарні. Усе життя він прожив у будинку на вул. Львівській. Його сестра Стефанія відома в Західній Україні художниця. В її творах відображена ціла епоха життя лемків на рідній землі в 1930 – 1940-х рр. Окрім того, Стефанія Русиняк займалася іконописанням та вишивкою. До фондової колекції музею надійшли предмети побуту, які були свідками трагедії переселеної родини [22].

Якщо попередні два етапи українсько-польського трансферу науковці вважають відносно добровільними, то третій етап, операція «Вісла», полягав у примусовій, із використанням військ (СРСР, ПНР та ЧСР), депортації українців з їхніх етнічних територій. Формальним приводом до початку операції «Вісла» стала загибель 28 березня 1947 р. у районі с. Яблоньки (нині Ліський повіт, Підкарпатське воєводство) у бою з вояками УПА заступника міністра оборони Польської республіки генерала К. Сверчевського. Одним із відділів, які брали участь у цьому бою, командував Степан Стебельський («Хрін»). Майор УПА Степан Стебельський – командир сотні «Ударник-5», з 15 серпня 1947 р. – начальник Тактичного відтинку-24 «Маківка» Військової округи-4 «Говерла» групи УПА-Захід. Один із засновників інженерних підрозділів УПА. В УПА з червня 1944 р. Командував підрозділами в 100 боях. Наприкінці жовтня 1944 р. під час бою під Лещавою-Горішньою Перемишльського повіту Підкарпатського воєводства зазнав поранення в обидві руки – одна назавжди залишилася нерухомою. Лицар Срібного Хреста Бойової Заслуги 1-го класу та Золотого Хреста Заслуги 1-го класу.

У 2015 р. музейники перебували у відрядженні у Львівській області, де познайомилися з учасником національно-визвольного руху, дослідником історії Самбірщини Миколою Петрущак. Як результат – фондова колекція поповнилася оригінальними чоботами Степана Стебельського [21].

Операція «Вісла» розпочалася 28 квітня 1947 р. й супроводжувалася масовим насильством над українським населенням. Найбільш «підозрілих» українців, насамперед патріотично налаштованих селян, представників інтелігенції, симпатиків УПА, влада ізолювала в таборі Явожно (філіал колишнього нацистського концентраційного табору Аушвіц). Формально акція «Вісла» тривала до липня 1947 р., але переселення окремих господарств затяглося до жовтня 1947 р.

У 1947 р. під час операції «Вісла» були переселені родини Патриляків із Тернопільщини та Баків з Івано-Франківщини.

Українська сім'я Паріляків проживала в с. Нагоряни (нині Буківський повіт, Підкарпатське воєводство). До Першої світової війни це була заможна селянська родина. Глава родини Михайло Патриляк – організатор сільського кооперативу. З початком бойових дій на території краю уряд Австро-Угорщини змусив

господаря продати все поголів'я тварин для військових потреб, що підірвало статки родини. У міжвоєнний період стан справ удалося дещо покращити. На допомогу прийшли двоє синів – Володимир та Іван. З початком Другої світової війни сім'я опинилася в зоні німецької окупації. Під час вигнання нацистів із села в 1944 р. згоріла батьківська хата родини Патриляків. Отож до весни 1945 р. вони змушені були жити в таборі для біженців, а потім почали відбудовувати своє господарство. Проте вже через рік, у квітні 1946 р., родина потрапила під переселення. Івана Патриляка з дружиною Марією, синами Казимиром та Здіславом переселили до с. Гаї-Розтоцькі (нині Зборівський район Тернопільської області). Молодшу сестру Марії – Катерину Мушинську, разом із чоловіком та сином Тадеушем, а також брата Івана – Володимира Патриляка, у рамках операції «Вісла» у квітні 1947 р. переселено до м. Колобжег (Польща). До 1954 р. Іван Патриляк вів одноосібне господарство. Потім був загнаний до колгоспу, працював фірманом (візником). На пенсію вийшов у 54 роки, оскільки під час переїзду з Польщі назвав фіктивну дату народження (1897 р.). Співчував антирадянському руху Опору на Тернопільщині. Інколи допомагав харчами та одягом, згадував, що то були молоді хлопці, які зазнавали страждань, хворіли на туберкульоз, терпіли масові побої та знущання. До 1980-х рр. не полишав думки, що їм дозволять повернутися «додому» [1]. Онук Івана Михайловича Патриляка передав до музею фото великої родини Патриляків-Мушинських та документи на володіння українською родиною землею [23].

Серед матеріалів, знайдених під час відрядження до м. Івано-Франківськ, дерев'яне колесо до візка та підкова-оберіг Василя Бака, родина якого напередодні війни проживала у с. Вільні Грузки (нині Перемишльський повіт, Підкарпатське воєводство). До початку Другої світової війни це була заможна селянська сім'я. У 1939 р. нацистська окупація села тривала лише два тижні, після чого воно опинилося у зоні, яку контролювала радянська влада. У родини Баків відібрали майже всю землю. Батько, Володимир Бак, від початку німецько-радянської війни був мобілізований до Червоної армії. У складі Південно-Західного фронту брав участь в оборонних боях в Україні, обороні Києва. Під Києвом Володимир Степанович потрапив у оточення, деякий час перебував у таборі для військовополонених у Вінницькій області. Його разом з іншими відпустили восени 1941 р. Додому повернувся у грудні того самого року. У березні 1945 р. повторно мобілізований. У складі 1-го Українського фронту брав участь у вигнанні нацистів з території Польщі, Чехословаччини. Загинув 20 квітня 1945 р. Після його загибелі мати, Ганна Михайлівна, залишилася з трьома малими дітьми на руках. До жовтня 1944 р. родина Баків була під наглядом нацистських окупаційних військ, а з наближенням Червоної армії – й «червоної партизанки». Це було пов'язано з тим, що дядько Василя – Теофіль Бак-Бойчук («Батько»), був обласним провідником ОУН (м) на Лемківщині, керівником похідної групи, яка діяла в Харківській, Полтавській, Сумській областях. Сім'я Баків відчула на собі кілька етапів депортацій: у 1945 р. сестру Володимира, Стефанію, переселили в Івано-

Франківськ, а іншу сестру Терезію – у с. Бережани Львівської області. Ганна Михайлівна з трьома дітьми залишилася в Польщі. Життя в цей період було складним. Село Вільні Грузки постійно потерпало від нападів вояків Армії Крайової. До 1945 р. у селі залишилося 14 дворів із 400, решта були спалені. Їхню оселю пограбували та спалили у липні 1946 р. 27 квітня 1947 р. залишки великої родини Баків разом із рештою українських родин виселили до м. Лідзбарк (нині м. Лідзбарк-Вармінський, Вармінсько-Мазурське воєводство), поселили в бараці. Як згадував Василь Володимирович, польське населення ставилося до них дуже вороже, не раз на їхню адресу звучали погрози. Тому мати вирішила переїхати в УРСР, ближче до сестер чоловіка. Вона звернулася до радянського консульства у Варшаві й прийняла радянське громадянство. Спочатку жили на Львівщині, пізніше переїхали до Івано-Франківська. Разом із родиною, яка поневірялася по переселенських дорогах, скрипіло колесо, виготовлене господарем, та підкова-оберіг, що й донині зберігалася у хаті переселенців [20].

У післявоєнний період депортаційна політика СРСР була спрямована не лише на етнічних українців Лемківщини, Надсяння, Підляшшя та Холмщини, а й застосовувалася проти населення західного регіону УРСР. Так, у процесі утвердження на західноукраїнських землях радянських політичних і соціально економічних відносин важливу роль відігравав державний механізм регулювання людських трудових ресурсів. Централізована економічна політика дозволяла маніпулювати та перерозподіляти не тільки матеріальні, а й людські ресурси з регіону в регіон, з області в область, з галузі в галузь. Західноукраїнські області вважалися важливим джерелом забезпечення робочою силою: вища, порівняно з іншими регіонами, густина сільського населення, значний відсоток індивідуальних господарств, слаборозвинена промисловість. Потужна мобілізація робочої сили із західного регіону УРСР мала на меті політичні мотиви: розпорошити місцеве населення, відвернути його частину, особливо молодь, від національно-патріотичних устремлінь, позбавити ряди УПА поповнення. Тому одразу після вигнання нацистів у всіх західних регіонах розгорнулася пропагандистська та організаційна робота з мобілізації трудових та матеріальних ресурсів на відбудову Донбасу. По областях за кожним районом у порядку шефської допомоги були закріплені конкретні шахти. З 1949 р. впроваджується практика дозаселення східних та південних регіонів УРСР, а саме Дніпропетровської, Запорізької, Миколаївської, Херсонської та Одеської областей. Цей процес був викликаний низкою факторів: демографічні втрати населення регіону в міжвоєнний період та воєнне лихоліття автоматично визначили його статус як трудонедостатнього; багатотисячні втрати населення від голоду 1946 – 1947 рр., неефективність державної політики в галузі сільського господарства. Крім того, було зірвано державницьку політику масового переселення у східні і південні області українців із території Польщі в 1945 – 1946 рр. Станом на початок 1947 р. із східних і південних областей УРСР самовільно виїхали в західний регіон 78 % від переселених у ці області. Постановою ЦК КП(б)У та РМ УРСР від 12 вересня 1949 р.

«Про переселення колгоспників і одноосібних селян в колгоспи і радгоспи південних областей Української РСР» було визначено план-розрядку для кожного району про кількість обов'язкового переселення. У наступні роки маховик «добровільно-примусових» переселенців із західних у південні області УРСР набирал дедалі більших обертів і на кінець 1953 р. становив 370 тис. осіб [16, 61].

Від самого початку переселенців у південні області відправляли не тільки сім'ями, а й цілими колгоспами, які створювалися в західних областях. Під час відрядження до Львівської області були знайдені рушник, вишитий характерними для західних регіонів України орнаментом, та глечик 1930 – 1940-х рр., що належали родинам переселенців із с. Косичі (нині Золочівського району). У квітні 1951 р. із цього села був переселений у Херсонську область увесь колгосп, у складі якого перебувало 72 родини. Оскільки більшість сімей не бажали добровільно переїжджати, з інших сіл були направлені спеціальні бригади, які розібрали будівлі колгоспників і залізничним транспортом відправили на новопризначене місце проживання. Уже до кінця цього ж року понад 50 сімей повернулися на попереднє місце проживання [18].

Часто-густо переселенські акції ставали формою колективного покарання населення західного регіону, засобом примирення з радянським режимом. Подібні акції зумовили суттєве зменшення кількості сільського населення. В атмосфері страху і терору селяни стали активніше записуватися в колгоспи, аби убезпечити себе від можливих репресій. Депортації пришвидшили колективізацію західноукраїнського села та знекровили соціальну базу українського націоналістичного підпілля. На підтвердження тези – фото, документи та особисті речі Василя Синишина, зібрані під час музейної експедиції до Тернопільської області [25].

Село Русилів Бучацького району, що налічувало 500 – 600 жителів, мало міцні національні традиції. Селяни були вояками Української Галицької Армії, чимало їх загинуло в боях із поляками у 1918 – 1919 рр., коли у 1942 р. була створена УПА, близько двох десятків юнаків та дівчат із Русилова приєдналися до повстанців. Під час нацистської окупації в селі діяли осередки Організації українських націоналістів та молодіжної організації «Пласт». Після повернення радянської влади в 1944 р., користуючись лояльністю та підтримкою у місцевого населення, село стало опорною базою для бійців УПА. На території Русилова точилося кілька боїв між повстанцями та внутрішніми військами. Найзапекліший 28 квітня 1948 р. У цьому бою один повстанець загинув, а двох поранених, Михайла [прізвище невідоме] з Доброполя Тернопільської області та районного провідника служби безпеки ОУН Івана Кривенького (псевдо «Захар») таємно доправили в Русилів, де їм надали медичну допомогу. За пораненими доглядала медсестра місцевого медпункту Валентина Шевська. Хтось доніс на жінку, і її засудили до 25 років таборів.

Колективізація в селі відбувалася зі значними труднощами. Колгосп імені Маршала Жукова, організований у 1946 р., проіснував три роки. У 1949 р. селяни,

підтримані повстанцями, активно з нього виходили. Під час одного із зібрань відбулася сутичка, в якій загинув голова колгоспу Леонід Литвишок та голова сільської ради Дмитро Пилипів. Місцевий краєзнавець Василь Синишин, який пережив ці події, згадував: «На Покрову, 14 жовтня 1949 р., до Русилова прибуло все районне начальство, очільники МДБ, органів суду та прокуратури, їх супроводжував гарнізон солдатів. На зборах перед селянами голова райвиконкому Дмитро Кочубей повідомив, що Русилівська сільська рада ліквідована, колгосп також ліквідований, а всі жителі села будуть виселені...». Акція з депортації розпочалася 20 жовтня. На кожну родину виділяли 1 – 2 підводи, дозволяли брати лише продукти харчування, одяг та посуд, а їхні будинки руйнували. «... Люди не стримували сліз, коли горіла дерев'яна церква XVII ст., руйнували кам'яні хрести на могилах, від ударів падали стіни школи, яку збудували у 1930 р.», – згадував Василь Синишин. За місяць п'ять родин, які не вступили в колгосп, вивезли в Західний Сибір і Казахстан, а 167 сімей депортували в чотири райони Дніпропетровської області. Людей поселяли здебільшого в будинки, власники яких загинули під час голоду 1946 – 1947 рр. Переселенців зараховували до місцевих колгоспів. Повертатися на рідні місця русилівчани почали в 1953 р. За два роки до Русилова повернулося 100 сімей корінних мешканців. Колективні звернення до Москви про офіційне відновлення села результату не давали. Русилівську сільську раду поновлено лише в 1995 р. А рішенням сесії Тернопільської обласної ради від 11 лютого 2010 р. с. Русилів і всіх його жителів реабілітували [3].

Отже, наукові експедиції музейників теренами Західної України є суттєвим складником поповнення фондової колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні з теми українсько-польських переселень. Місцями пошуку стали як обласні, так і районні центри західноукраїнських земель, що сприяє збагаченню та розширенню фондової колекції за рахунок представлення регіональних особливостей і репрезентує участь у трансфері різних етнічних груп українців, зокрема жителів Надсяння, лемків. У ході відряджень проводилася аудіофіксація спогадів учасників та свідків тих подій, що дає можливість поглибити напрацювання музейників у напрямі усної історії. Варто зазначити, що комплектування джерельної бази із зазначеної теми потребує подальшої розробки. У фондозбірні обмаль матеріалів та персональних комплексів, що ілюструють переселення бойків, внутрішньоукраїнську депортаційну політику. А це означає, що попереду нові маршрути, нові зустрічі, нові враження і, звичайно ж, нові експонати, які дадуть змогу всебічно представити в експозиції тему насильницьких трансферів.

Джерела та література:

1. Генеральний каталог. – Патриляк І.М. // Фонди НМІУДСВ.
2. Генеральний каталог. – Русиняк П.Й. // Фонди НМІУДСВ.
3. Генеральний каталог. – Синишин В.М. // Фонди НМІУДСВ.
4. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах. Т. 2. 1946 – 1947 рр. / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України / відповідальний редактор Сливка Ю. – Львів, 1998. – 540 с.
5. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади у трьох томах. Т. 3. Спогади / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України / відповідальний редактор Сливка Ю. – Львів, 1998. – 418 с.
6. Інвентарні книги груп зберігання «Документи», «Фото», «Речі», «Науково-допоміжний фонд» Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. (далі – Фонди НМІУДСВ).
7. Інформаційний матеріал до 70-річчя з часу проведення польською владою акції «Вісла» [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.tetory.gov.ua>.
8. Кляшторна Н. Акція – 51. Книга пам'яті. – Брошнів-Осада, 2009. – 448 с.
9. Кляшторна Н.О. Акція-51. Останні свідки / Передмова О. Юристовського. Післямова Д. Петречко. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – 232 с.
10. Макар Ю. Горний М. Макар В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915 – 1947). Дослідження. Спогади. Документи. У трьох томах. Т. 3. Дослідження. – Чернівці: Букрек, 2015. – 960 с.
11. Макар Ю. Горний М. Макар В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915 – 1947). Дослідження. Спогади. Документи. У трьох томах. Т. 3. Дослідження. – Чернівці: Букрек, 2014. – 900 с.
12. Макар Ю. Горний М. Макар В. Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915 – 1947). Дослідження. Спогади. Документи. Т. 1. Дослідження. – Чернівці: Букрек, 2011. – 880 с.
13. Політковська. Ю. Суд пам'яті: матеріальна складова [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zaxid.net>.
14. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль: книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1997. – 440 с.
15. Сорока Ю. Політичні й економічні чинники міграційних процесів у західних областях УРСР в 1944 – 1950-х роках. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2007. – Вип. 91-93. – С. 60 – 63 [електронний ресурс].
16. Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Вип. 2: Депортації 1944 – 1951. – Львів, 2007. – 294 с.
17. Фонди НМІУДСВ. – КН-216569. – Д-35930; КН-21657. – Д-35931; КН-216568. – Д-35929; КН-216573. – Д-35934.
18. Фонди НМІУДСВ. – КН-233785. – РР-2180; КН-233786. – РТ-3414.
19. Фонди НМІУДСВ. – КН-239244. – Д-43379; КН-239246. – РТ-3467.
20. Фонди НМІУДСВ. – КН-264351. – РД-263; НД-29610.
21. Фонди НМІУДСВ. – КН-266029/1,2. – РШ-1340/1,2.
22. Фонди НМІУДСВ. – КН-268294. – РТ-3941; КН-268295. – РМ-2337.
23. Фонди НМІУДСВ. – НД-29838; ТФ-5684.
24. Фонди НМІУДСВ. – НД-30090.
25. Фонди НМІУДСВ. – НД-30307; КН-269478. – РТ-4057; НД-30305.

© **Светлана ДАЦЕНКО**

МАРШРУТАМИ ПЕРЕСЕЛЕНИЙ. ПО МАТЕРИАЛАМ МУЗЕЙНЫХ ЭКСПЕДИЦИЙ ТЕРРИТОРИЕЙ ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ

Подано краткий обзор путей поступления персональных комплексов участников и свидетелей украинско-польского трансфера. Проанализированы материалы, которые пополнили фондовую коллекцию Национального музея истории Украины во Второй мировой войне и станут источником дальнейшего исследования, а также экспозиционного освещения истории украинско-польских отношений.

Ключевые слова: украинско-польские отношения, трансфер, операция «Висла», обмен населением, фондовая коллекция.

© **Svitlana DATSENKO**

ROUTES OF RESETTLEMENTS. ON MATERIALS OF THE MUSEUM EXPEDITIONS IN WESTERN UKRAINE

The article presents a brief review of the ways of replenishment of personal belongings of participants and witnesses of the Ukrainian-Polish resettlements. It is analyzed the materials which have replenished the fund collection of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War and become a source of further research and exposition of the history of Ukrainian-Polish relations.

Key words: Ukrainian-Polish relations, resettlement, operation «Wisla», population exchange, fund collection.

ІЗ ПРАКТИКИ МУЗЕЙНОЇ РЕСТАВРАЦІЇ

УДК 069.444:94(477)"1939/1945"

© *Ірина РУДЕНКО*

КЛЕЙ У РЕСТАВРАЦІЇ. ЗА І ПРОТИ

Розглядаються основні принципи реставрації документів у реставраційному відділі Національного музею історії України у Другій світовій війні. Висвітлюються складні приклади реставрації документів співробітниками музею.

Ключові слова: документ, реставрація, клей, Національний музей історії України у Другій світовій війні.

Кінцева мета будь-якого реставраційного процесу полягає в тому, щоб реставрований предмет зберігався якнайдовше.

Вибір матеріалу – один із важливих етапів реставраційного процесу, оскільки часто внаслідок застосування непридатних матеріалів чи порушення технології їх використання пам'ятки культури або назавжди зникають, або перебувають в аварійному стані.

Правильно вибрати матеріал доволі складно навіть для досвідченого реставратора через низку причин. Насамперед тому, що практично не буває абсолютно ідентичних реставраційних ситуацій, тому в кожному випадку доводиться корегувати раніше апробовані методики. Слід зважати й на те, що асортимент матеріалів, який можна розглядати як реставраційний, – невеликий, а вимоги, що висуваються до них, доволі високі, часто неоднозначні. Щоб правильно вибрати матеріал та спосіб його застосування, реставратор не лише повинен «пропустити» через свої руки широкий спектр матеріалів, а й мати вичерпну інформацію щодо їх властивостей.

До всіх без винятку предметів, незалежно від їх виду, висуваються чотири основоположні вимоги:

1. Довговічність, тобто всі матеріали, призначені для використання, мають зберігати стабільні властивості впродовж принаймні 50 років після реставрації.

Це значить, що в процесі природного старіння, якого зазнають усі без винятку предмети матеріального світу, не повинен порушуватися зв'язок між авторським та реставраційними матеріалами й не мають змінюватися властивості реставраційного матеріалу. Він не повинен втрачати колір, ставати твердим чи крихким.

2. Матеріали не мають змінювати фактуру й тональності оригіналу.

3. Матеріал повинен мати зворотний процес, точніше – він не має зашкодити повторній реставрації.

4. Міцність реставраційного матеріалу не повинна перевищувати міцності оригіналу.

Важливим питанням щодо реставрації документів є правильний підбір клею.

Реставраційний процес передбачає широке використання клею, який повинен мати такі властивості:

- бути достатньо еластичним після висихання й забезпечувати надійне склеювання;

- утворювати на тривалий час неблiskучу плівку, яка не спричиняє руйнівного впливу на матеріали, призначені для реставрування;

- мати зворотний процес, тобто набухати під час зволоження, унаслідок чого (у разі потреби) можна легко розклеїти реставрований документ.

Під час реставрації варто використовувати клеї, які здавна застосовували в процесі виробництва паперу, оскільки вони перевірені часом.

Особливо ці вимоги стосуються старовинних рукописів та документів.

Щоб одержати реставраційний клей, який максимально відповідає потрібним вимогам, у науково-реставраційному відділі музею використовують клейові композиції.

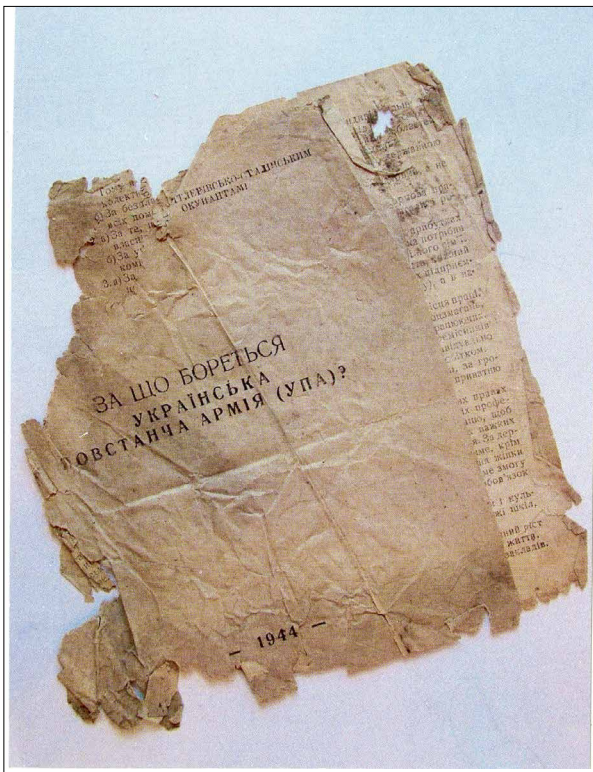
У процесі виконання окремих реставраційних операцій один і той самий клей може бути використаний у різних концентраціях.

Щоб клей був грибостійким, до нього додають антисептик (проти грибного препарату).

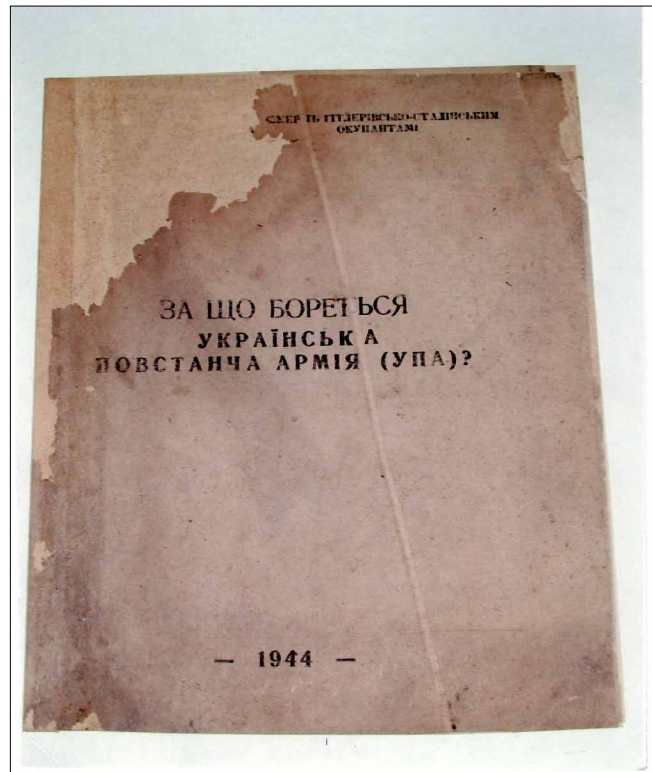
У реставраційній практиці поширені такі види клеїв:

Борошняний клей. Клейстер із пшеничного борошна вважають одним із найкращих клеїв для паперу. Відомі найрізноманітніші рецепти виготовлення борошняного клею: з борошна та води без усяких домішок; з добавками інших компонентів (гліцерин, желатин, метилцелюлоза), які змінюють властивості клею і під час реставрації, і після висихання. Можливий варіант поєднання борошняного клею з іншими.

Для підвищення грибостійкості в клей обов'язково додають антисептик. Необхідною умовою для клею є його зберігання в холодильнику.

До реставрації

Після реставрації
(підклейка борошняним клеєм)

Утім, варто наголосити й на низці недоліків, характерних для борошняного клею: надання надмірної твердості документу (особливо під час реставрації на тонких видах паперу); посилене вуалювання тексту при нашаруванні прозорого паперу на документ; пожовтіння клею у процесі старіння. Для реставрації методом нашарування на документ тонких видів паперу (на зразок конденсаторної) в реставраційному відділі музею використовують борошняний клей, до складу якого входить метилцелюлоза, що надає значної еластичності реставрованому документу; клей має кращу зворотність і більшу прозорість порівняно з традиційними клеями на основі борошна.

Покращення цих властивостей пов'язане із збільшенням у складі клею метилцелюлози.

Крохмальний клей. Використовують для реставрації ветхих документів (збільшує механічну міцність паперу).

Клеї на основі звичайних водорозчинних ефірів целюлози. Вони не мають ні запаху, ні смаку; їм властива хімічна інертність, світлостійкість, повільна горючість. Водорозчинні ефіри целюлози розчиняються лише в холодній воді, під час нагрівання вони коагулюють. Теплова коагуляція має зворотний ефект, тому в процесі нагрівання знову спостерігається розчинення.

Розчини ефірів целюлози біологічно стійкі й слабо бувають враженими пліснявими грибами.

У своїй роботі реставратори використовують клей із метилцелюлози з різноманітною метою, зокрема:

- для реставрації музейних документів;
- для закріплення тексту документа;
- для проклеювання корінців книжкових блоків.

Клей тваринного походження. Із клеїв, виготовлених на основі продукції тваринного походження, у реставрації використовують желатин, мездровий і пергаментний клеї (глютинові клеї).

До реставрації

Після реставрації
(з використанням клею тваринного походження)

Глютинові виготовляють із колагену, який одержують зі шкіри, кісток рако-тиці, луски, кісток і плавальних міхурів риб.

Желатин, мездровий і пергаментний клеї – водорозчинні продукти.

Желатин одержують у процесі тривалого нагрівання у воді колагену, під час варіння якого (крім обрізків шкіри) можна використовувати хрящі, сухожилля та жили. Желатин утворюється також під час обробки колагену кислотою чи лугом. Мездровий клей одержують у процесі виварювання обеззольних обрізків шкіри чи мездри. Пергаментний клей виготовляють із обрізків пергаменту.

Синтетичні клеї:

- Полівінілацетатну дисперсію (ПВА) використовують для брошурувальних робіт (для виготовлення нових палітурок), а також для склеювання картону, для виготовлення папок, коробок та футлярів.

Клей ПВА має високі клеїльні властивості, однак із часом плівки з нього стають ламкими. Частково можна усунути цей недолік, якщо з'єднати ПВА з борошняним клеєм у співвідношенні 1:1.

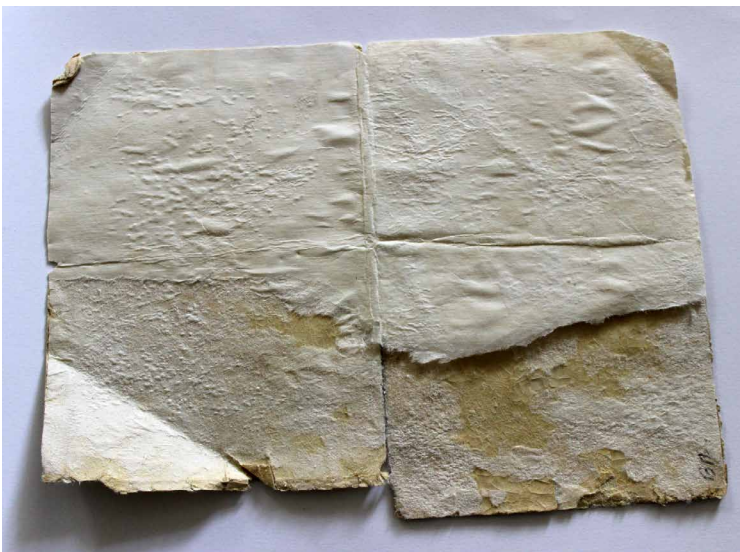
- Клей із полівінілового спирту (ПВС) використовують у реставрації як в'язучий матеріал у водному розчині та у вигляді волокон. Властивості ПВС значною мірою залежать від ступеня полімеризації (СП) цього продукту. Для реставрації документів на паперовій основі використовують ПВС із СП 60-90. ПВС хімічно інертний, довготривалий, біологічно стійкий.

Водні розчини клею 3 – 10% концентрації використовують у реставраційному відділі музею для зміцнення ветхих паперів, а також закріплення текстів, написаних олівцем. Потрібно зазначити, що застосування ПВС під час реставрації призводить до зменшення еластичних властивостей реставрованих матеріалів, а також спричиняє скручування аркуша документа.

Досить часто в практиці музейних реставраторів трапляються документи, які вже «реставрували», однак виконували роботу не фахово, з використанням клею і клейових матеріалів, які згубно впливають на папір книжок та документів.

Є такі клеї, застосування яких із реставраційною метою категорично забороняється.

Силікатний клей особливо небезпечний для книжок та документів. Нанесена на папір плівка силікатного клею швидко стає твердою, кришиться, папір на місці склеювання втрачає колір, послаблюється його міцність, текст стає менш інтенсивним, поступово згасає, а в разі зволоження документа – назавжди зникає. Реставрація документа з використанням цього клею практично неможлива без утрати тексту.

До реставрації зворотний бік
(пошкодження паперу силікатним клеєм)

Після реставрації

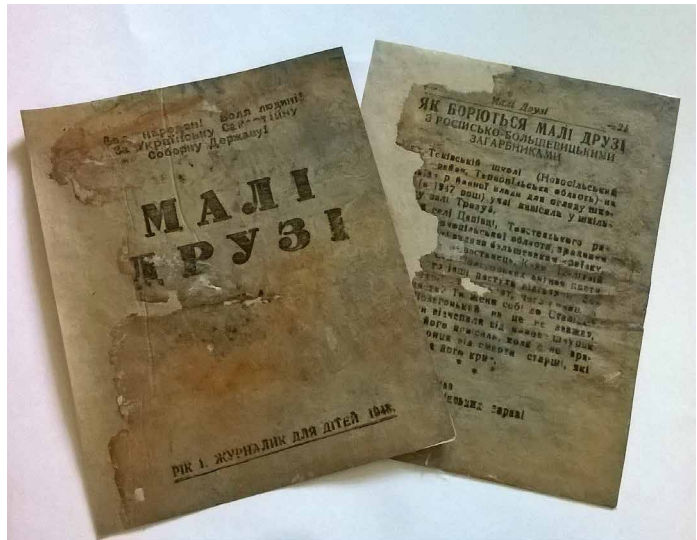
Липка стрічка різних марок. Папір, який клеїли липкою стрічкою, з часом стає твердим, прожирюється, частинки пилу притягуються до місця склеювання, унаслідок чого аркуш документа має брудно-сірий колір. Видалити липку стрічку можна лише за допомогою органічного розчинника. У відділ реставрації музею часто надходять документи, заклеєні липкою стрічкою, а видаляють її такими розчинами, як медичний ефір і ацетон у співвідношенні 1:1, а також ефір і спирт у такому самому співвідношенні. При цьому потрібно зважати на склад паперу щодо його проклеювання, а також на те, який це текст – рукописний чи друкований.

До складу чорнила зазвичай входить барвник, що має здатність розчинятися у спирті й залишати на папері ореол чи затікання під час обробки сполукою ефіру та спирту. У друкарську фарбу додають натуральну оліфу, яка забезпечує міцний зв'язок тексту з папером і має високу стійкість під час хімічної обробки. Збереження тексту також значною мірою залежить і від якості барвника у складі друкарської фарби.

До реставрації
(експонат підклеєний липкою стрічкою)

Після реставрації (клей борошняний)

© **Ирина РУДЕНКО**

КЛЕЙ В РЕСТАВРАЦИИ. ЗА И ПРОТИВ

Рассматриваются основные принципы реставрации документов в реставрационном отделе Национального музея истории Украины во Второй мировой войне. Представлено сложные примеры реставрации документов сотрудниками музея.

Ключевые слова: документ, реставрация, клей, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне.

© **Iryna RUDENKO**

GLUE IN RESTORATION. FOR AND AGAINST

The article deals with the main principles of restoration of documents in the restoration department of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. It highlights the complex examples of document restoration by the museum staff.

Key words: document, restoration, glue, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

© *Володимир СІМПЕРОВИЧ*

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА: ВІДНОСИНИ НА ДЕРЖАВНОМУ ТА ІНДИВІДУАЛЬНОМУ РІВНІ» (5 – 7 жовтня 2017 р., м. Київ)

5 – 7 жовтня 2017 р. в Інституті всесвітньої історії НАН України (м. Київ) відбулася міжнародна наукова конференція «Друга світова війна: відносини на державному та індивідуальному рівні». Співорганізаторами заходу виступили: Інститут досліджень наслідків війн імені Людвіга Больцмана (Грац – Відень – Раабс, Австрія) та Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ, Україна). Його проведення стало можливим у співробітництві з Міжнародною тренінг-мережею «Діти, народжені у війні» Європейського Союзу та Національним музеєм історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. У роботі наукового форуму взяли участь вчені-історики з Австрії, Англії, Німеччини, Латвії, Польщі та України. Конференція проходила у форматі чотирьох послідовних секцій. Також учасники конференційного зібрання ознайомилися з діяльністю Навчальної лабораторії «Центр усної історії» історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка та з експозицією Музею історії Університету. На третій день роботи конференції було проведено екскурсію головною експозицією Національного музею історії України у Другій світовій війні та презентовано його фондову колекцію «Непрочитані листи 1941-го».

На відкритті міжнародної конференції з вітальними промовами виступили: директор Інституту всесвітньої історії НАН України, доктор історичних наук, професор Андрій Кудряченко; Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Австрія в Україні Герміне Поппеллер; директор Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор, академік НАН України Валерій Смолій; заступник керівника Інституту досліджень наслідків війн імені Людвіга Больцмана, доктор філософії Барбара Штельц-Маркс; заступник директора Центру історичних досліджень Польської академії наук у Берліні, доктор габілітований, професор Ігор Каколевські; заступник генерального директора з наукової роботи Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, заслужений працівник культури України Любов Легасова;

заступник декана історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка кандидат історичних наук Тарас Пшеничний; керівник Інституту досліджень наслідків війн імені Людвіга Больцмана, доктор габілітований, професор Штефан Карнер. Вони акцентували важливість конференції, виникнення ідеї та концепції її проведення, потребу подальших наукових досліджень і пам'яттєво-джерельного студіювання різноманітних аспектів Другої світової війни в державному та індивідуальному вимірах.

Перша секція мала назву «Міжнародні відносини». Модерував її професор Штефан Карнер. Учасники секційного засідання прослухали доповіді кандидата філософських наук Олександра Шморгуна («Друга світова війна й історична доля України»); доктора філософії Петера Руггенталера («Сталін і німецьке питання»); професора Вольфганга Мюллера («Сталін і Друга світова війна: про міжнародну "передісторію"») та доктора історичних наук Миколи Держалюка («Окупаційна влада в Україні в документах та спогадах угорських армійців»). Олександр Шморгун, зокрема, зазначив, що першим німецько-радянську війну мав розпочати СРСР, тому Адольф Гітлер змушений був випередити Йосипа Сталіна на два місяці, та зауважив, що радянський керівник цієї акції не чекав, вичікуючи, доки нацистська Німеччина завдасть удару по Англії, щоб потім ударити в спину німецькому фюреру. Науковці з Віденського університету схарактеризували міжнародну передісторію та ідеологічні підстави Другої світової війни загалом та роль у її розв'язанні Йосипа Сталіна зокрема. Микола Держалюк, характеризуючи українсько-угорські відносини воєнної доби, констатував, що в угорській армії, що воювала проти Червоної армії, загинули 32 тис. закарпатців. По завершенні наукових виступів була проведена конструктивна дискусія, у якій, окрім спікерів, узяли участь українські дослідники з Інституту всесвітньої історії НАН України, кандидати історичних наук Андрій Бульвінський та Сергій Толстов.

Другою на конференції була проведена секція на тему: «Індивідуальні стосунки». Її головою була доктор Барбара Штельц-Маркс. Доповіді цієї сесії презентували розмаїття методологічно-методичних підвалин та особливості використання антропологічних підходів у вивченні історії Другої світової війни. З вичерпними доповідями виступили кандидат історичних наук Тетяна Пастушенко («Німецькі військові у спогадах цивільного населення»); кандидат історичних наук Микола Боровик («Жіночий досвід окупації в щоденниках Ірини Хорошунової "Киевские записки"»); доктор філософії Юлія фон Зааль («Військове дитинство в Радянському Союзі»). Після завершення панелі була проведена ґрунтовна дискусія.

Третя секція мала назву «Діти Вермахту в Радянському Союзі». Відбулася вона під головуванням професора Вольфганга Мюллера. Із глибокими та вичерпними доповідями виступили доктор філософії Забіне Лі («Діти війни у ХХ столітті»); професор Штефан Карнер («Франц Штіг і його "російська" родина»); доктор філософії Барбара Штельц-Маркс («"Німчата": забуті секундарні жертви

Другої світової війни») та доктор філософії Оскар Грузиньш («Відносини та обмеження: солдати та місцеві жителі в окупованій нацистами Латвії»). У фокусі доповіді Забіне Лі була не лише Друга світова війна, а й історії дітей війни в історичному та геополітичному плані, їхня інструменталізація в дорослому віці. Дослідниця акцентувала й цікаві статистичні дані: під час Другої світової війни 120 – 200 тис. дітей були народжені від німецьких солдатів у Франції, 200 – 400 тис. дітей – від радянських солдатів у Німеччині. Штефан Карнер розповів про військовополонених-австрійців у СРСР, які не повернулися на Батьківщину по завершенні Другої світової війни, детально спинився на долі родини Штігів. Барбара Штельц-Маркс акцентувала забуті побічні жертви війни – долі дівчат, дітей війни, особливу увагу до «німченят» – дітей від німецьких солдатів у Радянському Союзі. По завершенні доповідей спікерів розгорнулося цікаве обговорення, під час якого були продискутовані питання віднесення тих чи інших категорій населення до «дітей війни», проблеми точних підрахунків народжених позашлюбних дітей під час Другої світової війни.

Своєрідним підсумком першого дня роботи конференції став Прийом у Посольстві Республіки Австрія в Україні.

На другий день роботи конференційного заходу була проведена четверта секція у трьох частинах під назвою «Спогади та пам'ять». На секційних панелях послідовно модерували доктор філософії Забіне Лі, кандидат історичних наук Вікторія Солошенко та професор Віта Зельче. У рамках секції були заслухані ґрунтовні доповіді професора Ігоря Каколевські («Злочини, які не були опрацьовані: переслідування злочинців націонал-соціалізму в Польщі та Німеччині 1945 – 2016»); кандидата історичних наук Олександра Маєвського («Радянський рух Опору у плакатах воюючих сторін»); професора Андрія Кудряченка («Голокост в історичній пам'яті українців»); заслуженого працівника культури України Любові Легасової («"Непрочитані листи 1941-го": джерельно-комунікативний потенціал»); кандидата історичних наук Наталії Дробкової («Повсякденне життя мешканців України в роки німецької окупації в усних автобіографічних спогадах "дітей війни"»); доктора філософії Лізи Габеркерн («Верхня Сілезія у польських та німецьких розповідях часів Другої світової війни та повоєнного часу: надто комплексні, надто політизовані, надто неоднозначні?»); доктора історичних наук Василя Ткаченка («Наслідки Другої світової війни і долі держав Центрально-Східної Європи»); доктора філософії Малгоржати Квінкенштейн («Лемки – польсько-українська спадщина»); кандидата історичних наук Вікторії Солошенко («Німеччина, Польща і Україна: співпраця в питаннях повернення та реституції нагробованого та трофейного мистецтва»); кандидата філософських наук Тетяни Метельової («Друга світова війна: культурна і філософська рефлексія екзистенційного зламу»). Дуже цікавою була доповідь Олександра Маєвського, який, характеризуючи радянський рух Опору в пропагандивних практиках ворогуючих сторін, зазначив, що в роки Другої світової війни було спродуковано 6 834 плакати, присвячені радянським партизанам. Любов Лега-

сова у джерелознавчому ракурсі розповіла про унікальне музейне епістолярне зібрання «Непрочитані листи 1941-го», акцентувала його інформативний потенціал, схарактеризувала гуманітарну акцію «Увага! Пошук» Непрочитані листи 1941-го». Про особливості Голокосту в Україні, його наукове вивчення та суспільне дискутування спікерував Андрій Кудряченко. Змістовною була доповідь Вікторії Солошенко, яка в міжнародному ключі розповіла про реституційний діалог між Німеччиною та Польщею, Україною й Німеччиною, Німеччиною та Росією. Тетяна Метельова запропонувала розширити категорію «діти війни», адже «фактично все людство – це сукупна дитина війни», акцентувала практику знищення «іншого» як тіла, «етнічних інших» (євреїв та ромів), «життєвого світу» повоєнної людини, концепт «Європейської громадянської війни» (1918 – 1991 рр.). В обговоренні доповідей спікерів взяли участь Вольфанг Мюллер, Юлія фон Зааль, Микола Боровик та інші.

По закінченні завершальної секції було висновковано підсумки та напрацьовано рекомендації міжнародної наукової конференції.

Проведений науковий форум надасть інтелектуального заряду й нових імпульсів та інтерпретацій у дослідженні різноформатних аспектів державного / колективного та індивідуального / особистого вимірів історії Другої світової війни, стане дієвою платформою для фахових дискусій у майбутньому.

У ПРОСТОРАХ МУЗЕЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

© *Володимир ТРЕТЯК, Надія СМОЛЯРЧУК*

ДО ПИТАНЬ ЕКСПОЗИТАРНОЇ РОБОТИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ З НАГОДИ ВІДЗНАЧЕННЯ 75-ї РІЧНИЦІ СТВОРЕННЯ УПА

Цього року в нашій державі відзначається 75-та річниця від дня створення Української повстанської армії – єдиної сили, яка у роки Другої світової війни послідовно відстоювала інтереси українського народу.

З цієї нагоди у Національному музеї історії України у Другій світовій війні було відкрито документально-реліквійну експозицію «За край і волю, за нації долю!» та виставку «Об'єктивна історія».

На жаль, замість першоджерела, яке дає можливість поглянути на історію повстанського руху безпосередньо очима його учасників, усвідомити думки та вчинки цих людей, в своїх пошуках українці доволі часто послуговуються альтернативною, переважно суб'єктивною, заідеологізованою та заполітизованою інформацією, яка формує їхній історичний світогляд. З огляду на це науковці Меморіального комплексу, які упродовж більш ніж двох десятиліть студіюють історію українського визвольного руху, займаються формуванням колекції з цієї проблематики, що налічує 1,5 тис. музейних одиниць, під час створення цих тимчасових експозицій ставили за мету крізь зрізи людських доль, за допомогою автентичних артефактів наблизити українське суспільство до розуміння сутності визвольної боротьби. Це завдання видається надважливим, особливо з огляду на контроверсійність цього темарію для українського соціуму.

«За край і волю, за нації долю!» – ці слова з повстанської пісні стали лейтмотивом документально-реліквійної експозиції, де музейними засобами відтворено ключові події визвольної боротьби українського народу, віддано данину пам'яті її учасникам.

В експозиції розміщено близько 300 музейних предметів, зібраних під час відряджень науковцями музею в різних регіонах України, першоджерела Галузевого державного архіву Служби безпеки України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України й Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Переважна кількість експонатів представлена широкому загалу вперше.

Долі багатьох матеріалів експозиції – унікальні. Одні надійшли із закритих архівів, інші – з напівзакритих особистих колекцій, які ретельно приховувалися у родинах, а деякі більш, ніж піввіку, зберігала земля. Так сталося з діловодним архівом Андрія Михалевича – одного з провідних діячів повстанського руху на Волині, який після віднайдення і реставрації був повернутий до життя зусиллями музейників. Сьогодні важко відшукати подібні артефакти, тим паче людей, які не лише пройшли через горнило збройної боротьби, а й через пекло радянських ГУЛАГів.

Експозиція складається з п'яти розділів: «На шляху до збройної боротьби»; «Основні вектори діяльності УПА»; «Люди підпілля»; «Повстанська палітра»; «На перехресті війни і миру».

У першому розділі представлені офіційні документи УПА, примірники періодичних видань українських громадських, просвітницьких та спортивно-патріотичних товариств, матеріали, які дають змогу наблизитися до розуміння витоків формування національної свідомості українських патріотів, ілюструють перші суттєві спроби творення Української держави на шляху до організованої збройної боротьби.

Апогеєм цих процесів було заснування Української головної визвольної ради – «воюючого уряду воюючої України» на чолі з Кирилом Осьмаком. Цьому присвячено окрему сторінку експозиції.

Другий розділ охоплює організаційно-розпорядчі та пропагандивні матеріали з повстанського середовища, зокрема накази Дмитра Клячківського, командира УПА-Північ, і Романа Шухевича, Головного командира УПА з 1943 р. У низці матеріалів зі слідчої документації НКВД зафіксовано оперативну інформацію про загальну структуру УПА та її окремі формування. Крізь призму щоденника радянського партизана Федора Ткаченка, повідомлень німецької окупаційної влади можна простежити ставлення до українського визвольного руху його противників.

У третьому розділі розміщено комплекси 25 осіб, представників різних національностей, різних регіонів України, які воювали в УПА. Серед них – матеріали родини Сінітовичів, батько якої був організатором підпільних швацьких майстерень, а син – бунчужним сотні, учасником боїв за Космацьку республіку; Романа Шумського – підпільника, вояка 14-ї гренадерської дивізії Ваффен СС «Галичина», повстанця; Миколи Коляди – остарбайтера, повстанця, червоноармійця; Володимира Чав'яка – командира куреня, учасника закордонних рейдів УПА.

Четвертий розділ містить унікальні дереворити Ніла Хасевича, автора відомих графічних серій, присвячених УПА, «Волинської серії бофонів», проектів повстанських нагород. Ці автентичні матеріали були вилучені під час спецоперацій органів держбезпеки з ліквідації підпільної друкарні ім. Т. Шевченка в лісо-

вому масиві Гальчина Гора Тернопільської області та його криївки біля с. Сухівці Рівненської області, де й загинув Ніл Хасевич у 1952 р.

Матеріали розділу «На перехресті війни і миру», що експонуються на 2-му поверсі у залі № 12, розкривають діяльність УПА та підпілля ОУН в умовах реставрації радянського тоталітарного режиму. Доволі часто це «перехрестя» мало братовбивчий характер. Матеріали розділу стверджують, що війна проти свого народу, організована в кремлівських кабінетах, – одна з найдраматичніших сторінок новітньої української історії, яка осмислюватиметься сучасним поколінням.

Інсталяція «Повстанськими стежками» відтворює повстанський побут за допомогою ужиткових речей, обрядових атрибутів, зразків трофейного озброєння, з яким боролися повстанці. Бідони, у яких наприкінці 1940-х – на поч. 1950-х рр. зазвичай ховали повстанські архіви, і сьогодні повертають до нас унікальні свідчення.

Експозиція покликана показати маловідомі героїчні й трагічні, неоднозначні сторінки нашої історії, розповісти про керівників визвольного підпілля і повстанського руху та рядових вояків, які віддали життя «За край і волю, за нації долю!».

Світлини виставки «Об'єктивна історія» розділяє відстань у 70 років. Зафіксовані фотографіями-професіоналами та аматорами, вони розповідають про дві війни за Українську державу. Герої, зображені на фотографіях, живуть у паралельних світах. Одні – у 1940-х рр., інші – тепер. Вони не перетнулися в часі, але фотодокументи переконують, що на війні – як сьогодні, так і в минулому – люди відчувають однакові емоції. І це незалежно від їхніх політичних та ідеологічних переконань. Парадоксально, але війна – це життя.

На виставці – знімки УПА з Яворівського архіву, які дивом збереглися у скляній банці, закопаній у землю, опрацьовані дослідником Василем Гуменюком. У центрі залу – фотозбільшення одного із 216 негативів архіву. Не розбилося скло і зберегло безцінний історичний скарб, де серед сотень повстанських світлин була і ця, надтріснута часом. Поруч у ящиках – повстанські бідони, які також зберігали історію для прийдешніх поколінь. Земля не мовчить. І навіть знівечений, склеєний вітрами й дощами папір музейні реставратори змогли проявити як фотоплівку, збираючи осколки слів, ніби розбите скло, і створюючи пазли послань із минулого століття.

Основна сюжетна лінія закладена у світлинах часових паралелей: повстанські фото 1940-х рр. з Яворівського архіву й нинішні – з війни на Сході України, зроблені Юрієм Величком, танкістом 46-го окремого батальйону спеціального призначення «Донбас-Україна» ЗСУ. Вони настільки схожі, що їх можна розрізнити хіба що за кольором: чорно-білі – повстанські і кольорові – сучасні. Красиві люди – на потворній війні. Вони кохають, відпочивають після бойового

походу, жартують, упорядковують тимчасове пристанище, очікують на ворога, прощаються з полеглими побратимами тощо. Сюжети без зайвого пафосу дають можливість побачити картини життя «на нулі».

Тему війни на Сході України відображають і фотографії керівника прес-служби 14-ї механізованої бригади ЗСУ, журналіста Владислава Якушева – зламані, знівечені гілки крізь розбите скло, залишки розплавлених осколків звисають із вікон. Моторошні картини дійсності змушують думати про розколотий навколо світ.

Отже, реалії сьогодення змушують нас усе частіше звертатися до глибин історії, шукати в ній відповіді на болючі нині питання. І лише розуміння того, що українці з покоління в покоління ніколи не корилися загарбникам, завжди зі зброєю в руках боролися за право мати власну державу, дасть змогу реалізувати проект успішної демократичної європейської України.

© *Богдан ГАЛЬЧИНСЬКИЙ*

МУЛЬТИМЕДІЙНИЙ ПРОЕКТ «МАРТИРОЛОГ ЗАГИБЛИХ У БОЯХ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ І ТЕРИТОРІАЛЬНУ ЦІЛІСНІСТЬ УКРАЇНИ НА СХІДНИХ ТЕРЕНАХ»

Слово «мартиролог» має древньогрецьке походження (від грец. *μάρτυρ* – мученик – і *λόγος* – слово) – списки мучеників, імена яких подаються в календарному порядку відповідно до дати їхнього мучеництва (тобто смерті).

У стародавні часи це поняття передусім стосувалося мучеників, які постраждали за християнську віру в перші три століття нашої ери, тобто до визнання християнства державною релігією в Римській імперії. Одними з найдревніших мартирологів, відомих історії, є «Книга про палестинських мучеників» отця Церкви Євсевія Кесарійського 260 – 339 рр. [1].

У новітній історії поняття «мартиролог» стало використовуватися в ширшому значенні. Цей термін застосовують щодо переліку осіб, які зазнали переслідувань або страждань, а також списку жертв військових конфліктів.

У жовтні 2016 р. в Національному музеї історії України у Другій світовій війні розпочалася робота над створенням мультимедійного проекту «Мартиролог загиблих у боях за незалежність і територіальну цілісність України на східних теренах». Він спрямований на вшанування загиблих українських воїнів, волонтерів, активістів та добровольців – учасників антитерористичної операції на Сході України, та всебічне висвітлення фактів російської агресії проти України. Робота над Мартирологом стала логічним завершенням двох виставкових проектів музею: «Україна. Реалії сучасної війни» та «Український Схід», у межах яких співробітники музею підготували виставки: «Україна. Шлях до свободи», «Кіборги» (частина виставкового проекту «Родина пам'ять про війну: Збережено»), «Іловайськ. Рік потому...», «Аеропорт крізь об'єктив Сергія Лойка», «Війна очима ТСН», «Батальйон нескорених», «Аеропорт... Пекельна смуга», «Бойове українське козацтво в АТО», «Ключові плацдарми Донбасу», «Народний Герой України», «Військово-польовий АРТ», «Україна: 2014 – 2016. Війна і мир», «Простір Радіти», «Олександр Клименко. З фронтового альбому».

У контексті роботи над Мартирологом науковці музею перевірили та проаналізували відомості про загиблих у бойових діях на Сході України, надані

Міністерством оборони України, Службою безпеки України, Державною прикордонною службою України, Державною службою України з надзвичайних ситуацій, Національною гвардією України та Національною поліцією України, а також Державною службою України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції.

Мультимедійний складник проекту став результатом співпраці науково-експозиційних та науково-технічних відділів Національного музею історії України у Другій світовій війні, художника Олександра Дірдовського та композитора Валентина Сільвестрова.

Символічним став і вибір локації для Мартирологу – під склепінням Московських воріт Київської фортеці XVIII ст., крізь які свого часу вела дорога на схід, до Москви. Це стало нагадуванням, що саме звідти у 2014 р. в Україну прийшла війна, яка день за днем забирає життя наших співгромадян.

Натепер Мартиролог містить понад 3 тис. прізвищ та портретів загиблих військовослужбовців з усіх силових відомств України, волонтерів та громадських активістів, життя яких обірвалося на Сході України.

Презентація проекту відбулася 15 вересня 2017 р. Серед гостей заходу були матері, дружини, рідні полеглих, Міністр культури України Євген Нищук, Герой України генерал-майор Ігор Гордійчук, лицар ордена Б. Хмельницького III ст. полковник Петро Потехін, бійці батальйону оперативного призначення імені Героя України генерал-майора Сергія Кульчицького НГУ, представники волонтерської організації «Ф.О.Н.Д. Діани Макарової», ЗМІ та широка громадськість.

Перебуваючи під враженням від побаченого, Міністр культури України Євген Нищук сказав: «Ти входиш сюди, як до церкви. Цей Мартиролог – перелік мучеників і святих. Це ті, кого ми повинні пам'ятати й оплакувати. У пам'ять про цих людей ми повинні перемогти». А редактор веб-порталу «Музейний простір» Леся Гасиджак висловила свої почуття такими рядками: «Коли ти схиляєшся, щоб переступити поріг Московської брами XVIII століття, ти ніби заходиш до церкви. Старої, мурованої, мудрої. Тут немає золота, нема традиційного іконостасу ... Але з міцних кованих «царських воріт» на тебе навперемінно дивляться очі 3044 новітніх Святих, і пливуть їхні імена ... в той момент відчуваєш себе не в ... центрі Києва, а ніби в тому дерев'яному човні Харона, що зв'язує обидва береги Стіксу. Про таке світло, кольори і мерехтіння кажуть ті, хто пережив клінічну смерть. І тобі так само, як і їм, чомусь легко і радісно, і чомусь зовсім не хочеться плакати – ну хіба трохи посумувати за чимось незавершеним...» [2].

Під час презентації мультимедійного проекту відбулося поповнення музейної колекції «Захист суверенітету та незалежності України». Командир батальйону імені Героя України генерал-майора Сергія Кульчицького НГУ підполковник Віктор Толочко та бійці цього військового формування передали до музею особисті речі нацгвардійців, учасників боїв на Сході України, та легковий

автомобіль DADI SHUTTLE з позивним «Крокодил», який одним із перших був переробленим для потреб фронту.

Постійні партнери музею – військові журналісти телевізійної служби новин каналу 1+1 в особі Наталі Нагорної передали до фондозбірні музею адресну табличку із знищеного вже будинку в с-щі Піски з промовистою назвою «вулиця Миру», залишки зброї та особисті речі загиблого поблизу «Світлодарської дуги» Анатолія Біжка.

Джерела та література:

1. П.В. Голобуцький. *Мартирологи* // *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2009. – Т. 6: Ла – Мі. – С. 531.*
2. *Леся Гасиджак. Мартиролог героїв //http://prostir.museum/ua/post/39744. – 19.09. 2017.*

РЕЦЕНЗІЇ

© Павло ГАЙ-НИЖНИК

РЕЦЕНЗІЯ

На книгу: «За край і волю, за нації долю!»: дослідження, документи, свідчення / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; Ін-т історії України НАН України, Редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2017. – 324 с.

Сьогодні проблематика українського визвольного руху другої чверті ХХ ст. перебуває у фарватері інтересів вітчизняної наукової спільноти, адже ці питання наразі є найбільш контроверсійними серед українського суспільства. Жодна інша темарія не викликає такої жвавої полеміки як серед пересічних громадян, так і серед професійних істориків, зокрема, й на міжнародних науково-дискусійних майданчиках, що вже робить її феноменом вітчизняної історії.

Проблема передусім викликана тим, що впродовж більш

ніж семи десятиліть українцям ззовні були нав'язані установки, покликані стерти відмінності між поневоленими Росією народами, з метою творення єдиного радянського етносу та зміцнення тоталітарної системи. Для цього слід було перш за все спотворити, тобто привести до відповідних стандартів, або радянізувати національну історію й культуру, принизити значення національних меншин СРСР щодо «великого російського народу».

Сприяти цьому процесу була покликана створена радянськими істориками (які на той час перетворилися з науковців, що не мають скеровуватися ідеологією, на обслугу правлячого режиму) по закінченню Другої світової війни й продюсована компартійною пропагандою міфологема «Великої Вітчизняної війни», що тяжіла в радянському соціумі аж до розпаду СРСР (а в деяких пострадянських

країнах тяжіє й донині). Саме ця «псевдоісторична» інформаційна модель стала підмурівком радянської «націєтворчої» ідеї. Зокрема, саме перемогою у війні радянська історіографія пояснювала всі подальші «досягнення» радянського народу на теренах країни та його «звершення» у планетарному масштабі.

Звичайно, що у такому баченні історичних подій для народів, що зі зброєю в руках відстоювали своє право на незалежність, відводилося місце виключно як колаборантів, зрадників і злочинців. У такий спосіб у національній пам'яті українців радянський тоталітаризм намагався спотворити саму суть визвольної боротьби, затаврувати її представників, а це сотні тисяч людських доль.

Нині вітчизняні науковці, в умовах еволюційного поступу історієписання, позбавленого ідеологічного навантаження та ґрунтованого на демократичних принципах розвитку суспільства, дійшли думки, що проблематика українського визвольної боротьби виходить далеко за межі Другої світової війни й лежить у площині тяглості українського державотворення. Цей, без перебільшення, найстрашніший катаклізм в історії людства щодо українського самостійницького руху 1920 – 1950-х рр. виступав лише тим чинником, який пришвидшив збройний виступ українського народу, адже цей час, коли, здавалося, сталий світовий порядок за короткий проміжок зазнав повної руйнації, сприяв появі нових країн і перетворенню бездержавних націй з об'єктів на суб'єктів міжнародного права.

Проте, на жаль, серед українського соціуму панує бачення історії національно-визвольної боротьби лише як сегменту Другої світової, як відповідь на радянський та німецький окупаційний режим в Україні, й в найкращому разі акцентується на антирадянському, антинімецькому та антипольському векторах боротьби Української повстанської армії. Така ситуація пов'язана з тим, що утруднений доступ до архівосховищ та інші об'єктивні причини, як-то: елементарний брак часу, бюрократичні процедури тощо, змушують пересічних громадян звертатися до пошуків альтернативних інформаційних ресурсів. І тут на перший план виходять музейні установи, які, на відміну від світової павутини, презентують на широкий загал першоджерело.

Пропонована науково-документальна праця «"За край і волю, за нації долю!": дослідження, документи, свідчення», яка покликана сприяти зміні історичного світогляду серед українського суспільства, є однією зі спроб сучасних українських дослідників об'єктивно, спираючись на значний комплекс джерел, висвітлити сторінки української визвольної боротьби 20 – 50-х рр. ХХ ст.

На нашу думку, вдалою є архітектоніка видання, адже розвідки провідних науковців у цій царині, які дають змогу глибше зрозуміти сутність української визвольної боротьби й комемораційних практик у сучасному українському суспільстві, підкріплені потужним масивом першоджерел, що вміщені в документальній його частині. Вперше введені до широкого наукового обігу документи з колишнього ділового архіву Андрія Михалевича, одного з провідних діячів ОУН на Волині, видаються безцінними щодо подальших студій цієї проблематики, адже це унікальне повстанське документальне зібрання, що пройшло

шлях від цілковитого засекречення, цілеспрямованого нищення до тривалого відновлення й повернення для української історії, нині дозволяє поглянути на український визвольний рух зсередини повстанського середовища. Ілюстрований матеріал, що репрезентує фондову скарбницю Національного музею історії України у Другій світовій війні, дозволяє ознайомитися з непересічними життєписами представників визвольної боротьби, покладених на вівтар боротьби за Українську державу, побачити повстанський побут тощо.

Окремої уваги заслуговує науковий апарат книги. Читачу, який ознайомиться з документальним та ілюстрованим блоками, у пригоді стане іменний, географічний покажчик та список умовних скорочень. Підсилюють наукову цінність короткі біографи представників українського націоналістичного підпілля та повстанського руху, короткі коментарі до світлин.

Хоча зазначена праця далеко не вичерпує всіх проблем української визвольної боротьби 20 – 50-х рр. ХХ ст., проте вона стимулює сучасних дослідників до подальшого поглибленого наукового студіювання з вищезазначеної проблематики. А перед авторським колективом постає завдання подальших наукових розвідок у цьому напрямі, створення наукового доробку, що стане у пригоді не лише науковцям, але всім, хто не байдужий до історичного минулого нашої Батьківщини.

ЮВІЛЕЇ

© *Олександр ЛИСЕНКО*

ЮВІЛЕЙ ДОСЛІДНИКА ВІЙСЬКОВОГО МИНУЛОГО УКРАЇНИ

1 серпня 2017 р. виповнилося 50 років відомому досліднику проблем військової історії України, доктору історичних наук, професору полковнику запасу Дмитру Валерійовичу Веденеєву.

Майбутній відомий учений народився в м. Северодонецьку Луганської області. У 1991 р. з відзнакою закінчив історичний факультет Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка. У 1986 – 1988 рр. пройшов строкову службу в Збройних силах СРСР. Від листопада 1991 р. навчався в аспірантурі на кафедрі історії для гуманітарних факультетів згаданого навчального закладу.

Обравши фактично ще не досліджену проблему історії становлення дипломатичної і консульської служби державних формацій України 1917 – 1920 рр., у 1994 р. достроково захистив дисертацію кандидата історичних наук на тему: «Становлення зовнішньополітичної служби України (1917 – 1920 рр.)» у спеціалізованій Вченій раді Інституту української археографії НАН України (науковий керівник д.і.н., професор В.П. Горшков). Дисертація заповнювала важливу лауну у вивченні історії національного державотворення та зовнішньої політики. Зокрема, предметом розгляду стало становлення тогочасної військової дипломатії України.

Одразу ж після захисту В.Веденеєв став викладачем кафедри суспільних наук Інституту підготовки кадрів (ІПК) Служби безпеки України, де під орудою ректора ІПК генерала В.С. Сідака долучився до дослідження документальної спадщини національних спецслужб періоду Української революції 1917 – 1921 рр. Пройшовши щаблями викладацьких посад, у 1996 р. був призначений заступником начальника кафедри історії та політології Академії СБУ.

У зв'язку зі створенням у 1998 р. відділу науково-дослідної роботи, інформації та практичного використання документів Архівно-облікової служби (Державного архіву) СБ України капітана Веденеєва призначили начальником згаданого підрозділу. З ініціативи Д.Веденеєва у 2001 р. була розроблена й затверджена керівництвом СБ України перспективна дослідницька програма «Науково-практичне використання документальної спадщини спеціальних служб України». Реалізація програми позитивно вплинула на формування наукової школи з дослідження історії розвідки та контррозвідки в Україні.

Наукові дослідження, постійна праця в архівах дали чимало цікавого, інколи – справді сенсаційного матеріалу для понад 200 публікацій у науково-популярних та популярних виданнях на теми утаємничених сторінок діяльності спецслужб, маловідомих подій воєнно-політичної історії ХХ ст., трагічних доль відомих постатей національної державності й культури, незаконних репресій в Україні.

У липні 2002 р. Д. Веденєєв перевівся на посаду головного наукового співробітника Центру наукових досліджень Національної академії (НА) СБ України, з 2004 р. – заступника начальника Центру навчально-методичної роботи Академії (у 2003 р. отримав вчене звання «старший науковий співробітник»).

28 квітня 2006 р. відбувся захист дисертації Д. Веденєєва «Діяльність спеціальних підрозділів руху українських націоналістів та УПА (1920 – 1950-ті рр.)» на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук в спецраді Національної академії оборони України (науковий консультант д.і.н., професор В. Сідак). Д.Веденєєв став першим в Україні доктором наук зі спеціальності «військова історія». У 2008 р. йому присвоєно вчене звання «професор» на кафедрі оперативного мистецтва та історії спецслужб НА СБУ.

Із грудня 2006 р. він посів посаду начальника загальноакадемічної кафедри оперативного мистецтва та історії спецслужб НА СБУ, де було досягнуто системного оновлення й упорядкування науково-педагогічної роботи підрозділу. Викладання базувалося на навчальній літературі, підготовленій науковцями кафедри, зокрема на розробленому під орудою Дмитра Валерійовича фундаментальному курсі лекцій «Історія розвідки та контррозвідки в Україні» (у 2-х книгах).

У 2006 р. знаний учений започаткував авторську серію видань «Таємні війни: історія та сучасність» (на сьогодні вийшло десять книжок). Однак історик відчував гостру потребу в переході на інший якісний щабель професійної діяльності, пов'язаний із теоретичними узагальненнями, методологією історії, дослідженням проблем впливу історичної пам'яті на державотворчі й суспільні процеси.

Цей кардинальний крок вплинув на рішення перейти на державну службу в Український інститут національної пам'яті (УІНП) при Кабінеті Міністрів України. 1 листопада 2010 р. Указом Президента України Д.В.Веденєєв був призначений заступником Голови УІНП (згодом – заступником директора УІНП з наукових питань). Невтомний та енергійний учений став і членом Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій, зосередився на підготовці концепції наукового забезпечення державної політики національної пам'яті, науковому й аналітичному забезпеченні формування політики пам'яті, участі в розробці та експертизі проектів законодавчих актів, нормативно-розпорядчих документів у сфері гуманітарної політики України.

Водночас не припиняв активної науково-публікаторської роботи, зосереджуючись на історіософських питаннях, розробці концептуальних засад

і термінології історичної політики, гуманітарної безпеки, гострих питаннях історії Другої світової війни. У 2013 – 2016 рр. був членом Головної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією».

Після реорганізації УІНП Д.Веденєєв працював завідувачем відділу військової історії Національного НДІ українознавства та військової історії (квітень – листопад 2014 р., до ліквідації установи).

З 2015 р. Д. Веденєєв – професор кафедри публічного управління та гуманітарних наук Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв Міністерства культури України. Ще під час роботи в НА СБ України Д. Веденєєв зацікавився проблемою діяльності радянських спецслужб у релігійній сфері, зокрема православної церкви. Цей науковий інтерес Дмитра Валерійовича переріс у багатолітню роботу в архівах, плодом якої стали численні публікації.

Науковець бере активну участь у науково-видавничій діяльності. З 2015 р. – головний редактор фахового наукового видання «Культура і сучасність», заступник головного редактора фахового видання «Воєнно-історичний вісник», член редколегії фахового наукового збірника «Труди Університету» (Національний університет оборони України імені Івана Черняховського).

Д.В. Веденєєв є членом спецрад Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, Національного університету оборони України імені Івана Черняховського. Як учений-історик Д. Веденєєв був членом експертної ради ВАК України зі спеціальних наук (2008 – 2009 рр.), у 2011 – 2015 рр. перебував в експертній раді з історичних наук ВАК та МОН України, виступаючи провідним експертом із проблем військової історії. Він підготував двох кандидатів історичних наук, здійснює наукове керівництво (консультування).

Д. Веденєєв був запрошений до складу Громадської ради при СБ України (2011 – 2015 рр.), де брав участь в обговоренні важливих питань суспільного контролю за діяльністю спецслужби, підвищення ефективності протидії корупції. За його участю відбулася низка теле- та радіопередач у провідних ЗМІ на злободенні теми історичного минулого.

Дмитро Веденєєв реалізував себе як один із фундаторів новітніх наукових шкіл з історії української дипломатії та вітчизняних органів розвідки та контррозвідки, став активним популяризатором історичних знань. У творчому доробку ювіляра – понад 600 друкованих праць. Зокрема, він є автором та співавтором понад 50 монографій, науково-документальних і науково-практичних видань, навчальних посібників. Тривалий час учений плідно співпрацює із співробітниками Інституту історії України НАН України, передовсім відділом історії України періоду Другої світової війни.

Професійна й громадська діяльність науковця, праці з дослідження складних проблем суспільно-політичної історії України ХХ ст. відзначені орденом «За заслуги» III ступеня (2007 р.), Подякою Прем'єр-міністра України (2012 р.), відзнаками СБ України «Хрест доблесті» II ступеня, медалями. За книжку «Розвіяні міфи» Д.Веденєєву в 2011 р. присуджена Міжнародна премія імені Володимира Винниченка.

НАШІ АВТОРИ

Калініченко Олександр Олександрович – старший викладач Інституту Військово-Морських Сил Національного університету «Одеська морська академія», капітан 1 рангу ВМС України у відставці (м. Одеса)

Лисенко Андрій Андрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства та методик навчання Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький)

Лисий Ігор Олегович – аспірант Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (м. Івано-Франківськ)

Осипенко Олександр Валентинович – асистент кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету (м. Одеса)

Петрухін Сергій Вікторович – магістр, випускник історичного факультету Криворізького педагогічного університету (м. Кривий Ріг)

Ругаль Володимир Петрович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Сімперович Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, вчений секретар Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Слободянюк Микола Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту (м. Дніпро)

Слюсаренко Андрій Віталійович – кандидат історичних наук, доцент, заступник начальника Національної академії сухопутних військ з наукової роботи, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів)

Третяк Володимир Леонідович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-експозиційного відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), А.Ф. Малород (комп'ютерна коректура), С.В. Нікітіна (верстка)

УДК 355.48(430:47)

**Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 3 (17) /
Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії
України НАН України. – К., 2017. – 150 с.**